

HOLMI

IV. évfolyam 6. szám

1992. június

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers)

Szerkesztőbizottság: Fodor Géza, Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Ludassy Mária,
Mándy Iván, Megyesi Gusztáv, Petri György,
Szalai Júlia, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia, Závada Pál.

Borítóterv és tipográfia: Környei Anikó. Tordelőszerkesztő: Keller Klára.
A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Szabolcsi Bence*: Aquileia gólyái • 775
Króó György: Az „Aquileia gólyái”-ról • 789
Baka István: Fredman szonettjeiből • 793
Török Gábor: Samuel Beckett
„Hangjátéktoredék”-éhez • 794
Samuel Beckett: Hangjátéktoredék
(*Török Gábor fordítása*) • 797
Vörös István: Először és utoljára • 804
Ellentétek • 805
Lövey Nóra: Gyilkosság • 806
Bodor Béla: Mielőtt leérek • 813
Kun Árpád: Szétválasztás • 814
Books of the forest • 814
Eörsi István: Időm Gombrowiczsal (VII) (*Részlet*) • 815
Lázár Júlia: álmodtam megint • 822
magyar! hajnal hasad! • 823
Szakács Eszter: Madarat tölgyág csúzlíja hajít • 823
Apály • 824
Levert a nap • 824
Sárosi István: Röhej! • 825
Sajó László: Tabula rasa • 831
Schein Gábor: Holderlin • 833
Mint mikor papírom... • 834
Balla Zsófia: Mennyei vágta • 834
Az ifjúkor, mely fönnekadt • 835
Barátom, aki tudja, • 835
Komoróczy Géza: A babilóni fogság (I) • 836

FIGYELŐ

- Margócsy István–
Hajdú Gergely–Ambrus Judit:* Három írás egy könyvről
(Tandori Dezső: Koppar Köldüs) • 857
- Radnóti Sándor:* Etnosz és démosz
(Csoóri Sándor: Nappali hold) • 868
- Domokos Mátyás:* A „lét nélküli tudat” költője
(Tözsér Árpád: Körök) • 874
- Fehér Ferenc–Benda Gyula:* Két bírálat egy könyvről
(Bibó István: Különbség) • 876
- Márton László:* Megkésett kapcsolódás
(Bibó-émlékkönyv I–II.) • 884
- Szalai Júlia:* A kelet-európai kisállamok
népi demokratikus nyomorúsága
(Fejtő Ferenc:
A népi demokráciák története I–II.) • 893
- Bikácsy Gergely:* Egy magyar francia
(Fejtő Ferenc: Budapesttől Párizsig) • 900
- Fodor Géza:* Zenetörténeti művek – asztalfiókban
(Kroó György: Szabolcsi Bence.
Bojti János–Papp Márta: Modeszt
Muszorgszkij. Levelek, dokumentumok,
emlékezések • 903
- A HOLMI postájából • 913

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Előfizetési díj fél évre 250, egy évre 500 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00
Terjeszti a Magyar Posta és a Sziget Rehabilitációs Kiszövetkezet
A fényszedést az ARGOS Kft. végezte
Nyomtatta a 4–Team Kft.
Vezető: Kovács Judit

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

Szabolcsi Bence

AQUILEIA GÓLYÁI

Vázlat a kultúrák pusztulásáról

1

Jordanes, a gót és Prokopios, a bizánci történetíró a VI. század derekán meglepő egyértelműséggel közöl egy mondát, mely alighanem száz évvel korábbról, az északolaszországi néphagyományból jutott hozzájuk. Attila hun király – mondja a híradás – 452-ben seregével, a barbár hun csapatokkal, a szerencsétlen Aquileia városát ostromolja. Az ostrom hosszan húzódik, a város sokáig ellenáll, s a hun sereg már-már elvonulásra készülődik. Ekkor Attila a városból költöző gólyákat pillant meg, s felhívja rájuk harcosai figyelmét. A gólyák az emberek békés közelségét kedvelő madarak, mondja harcosainak, költözésük a város közeli pusztulását tanúsítja. A kedvező előjelen felbátorodva a hun sereg új harci kedvre kap, újabb rohamra indul, s végül is beveszi, elfoglalja és lerombolja Aquileiát.

A többi e történethez a régi velencei krónikások fűzik hozzá; sokszorosan megismételt tudósításuk láthatólag régi köztudatra támaszkodik. Az elpusztult Aquileia és más feldúlt lombardiai városok menekülő lakosai – mondják e krónikák – a tengerpart lagúnái közé menekülnek, s ott új városnak, az új Velencének válnak megalapítóivá.

Eddig a korai középkor sok évszázados hagyományai.

A mai ember, a XX. század második felének emberc sokszor érzi magát szorongatott, válságos helyzetben, s a másfél ezer éves mondához hasonlóan benne is sűrűn felmerül a kétség; nem él-e fenyegető és növekvő barbár gyűrű közepette, nem kell-e menekülésre, kivonulásra, távoli szigetre, új otthon alapítására gondolnia neki is. A háborús rettegés, a nemzedék sokféle megpróbáltatása, a példátlan földrengés, melyet a XX. század hozott, sokszor vak riadalomra, baljós szorongásra, kétségbeesett találgatásra készíti, sokszor úgy érzi, elvesztette a talajt a lába alól, és új biztonság után való sóvárgásában nemegyszer meddő, eleve meghátráló, minden valóságtól viszolygó terveket kovácsol. Menekülne ő is, mint Aquileia gólyái, s ismeretlen szigeteket keresne a lagúnákban, akár azok, akik Velencét alapították.

Mégis, nem csalódik-e vakrémületében, nem vezet-e tévútra, hibás hiedelmekbe a nagy szorongás? Van-e kiút, van-e reménység, van-e más szárazföld, más város, más otthon a pusztuló vagy elpusztult Aquileia helyett?

Ezekkel a kérdésekkel próbál szembenézni az itt következő vázlatos tanulmány.

A kérdéshez úgy léphetünk legközelebb, ha az európai történelem három nagy válságkorszakát idézzük egymás mellé: az antik kultúra felbomlását; a középkori kultúra felbomlását – és az európai kultúra felbomlását; tehát az ókor végét, a XV–XVI. századot és jelen századunkat.

Világos, hogy minden ilyen felbomlás és leomlás egyben kitágulást, elvegyülést, oldódást jelent; az igazi ostromló – akár barbár sereg, akár földrajzi és természettudományos felfedezések, akár a világtörténelembé belépő új foldrészek és civilizációk képében – mindig a tágulni készülő, növekedni akaró világ. Az „elfogyás”-sal tehát

együtt jár a megnövekedés, a leomlás egyben valaminek felépülését is jelenti; a történelem mintha mindig és mindenütt a kiegyensúlyozások, kártérítések, kompenzációk története volna.

Mégis mindig elvész valami, és mégis mindig menekülni készül a fenyegetett régi világnak egy jelentékeny része; „Aquileia gólyái” minden időben útban vannak, még akkor is, ha nem keresnek új Velencét.

A marxista történettudomány az említett három nagy válságkorszakot úgy jelöli meg, mint három különböző társadalmi-gazdasági formáció felbomlását: a rabszolgatartó, a feudális és a kapitalista-polgári társadalomét. Mi okozta a válságot? – kérdezi, mikor e három képletet, az antik, a középkori és az európai világ felbomlását vizsgálja. A termelőerők és a termelési mód elégtelensége – válaszolja –, a társadalom megzökkenet és visszájára fordult mozgása; a szellemi felépítménynek, a műveltség elemeinek, az életben való elhelyezkedésüknek összekuszálódása, összezsugorodása, elsoványodása és kicserélődése. A régi állapottól el kellett búcsúzni; nem lehetett benne tovább élni. Az emberek egy része helyeselte vagy legalább tudomásul vette ezt az elbúcsúzást; nagy részük talán nem helyeselte vagy nem akarta tudomásul venni. De kényszer volt, az emberek öntudatos akaratától független, öntudatlan akaratától függő kényszer; aki felismerte és öntudatosan akarta, egyben előbbre vitte mint felismert és vállalt kényserűséget.

A régi világ nyilván *nem volt többé fenntartható* annak a zárt rendszernek (a „klasszikus” humanizmusnak, a klasszikus feudális-keresztény világrendnek, a klasszikus liberálisizmusnak) jegyében és keretében. Nézzük csak a három válságkorszakot: a római világbirodalom népei a III. században polgárjogot nyertek (ettől kezdve a gótok is a birodalom polgárai). A XVI. század óta az európai embernek gyarmatai voltak, s akármit művelt ezekkel a gyarmatokkal, *nem volt többé egyedül*. Említsük itt csak az első földrajzi és csillagászati kézikönyveket, az első gyarmatregényeket. A ROBINSON és a GULLIVER a legnagyobb gyarmatosító ország regényei; s velük egyben egy új relativitásérzék születik. Az Európában való gondolkodást lassanként felváltja az öt világrészben, a glóbuszban való gondolkodás. Azelőtt a távolságok megnöttek, most csökkennek. A XX. század megrázkódtatásai meghozzák, véglegesen meghozzák a világpolitikát, a világmozgalmakat és világháborúkat, a világot akarva-akaratlan egységesítő gépeket és kifejezés módokat: a világtechnikát és a világnyelveket, talán a világenét is. Az ókor végén már megjelent a *koiné*, az antik kultúra világnyelve, de csak a római birodalom számára. A középkor végén egy humanista és diplomáciai világlatinságon dolgoznak; s a XX. század még közelebb viszi a megvalósuláshoz a „basic” világnyelvet. Ez a szétterjedés egyben félbarbárosodás; az átlagcivilizáció felé visz, éppúgy, mint maga a világtechnika.

Ezzel jár, hogy a régi világ alapvető különbségei – a nemzeti kultúrák, nyelvek, zenék – elmosódnak. S ha hihetünk az eddig szemügyre vett analógiáknak – az ókor végi szinkretizmusnak, a késő antik regényeknek, a barokk irodalmának, a XX. század zeneéletének –, mindaddig összemosódás és zűrzavar uralkodik a régi helyi kultúrák helyén, amíg egy új egység valamiképp ki nem alakul.

A régi világ igazságainak bukása lehet lassúbb vagy gyorsabb ütemű. Ez a bukás nyilván azzal kezdődik, hogy a régi igazságok kétségessé válnak, immár vitathatók, hitelük meginog, téves jellegük egyre szembeszökőbb. Nem lehet többé szerintük élni – nem lehet többé velük élni. Egyre több ember életét nehezítik meg, tehát egyre több-

ben fordulnak ellenük. Azután újabb lépés: kései fázisukban már elkésettnek, erőltettnak és hazugnak tűnnek. S talán még kétségesebbekké válnak azért, hogy erőszakos, kétségbeesett próbálkozások történnek a helyreállításukra. Egyiknek hőse az ókor végén Julianus Apostata, a másiké a középkor végi inkvizíció, a hivatalos eretneküldözés, a harmadiké a XX. századi fasizmus. Mindezek még élesebb ellenállást váltanak ki; de hasonló hitelvesztést eredményeznek a nagy egyházi és mozgalmi szakadások, a hitbeli meggyőződés megingásai a IV., a XVI. s a XX. században. A végső fázisban a „régí életforma” tételei már annyira „ráfekszenek” a szellemi életre, hogy az újhoz való csatlakozás velük szemben már forradalom és felszabadulás jellegű.

Ortega y Gasset a történelmi válságokról szóló tanulmányában (ESQUEMA DES LAS CRISIS, 1932) bonyolult elméletet fejt ki a válságok lélektanáról. Úgy látja, hogy a válságkorszakok élén szkeptikus-cinikus időszakok állnak. Az embereket cserbenhagyja régi világuk, nem tudják, mit higgyenek, régi meggyőzések megintogtak. Fikcióknak hódolnak, mindennek az ellenkezőjére is hajlamosak, életük tartalmatlanná vált. „Az ember mezítelenül maradt, világ nélkül”, régi műveltségét elveszítette. Hamis heroizmus lesz úrrá rajta, düh és erőszak, fényűzés és hatalomvágy, világfájdalom, keserűség és rezignáció, kudarchangulat és kétségbeesés. Az új meggyőzések megszületése és megszilárdulása először a művészetben megy végbe. A római birodalom pusztulását nem a barbárok betörése idézte fel – vallja Ortega –, hanem a műveltek barbárrá válása; s hozzáfűzi, hogy szerinte a reneszánsz sem más. Leírja azt, amit azóta inkább „elidegenedés”-nek nevez az irodalom. Az életteleenné vált régi kultúra szorongat, agyonszervez és tömegesít, az embert csak testületek tagjaként képes elképzelni és elfogadni. Mi történik a gondolkodó emberrel ilyen világban? Egy egész nemzedék – de talán több is – „légüres térbe kerül”, ott lebeg és imbolyog a „már nincs” és a „még nincs” között. A világ képe megváltozik, hiszen az emberek más perspektívában látják, mint eddig (amit eddig „középről” néztek, most „oldalról” vagy „alulról” látják); de eltorzul az emberek önmaguk formálta képe is. Új egyensúlyt keresnének, de végül is beérik a megjátszott, mesterséges egyensúllyal vagy magával az egyensúlytalansággal. S itt Hamlet keserűsége juthat eszünkbe: „Kizökkent az idő... én születtem helyretolni azt.” De mily kivételes jelenség, ha valaki elmondhatja, hogy „én születtem helyretolni” – mikor az én becsülete és hite oly mélyre süllyedt!

Ehhez a süllyedéshez még valami hozzátartozik: a felejtés.

Gibbon, a nagy angol történész, a XVIII. század vége felé feltette a kérdést: elképzelhető-e egy új népvándorlás, és mély optimista meggyőződéssel, tagadólag felelt. Az emberiségnek nincs oka új barbár betöréstől félni, mert minden kívülről jövő esetleges támadást visszaverhet a magasra fejlett európai, nemzetközi civilizáció; és mert nem fordulhat többé elő, hogy az emberiség elfelejtse, amit egyszer már tudott.

A XX. század rácaffolt erre a bizakodásra. Ma már tudjuk, hogy a barbárság elsősorban *belülről* tör be, a civilizációs eszközök birtokában; „a kannibál ott ül a volán mellett, és repülőgépet vezet”. De ezenfelül, sőt mindennekfelett: az emberiség igenis könnyen elfelejti, amit egyszer már tudott. Az ókor végén elfelejtette a klasszikus államszervezést, a jogtudományt, a városépítést, a csatornázást és fűtést, a vízvezetéket, az órát és a világítótornyot, elfelejtette a Föld alakját és forgását éppúgy, mint emberalakok élet-hű ábrázolását. A középkor végén elfelejtette a gótikus építkezést, a miniatúrafestészetet és a németalföldi ellenpontot. S a XX. században elfeledte az emberi jogokat, a toleranciát, a biztonságot, a figurális rajzot és a melódiát. Mert hiszen az alkotóművész is elfelejthet, nemcsak a hadvezér, az államférfi, az író és filozófus; a művészbbe magába is betörhet a barbárság.

A felejtés kegyetlen törvény, s negatív értelmű törvény; de van egy pozitív értelmű társa is, az *önfeladás* törvénye. A szervezet, mely – ha talán fél is a haláltól – mégis egyúttal kívánja a halált, s nem akar tovább élni: nem ritka tünetény az élettanban és pszichológiában. Jakob Burckhardt klasszikus művében, a NAGY KONSTANTIN KORÁ-ban hosszú sorát állította össze „az antik világ öregedése”-re vonatkozó adatoknak. A kortársak úgy érezték, hogy vénül a világ. „A római birodalom lakosainak úgy rémlett, mintha a folyók posványosabbakká s a hegyek alacsonyabbakká váltak volna; a tengeren az Etna nem volt már oly messziről látható, mint azelőtt, s ugyanezt mondták a Parnasszusról és Olümposzról is. Szorgosabb természetbúvárok meg egyenesen úgy vélték, hogy a teljes világegyetem pusztulóban van.” Mindez persze nem egyéb, mint az ember – ha úgy tetszik, a társadalom – bizalomvesztésének, vitalitásbeli hanyatlásának, csüggedésének átvitele a környezet, a természet, a világ jelenségeire. De a csüggedésnek, az elernyedésnek bőséges oka van e korban; a történelmi és nem utolsósorban a képzőművészeti adatok bőségesen bizonyítják, hogy az egész társadalom immár híján van az igazi „vitamin”-nak, szellemi, de nem is mindig csak szellemi értelemben. Nő a határozatlanság, ritkul a tehetség és a valódi vállalkozás, sűrűsödik a homály, bizonytalanabbá és fenyegetetté, árnyékoktól övezettebbé válik az élet, sőt láthatóan satnyul maga az emberfajta – gondoljunk a kései császárkor emberábrázolásaira –, és erősödik az érzése vagy tudata annak, hogy valami nem sikerült, valami hiábavaló volt, vagy elhomályosodóban és pusztulóban van.

A kései ókor e burckhardti körképéhez hozzáfűzhetjük „a középkor őszé”-nek, a XV. század európai kultúrájának azt a nagyszabású képét, melyet Huizingának köszönhetünk. „Az élet feszültségé”-nek fenyegető izgalmához itt hozzásegődik az általános szorongás, félelme annak, ami elmúlóban, s annak, ami elkövetkezendőben van, az iszonyú űrnek, mely a társadalom valaha volt biztonságtudatát aláássa és felőrli, valami elkeseredett vágnak a feltárult nagy szakadékok, hiányok és ürességek betöltésére. S ezt a sajtáságos, rendkívül összetett kudarchangulatot a maga módján még fokozza egy jellegzetes tünetény, melynek párját nyomban felismerhetjük a magunk századában: a *hamis homlokzat* tüneténye. Az életnek egy jelentékeny, külső része úgy folytatódik, mintha minden rendben volna, mintha semmi sem változna, mintha a régi biztonság sértetlenül fennállna még; holott „belül” már mindennek más értelme van, belül már minden üressé, halálossá, sátáni módon fojtogatóvá változott, nem is tudjuk, mióta. Magát a hitelvesztést minden átmeneti kor irodalmában tanulmányozhatjuk, Petroniustól Machiavelliig; de ami a XX. századi Kafka műveiben hozzá társul, több a régi hitek és biztonságok leomlásánál; itt a modern nagyváros gépies, normális külseje mögött tébolydák, kízókamrák és bünbarlangok nyílnak – „odabelül” már mindennek valami embertelen, borzalmas és démoni értelme van –, itt csak meghalni lehet, de élni többé nem! Vagy ha nem meghalni, hát egyedül virrasztani a mélységes éjszakában – vagy talán menekülni valahová –, menekülni Aquileiából, ha még lehet.

De ki menekülhet, hogyan és hová?

A menekülésnek s a menekülőknak sokféle fajtája van. S mindegyikkel máris szembeállíthatjuk a *korból való kitörés* típusait. Bizonyosfajta evázió ez is, meg az is; bár emitt az evázió győzelmes kiemelkedést jelent, amott inkább szökést, sőt megfutamodást. De azért az egész tarka sokaságban megkülönböztethetővé válik a sztoikus, a megfélemlített, az elégedetlen, a közömbös, a tegnaptól érzelmileg független embertípus. Boethiusról és Symmachusról, Huszról és Erasmusról, Savonaroláról és Galileiről,

Einsteinről, Freudról és Mannról, Leninről és Bartókról bizonyára nem mondhatjuk el egyértelműleg, hogy „már a holnapban éltek”; de a történelmi határsáv, amelyen éltek, már lehetővé tette némelyikük számára, hogy valóban kilépjen a mából, segítse azt lebontani maga körül, és szellemi függetlenségében eljusson a holnapba. Ami legelőször tűnik szembe: az értelmiség egy része a legelső között adja fel – ha úgy tetszik, árulja el – az „ostromlott Aquileiát”. Kitör vagy kiszökik belőle, akár egy „szigetre”, akár a „hunok táborába”, át az ostromlókhoz. Más része otthon marad, őrzi a régit, a romokon gubbaszt, inkább csak siránkozik. Feldereng közöttük egy fantasztikus álomkép is, álom „az értelmiség szigetét”-ről. De ez a sziget minden időben merő illúzió, gyökértelen, kilátástalan, jóformán életellenes ábránd. Így alighanem az „átpártolók” megoldása a viszonylag legjobb megoldás; a „siránkozók” nyilván semmit sem menének meg, inkább még azt is elveszítik, ami volt. Mindennek bizonyára pozitívumai is vannak: az „átpártolók” magukkal hoznak valamit a régiből, és megpróbálják vele gazdagítani az újat; a „siránkozók” valaminek az emlékét őrzik, ami visszahozhatatlan; s a „szigetelapítók” egy elveszett rangot igyekeznek – sokszor reményvesztetten – fenntartani. Mondjuk ki mégis, hogy a végső ítélet egyértelmű és megfellebbezhetetlen: „Aquileia menekültjei” nem alapíthatnak „új Velencét”, mert *Velencéhez új, bárbar erők kellene, akik maguk is az új világból jönnek, nem a régiből.*

Kell-e egyáltalán, hogy valami megmeneküljön? – kérdezi és kérdezte már sokszor a történelmi szkepszis. A történelem, úgy látszik, igennel válaszol. Mert sok minden az idők folyamán nyilván nyomtalanul is eltűnt; de sok minden megmenekült azzal, hogy alakot vagy értelmet cserélt. Gondoljunk csak a nagy népvándorlások keverőtégelyeire és határzónáira, a régi Európa végvidékeire, a hellenisztikus kor Ázsiájára, a XX. század ébredő gyarmataira. A görög tudomány mohó tanulmányozókra talált az arabokban, a hunok „zoltárokat tanultak”, a gótok lefordították a bibliát, a XX. század európai irodalma kiáramlott a többi négy világrészbe, s tudományának nagy művelői között Ázsia és Afrika éppúgy képviselve van már, mint Amerika. A terjedésnek és átvételnek természetesen nagy ára van: mondottuk, a dolgok, az eszmék, az intézmények más társadalmi légkörbe költözve hamarosan kezdenek értelmet váltani és más célokat szolgálni, mint amire létesültek. *Az emberi közösségek egyik forma helyett a másikat is elfogadják* (ha tévedtek, néha hosszú idő múlva derül ki, esetleg ki sem derül – s akkor már nyilvánvalóan nem is „tévedés”). Az emberiség nagy illúziói, korszakok meggyőződésai meglepően gyorsan alakot és jelentést cserélnek; s akkor már nem is kell „belehalni” a nagy madáchi dezillúziókba: ha valami elsikkadt vagy eltévedt, mielőtt igazán megvalósulhatott volna, tovább tudunk élni azzal a vigasszal, hogy belőle vagy helyette valami mégis megvalósult.

Valami mégis mindig megvalósul – ezt legjobban azok a hősalakok példázzák, akik nem is menekülésszerűen, hanem aktív, példaszerű cselekvéssel kilépnek a maguk korából, hogy az eljövendő emberiséget jelképezzék, s akik épp ezért túlnyomó részben maguk is jelképek, szimbólumok, példázatok. Az antik világban bizonyosan ilyen Krisztus alakja, amely kilépett a korszak erkölcsi normáiból; ilyen Prométheusz, aki kilépett az akkori világrend értelmi normái közül; de ilyen Orpheusz is, aki átlépte az emberi világ és az alvilág határait; vagy Odüsszeusz, aki kilépett a korszak tájhoz kötöttségéből, a régi kis hazából, hogy kipróbálja egy „nagyobb hazát”, a tengert, s vele az ellenséges és ismeretlen szigetvilágot, hogy megkeresse az ember új lakóhelyét, egy tágabb mindenséget. – A középkor végén ilyenek Faust és Don Juan, akik egy megkötött – de már lazuló – világban az egyéniség teljes szabadságára, teljes tudásra,

minden szépségre, minden élvezetre, minden tilalom eltörlésére, az élet teljes birtokára vágnak, még akkor is, ha ezért el kell kárhozniok. – (A XX. századnak még nincs ilyen hásszimbóluma, de talán ilyen lesz a minden erkölcsön túli technikai lángelme, az ürrepülő vagy atomtudós, aki már egy következő korszakban él; vagy éppenséggel az a mindennél primitívebb ember, aki előlről kezdő az elpusztult civilizáció életét, valaki, aki „Aquileia menekültje” egy elkövetkező korszakban.)

Mert minden hiába: a világ nem tűri a maga egykori korlátait, s akár akarjuk, akár nem, nőni, tágulni vágyik.

Lehet, sőt bizonyos, hogy ez a tágulás a régi szépségek pusztulásával jár. Ez a régiek, az öregek, az elégedetlenkedők és panaszkodók örök keserősége. És igazuk is van, hiszen valóban elpusztul valami, csak nem a szépség. Hanem bizonyos fajtájú szépség, bizonyos ízlés, bizonyos táj, bizonyos harmónia, egyensúly és kifejezőerő. Néha évszázadokra eltűnik az ilyesmi – sok idő múlva tér vissza, vagy éppenséggel sohasem. Az ókor végéről Burckhardt adatait idéztük a római ember satnyulásáról s az ábrázolótehetség gyengüléséről (a kettő szerinte párhuzamos) a II–IV. században. Szobrokon, festményeken ideutalnak a táguló szemek, az alakok személytelenné válása, a fejlődés, mely a mozaikművészetbe torkoll, s az egyházi szimbólumokban találja meg a maga igazi területét. A középkor végén kozismert tény a plebejus csúfság, a torz és látomászerű, a karikatúra felfedezése; Grünewald (részben Dürer), Bosch és Brueghel lehetnek rá a példák. És gondoljunk századunkban a gép- és tömegszerűnek, az irreálisnak és szurreálisnak, a nonfiguratív, a ködszerű és tömbszerű, a forma nélküli, a szorongásos ábrázolásmód felbukkasására.

Mindennek nem mond ellent az „utolsó pillanatok” nyárvégi, érett, búcsúzó szépségének kivirágzása. Mintha itt egymásnak felelnének meg a satnyulást megelőző, még egyszer visszapillantva összefoglaló kései művészetek, a kései görög regény és a görög–latin képzőművészet ún. „szép” stíluskorszaka, a korai reneszánsz Van Eycktól Botticelliig, sőt a XX. században az olyan művészfigurák, mint Monet és Proust, Debussy és Ravel. Valami itt „még egy pillanatra” lehetőségessé válik, hogy nyomban utána kialudjék, s elveszen a növekvő homályban.

És mégis, minden hiába: a világ nőni és tágulni kíván, akár romok és pusztulások árán is.

A régi embert bekerítette a táj; hozzá volt bilincselve, beléje volt zárva. Bizonyos hangok, színek, hangulatok, intonációk, emlékek, életszférák, érzelmi tartalmak csak bizonyos tájak éghajlata alatt voltak elképzelhetők, akár a növények: Árkádiában, Thesszáliában, Tiburban, Frígiában. (Innen a dór, fríg, lyd dallamok, hangszerek stb. érzelmi, erkölcsi, intonációs kötöttsége is.) Másféle táj más volt, tehát messze volt, más istene is volt; erőfeszítésbe került, hogy az ember egyikből a másikba lépjen. Másfajta tájnak másfajta embertípus, másfajta erkölcs volt a lakója. Benne élni egy tájban, vagy akár csak átmenetileg érintkezni egy tájjal egyúttal az annak a tájnak levegőjével, színeivel, hangjával, ethoszával való (akár csak ideiglenes) összeforrást jelentette; ez volt a „haza”. – Az újfajta embert már nem jellemzik, nem jellemezték ilyen kötöttségek; világ embere volt már, nem tájaké, világhatalmat, világállamot, világvallást, világnyelvet készült megvalósítani és képviselni. Kilépett az „ókor”-ból, a „középkor”-ból, az „újkor”-ból; római világpolgár volt, keresztény volt – felvilágosult humanista természetű volt – szocialista volt (aszerint, amint a III., a XV. vagy a XX. században élt). Nagyobb egységeket érzett magában, mint elődei, szűknek érezte a régi világot. Az ő világa valóban tágabbnak készült, míg az a régi még csak Görögországból, Júdeából,

Egyiptomból, Rómából – csak a középkori Európából – csak a XX. századi Európából és Amerikából állott. Bár ezzel a tágulással – mondtuk – kezdettől fogva együtt járt a világ barbárrá válása, a „megosztozás” az élet és a műveltség immár közös kincsein és vívmányain.

„Mundus senescit” – a világ vénül, mondták a középkor kezdetén; de ugyanúgy azt is mondhatták volna, hogy a világ megifjodik. Nem jelentkezik-e együtt, egy időben, egymást kiegészítve a csokkenés és a megnövekedés, a szétszóródás és az újraegyesülés törvénye? Európa különállásának megszűnése, a gyarmatok felszabadulása, a világrészek újszerű összjátéka bizonyára csak a XX. században veszi kezdetét; de azért Theodorik ravennai udvarának svéd vendégei, a perzsa, egyiptomi és kis-ázsiai kultuszok feltűnése Rómában, a kereszténység elterjedése vagy később Amerika és az „átjárók” felfedezése a XV–XVI. században már éppúgy egy táguló világ igényeit jelentették be, mint akár századunk meggyorsult közlekedése vagy a pekingi, chilei, ghanai kongresszusok, a tokiói olimpiák. A világ valóban „tágulni és egyesülni készül”, ugyanakkor, amikor egyes kérdései összezsugorodást, beszűkülést és darabokra hullást ígérnek. Ha valaki az egyes korszakok végén megpróbálta számba venni, mit is jelentenek az olyan eredmények, mint a görög–latin nyelv, a gregorián korális, a dűrmoll zene vagy Európa eposzi és drámai hagyományai: büszkén jelenthette ki, hogy válságok közepette is mindig több és több a kivívt eredmény, hogy nem kell tartani a kultúrák megsebesülésétől és elsüllyedésétől – hogy itt nincs és nem lehet szükség mesterséges „menedékek”-re.

A kérdés csak az, valóban nincs-e szükség rájuk. S amikor időnként – újra meg újra – szó esik róluk, mit is jelentenek azok a „Velencék”?

Nagy válságok idején mindig voltak, akik elmenekülésre, evázióra, távoli szigetekre vágyakoztak. A „boldogok szigete” még ókori hiedelem, hol a holtak, hol a szerelem, de mindenképp a boldogok és boldogultak, az életben vagy az életen túl üdvözültek birodalma alakjában. Szicíliában, a nagy szigeten támadt belőle az ókor végi, theokritoszi idill, később felderengett a kelta mondák „*halotti sziget*”-e, de közben is, állandóan Kythéra–Cythére, Vénusz szigete s a barokk kor óta a szerelem gáláns szigete, Watteau-tól Debussyig. Az európai költészet egyik legfőbb szimbólumává lett ez a varázsos sziget; néha egy varándokút vagy szerencsés megmeneküléssel végződött tengeri kaland – hajótörés – szigetéről volt szó, mint Shakespeare VIHAR-jában, Grimmelshausen SIMPLICISSIMUS-ában vagy a ROBINSON-ban. De itt is, mint majdnem mindenütt, alkalom nyílt rá, hogy a költő és gondolkodó egy új emberi település (közösség, társadalom) utópiáját mutassa be rajta – s ide tartozott már Bacon ÚJ ATLANTISZ-a, ide Morus és Campanella utópiái is. De velük párhuzamosan éltek tovább a mesék és legendák varázs- és álomszigetei, a phaiákok homéroszi szigetétől és Kírké birodalmától Alcina, Merlin, Armida szigetéig, sőt a romantika számtalan vágyszigetéig (gondoljunk csak Monte Cristo, Sándor Mátyás, az Aranyember menedékeire), s az Atlantisz-gondolat még az olyan kézzelfogható elíziumokig is elkísérte Európa művészeit, mint Gauguin Tahitije a XX. század küszöbén.

Mindezeknek a szigeteknek közös vonásuk, hogy messze vannak és védve vannak, hogy nehezen megközelíthetők, hogy a társadalom – a régi társadalom – kényszerei számára elérhetetlenek, hogy igazi menedékek. Velence – az igazi Velence, de a menekülni vágyók reményeiben élő eljövendő, mitikus Velence is – abban különbözik tőlük, hogy *nincs készen*, nem kínál könnyű menedéket; azt a sziget-várost még meg kell teremteni, fel kell építeni, meg kell szervezni és meg kell oltalmazni. Ezért is mon-

dottuk róla, hogy a menekülő passzív értelmiségnek előbb-utóbb le kell mondania róla: azt az eljövendő menedéket, épp mert nem is menedék lesz, hanem folytatás és újakezdés, csak új emberi erők építhetik fel – maguk a barbárok, akik a régi „Aquileiát” elpusztították. Így az új menedékváros inkább azokra a táborokra és erődítményekre hasonlít, melyeket a vallásalapító szekták építenek maguknak, a régi társadalomból való kivonulásuk közben: anabaptisták, husziták, eretnek parasztlázadók és kommunista sejtek, a XIII. századtól a XVIII.-ig. Ezek is „*az újnak tartályai*”, inkább, mint „*a régi igazság menedékei*” – de szorongatottak, ostrom alá fogottak, haláltól fenyegettek ők is. Hogy mennyiben igazi menedékek, mennyire készítik elő a jövőt, vagy mennyiben védenek inkább egy illúzióvá változott múltat, csak egy végső történeti összegezés döntheti el.

Jelentkezik azután még egy különleges „mentési kísérlet”, kézzelfoghatóbb, egyben naivabb és görcsösebb az eddig említettekénél: az írásba foglalt tudás mentése, az *alexandrinizmus*. Az írástudók tiltakozása ez a történelmi pusztulás ellen: mentsük a tudást, vagy ami ezzel egyértelmű, mentsük az írásokat és dokumentumokat, mentsük a betűt! Hogy a jelszó nem marad hatástalan az egyes gyülekezetekben, olyan példák mutatják, mint Kumráné a Holt-tenger mellett, mint a kairói „genizá”-é, az alexandriai könyvtáré vagy azoké a mai amerikai könyvtáraké, melyeket atomháború esetére mélyen a földbe ásnak. Merő illúzió voltuk nemcsak a tűzvészekben és földrengések idején derül ki, hanem magában a műveltség és gondolkodás történetében is; az emberi öntudatot nem mentik meg a konzervált betűk, tudásunk nem a sírkamrák, holt-tengeri barlangok és betemetett könyvtárak tudása. Mindezekről közvetlenül semmit sem kapott az emberiség; tudásanyaguk csak ezer év múltán jutott el – ha egyáltalán eljutott – a kései utódokhoz, s azok is csak akkor tudtak az írások hagyományával valamit elkezdni, ha már egyéb úton eljutottak valamilyen tudomány magaslatára. A tudás így nyilván csak akkor és annyiban menthető meg, ha egy más kultúra – más utakon – valamiképp ugyanarra a magaslatra ér fel, sok idő múltán. Különbösen csak annak a tragikus omladéknak marad része és hírmondója, melyet menteni kívánt, melynek halála ellen oly kétségbeesetten – agyagon, cserépen, kövön és pergamenen – tiltakozott.

Mit lehet ilyen korokban átadni az ifjabb nemzedéknek? Abból álljon-e a tanítás, hogy a jövő mindent felejtessen el, vagy hogy mindent mentsen meg, és mindenre emlékezzék? Mindkettő tévedés volna, és egyik sem sikerül soha: az idő szerencsére felment bennünket az alól, hogy ebben az alternatívában döntsünk. A fiatal nemzedék mindig a téves tudattal, téves emlékezéssel kezdi életét, hogy minden lényegeset tud. Csak így „kezdheti el”, csak így nyithatja meg a barbár korszakokat, különben nem tudna élni. A „művelt” korszakok sokszor túlságosan nagy – ezért beteges, dekadens – emlékezéssel indulnak. Az emlékek javától való szabadulás azonban megkönnyíti a fiatal nemzedékek életét; könnyebbé teszi számukra a rombolást, a romok lehordását, az alászállást a lejtőn – vagy éppenséggel a felemelkedést. A megdöbbenő ilyenkor csak az, hogy az eldobált vagy elásott emlékek sokszor későn és kerülő utakon térnek vissza. Hiába változtatott formát, irányt, szándékot, világképet a gondolkodás; az emlékek néha sajátos álruhában, sokszor félremagyarázottan és félreértetten, sokszor lopva és lappangón, de néha nyíltan és követelően, visszatérnek: követelik – nem is annyira a velük való szembenézést, mint inkább a tartalmukkal való leszámolást, a választ a félretolt, elhárított és elfelejtett kérdésekre.

A művészetekre pedig – erről még szó lesz – rendkívüli szerep hárul e nagy csalódások, elhárítások és elfelejtések idején. Nem annyira a „világ vége” hangulatot terjesztik – vagy ha igen, mint az ókor és a középkor végén, sőt itt-ott a XX. században, a maguk „chiliazmus”-át, özönvíz- és végpusztulásjóslatait is úgy hirdetik meg, mint sajátos, sötéten elringató illúziókat. (Ilyenek az egzisztencializmusban, az absztrakt festészetben és az ún. avantgardista zenében egyaránt akadnak.) Ezek a sötét illúziók épp az átmenetet szolgálják; mialatt bizonyos morális elégtétellel, sőt kárörömmel emlegetik a világpusztulást, észrevétlenül megkönnyítik a „kisebb rosszal” való kiegyezést. Azzal a hittel, hogy „azért még mindig tovább lehet élni” – máris elfogadhatóvá tették egész nemzedékek számára a nagy alagutakba való belépést.

Mert hiszen minden nemzedéket – a katasztrófák nemzedékét is, sőt azt talán minden másnál jobban – az illúziói segítik élni, túlélni és továbbélni.

De forduljunk még egyszer a történelmi helyzet általános problematikájához. A sok megválaszolatlan kérdés közül csak kettőt teszünk itt fel magunknak. Egyik a fehér ember és a barbárok viszonyát illeti, a másik – még nehezebb – feladat, hogy próbáljuk megérteni a teljes képet, ezúttal a barbárok, ha úgy tetszik, a hunok, általában a *támadók* oldaláról.

A fehér ember nincs – és sohasem volt – egyedül, de erre csak sokára eszmélt rá. Nagy Sándor eljutott Indiába; a római birodalom három világrészben feküdt, Skóciától Arábiáig és Líbiáig terjedt. „Elment” a parthusokhoz és indusokhoz, a négerekhez, a perszákhoz és a dákokhoz, a szarmatákhoz és a kaledónokhoz. De ők is „jöttek”: Róma megismerte a gótokat, hunokat és vandálokat (ezeknek egy része európaivá vált). Az első keresztény térítést végző zsidók talán még félig színészek voltak; s meg kell gondolnunk, mily jelentős keresztény telepek voltak Afrikában (kopt, jakobita, etióp kereszténység), sőt Közép-Ázsiában is (nesztoriánus, ujjgur kereszténység). – A középkor végén nemcsak az európaiak fedezték fel Amerikát, Afrikát, Déli Ázsiát. A tatárok még ott „ültek” Dél-Oroszországban, a törökök betörték Közép-Európába, s ettől kezdve évszázadokig foglalkoztatták az európai közvéleményt, az arab tudomány a kereszties háborúk óta befolyásolta és nevelte az európai stb. – Hogy mit jelentett e kapcsolatok tekintetében a XX. század, azt nyilván nem is kell említenünk. A fehér ember e korban a maga tudományát, technikáját, hatalomvágyát, kapzsiságát és barbárságát egyszerre vitte el a gyarmatokra és a gyarmatokul kiszemelt földrészekre, Algírba és Tripoliszba, a búr földre és Egyiptomba, Abesszíniába és Kínába, Koreába és Laoszba. (Japánba küldte el első atombombáját is.) S viszont az első világháború óta a „színészek” is egyre nagyobb számban tűnnek fel Európában, nemcsak mint gyarmati segédcsoportok, hanem mint diákok és diplomaták, mint tudósok és művészek is. S ekkor már mindenképp megkezdődött a világ új típusú egybemosódása – megkezdődött, akár az ókor végén, de most már az új technika s az „együttműködés” jegyében.

Mit sirat hát az európai ember, mikor a „fehér kultúra” leomlását gyászolja? Azokat az „órákat”, amikor egyedül hitte magát, és magának rendezkedett be a világon. Amikor bátyák mögé húzódott, elsáncolta magát, s talán inkább védekezett, mint támadott. Voltak-e egyáltalán ilyen magányos órák? Nem épült-e minden európai klasszicizmus, sőt minden európai remekmű, öntudatosan vagy öntudatlanul, az egész világra? Nem volt-e mindegyik valamiképp valamilyen „*kelet-nyugati diván*”, nem adott-e mindegyik még „*Kelet népe*”-nek és népeinek is hírt arról, „*mit látott a nyugati szél*”? Akármiként volt: e „nagy órák” emlékét ma már egyre inkább felosztja, szét-

osztja maga között a világ. Shakespeare-t Mongóliában, Bartókot Peruban is előadják, Háfiz és Li Taj-Po emlékezete Európában is élő emlékezet. Nem vész el, csak helyet és értelmet cserél, s a népek évszázados vándorlását követi a *kultúrák diaszpórája*.

Akkor hát folyik-e itt egyáltalán valamiféle „ostrom”, és ha igen, kicsoda az ostromló, és ki az ostromlott, ki a támadó, és ki a megtámadott?

Ne tévesszen meg bennünket a végső történelmi eredmény: a nagy megosztás és összefonódás ellenére, sőt annak valószínűsített feltételül, évszázadokon át folyt és ma is folyik „Aquileia ostroma”. Mindig volt – s főleg a történelem nagy fordulópontjain mindig volt – ostromló és ostromlott, támadó és védekező fél. Ostromlott fél volt a régi s már gyengülő kultúra világa, az ókor végi Róma, a középkor végi feudális Közép-Európa, a huszadik századi polgári civilizáció. És ostromló fél volt az ókor végi népvándorlás, a középkor végi társadalmi és szellemi lázadás, a XX. századi népmozgalmak világa. Minden olyan mozgalom, mely nem tudott többé az elődök világában élni, mely – lerombolva vagy kisajátítva a megelőző korszak kultúráját – újat formált belőle, a magáét és végeredményben csak az ő számára igazán elfogadhatót és otthonost, új igényekkel, új emberi tartalommal s többnyire új nyelven is. Elvette, amit a magáénak érzett, „*onnan vette a magáét, ahol találta*”, és jóformán lényegtelen, hogy békés úton vette-e, szelíd átmenettel, vagy erőszakkal, brutálisan, robbanásszerűen. A szelíd átmenetekben több volt a tisztelettudó kölcsönzés, a robbanásokban mindig több a rombolás; de végeredményben itt is, ott is meg kellett mindennek változnia.

Arról, hogy az ostrom alá fogott régi világ milyennek látta a maga boruló láthatárát, már szó esett; de még nem volt rá mód, hogy felvázoljuk a győzelmes fiatal világ, az ostromló barbárok, a „népvándorlás hunjai”-nak világát, szándékait és reményeit.

A sztyepp nomád népeinek a népvándorlás századaiban már kialakult, már szinte készen állott a maguk sajátos, semmiképp sem alacsony szintű kultúrája: ismerjük a közép-ázsiai türkök hősdalait, a híres orchoni feliratokat, ismerjük a hun és szarmata népek fejlett fémművességét, láttuk a szibériai sírokból előkerült díszes tarsolylemezeket, a mitikus állatviadalokat ábrázoló ötvösműveket, az alakzatokban és díszítőelemekben keltelesen gazdag ezüst és arany műtárgyakat. Nem, ez igazán nem volt primitív világ; csak épp hogy nem épített színházakat és székesegyházakat, nem komponált misét, nem szerkesztett fűgákat, s a maga államát és hadseregét merőben más-képpen szervezte meg, mint a rómaiak. Mit kellett látnia az ilyen népnek a Római Birodalomban? Bizonyára elsősorban a legyőzendő ellenséget, a gátat, az akadályt, a sorompót a maga pusztai száguldás- és terjeszkedésvágya előtt; meghódítandó városok sorát, leigázandó népet, megszerzendő területet. Ugyanakkor nyilván irigység is élt benne, vágy és félelem egyidejűleg. Civilizáltabb, magasabb fokon szervezett életformát látott maga előtt – embereket, akik ismeretlen tudásnak vannak birtokában, tehát árthatnak lehetnek, akiknek a tudását épp ezért feltétlenül meg kell szerezni vagy igába fogni. Kétarcú tudás lehet ez bizonyára: nem lehet olyan megbízható, olyan kiismerhető, a magunk hitének olyan kedves, mint a miénk, az a tudás, amit amazok barbárnak neveznek; s mégis szükségünk van rá, mert nélküle nem lehetünk úrrá folóttuk. *El kell venni tőlük* – ez a lényeges; és másodrendű kérdés marad, vajon meghagyhatjuk-e épségben a régi tudás fészkeit, vagy pedig szét kell őket rombolnunk egészen. Gyanús lehet az is, aki önként csatlakozik: az igazi hazai bölcsesség, mely régi is, meg új is, könnyen fertőzhető olyan régi-idegen elemekkel, melyek megrontanak bennünket. (Ilyen tapasztalatokat gyűjtethett Priszkosz rétor Attilánál, vagy ezer évvel később Marco Polo Kublaj kán udvarában, s ismét hatszáz év múltán azok a nyugati

írók, akik 1930 táján Moszkvában Sztálinnal folytattak beszélgetést.) Valamit el kell venni a régi civilizációtól, ez nyilvánvaló; s minthogy „elvenni” bizonyos fokig azt is jelenti, hogy „átvenni”, az új műveltségnek gondosan kell rá ügyelnie, hogy a régít egyben meg is másítsa – hogy az Apolló- és Minerva-templomokból bazilikák vagy a bazilikákból mecsetek váljanak, egyben az „új” győzelmeként a „régí” felett. Az elhátarolás sokáig féltékenyen gondos, az összetévesztés vagy akár csak az összehasonlítás valósággal bűnnek számít; gondoljunk csak Jeromosra, aki mint „christianus” aggályosan megkülönbözteti magát a „ciceroniánus”-októl, s igaza van: neki nem kell, nem is kellhet a klasszikus retorika, mikor – ugyanazon a nyelven – egy új érzélevilágot akar kifejezni. Tudjuk: ezer év múlik el, amíg majd a pogány Vergilius a keresztény Dante testvéri útmutatója lehet. A nagy megújhdások épp ezekből a találkozásokból fognak eredni, de nem az összeomlások idején, hanem csak sokkal később. Akkor már új érdekeket fognak szolgálni, és új kérdésekre hoznak választ; bár tudnunk kell – és ez a legcsodálatosabb –, hogy ugyanakkor, mégis, válaszok lesznek az ezer éve elhangzott kérdésekre.

Támadás, roham és „elvétel” történt a középkor végén, a XV–XVI. században is, abban az időszakban, melyet „a középkori kultúra leomlása” névvel jelöltünk meg. Kettős agresszió érte ekkor a középkori műveltség zárt épületét. „Alulról” az eretnek és paraszti tömegek rohanták meg a feudális társadalmat, s véres háborúk egész sorában tiltakoztak elnyomatásuk és kisajátíttatásuk ellen, Angliától Lengyelországig. „Felül” pedig, a társadalom értelmiségi rétegében megindult a küzdelem az addig egyházi és vallásos jellegű kultúra „világi elfoglalása”, szekularizálása érdekében. A kettős harc sokszorosan összefonódott s mindenképp összefüggött; hogy mennyire összefüggött, azt csak napjaink történettudománya mutatta meg. Egyiknek huszitizmus, reformáció és parasztháború volt a neve, a másiknak humanizmus és reneszánsz. Mindkettő gyökereiben rázta meg és fordította fel a középkori világot; ellenséget látott benne, gátat, akadályt és sorompót a tulajdon életigénye, gondolkodása és formavilága számára; úgy érczte, hogy börtönből kell kitörnie. Mégis úgy rombolt, hogy a maga új épületébe is átmentett mindenfélét az ellenséges „régí világ”-ból, már akkor is, mikor amazt a régít még teljesen lerombolhatónak és kicserélhetőnek tartotta. Nem tudott nélküle élni, s amit benne szenvedélyesen gyűlölt, végül már nem is gyűlölte oly nagyon: összeszokott és összebékélt vele rövid száz év leforgása alatt. Mindkettő közeledett egymáshoz: a XVI. század katolicizmusa, az egyház, az ellenreformáció észrevehetően és észrevétlenül tanult a reformációtól, barátkozott az új művészettel, bizonyos fokig az új gondolkodással és tudománnyal is; a reformáció alkonyi fázisa s a kései reneszánsz pedig már metodikát és formavilágot tanult a középkortól. A nagy támadás létrehozta az új európai gondolatvilágot, de azt csak a régire tudta felépíteni.

A terjeszkedő szocialista világ ugyancsak ellenségének tekintette a polgári műveltséget a XX. században. Részben le akart számolni vele, részben – ez inkább csak idővel alakult ki – át akarta venni a polgári fejlődés „haladó” elemeit, s azoknak folytatásaként, jogszerű és egyetlen folytatásaként felépíteni a maga új világát. De ez a feladat semmiképp nem volt, nem is lehetett egyszerű. A proletariátus feltörését nem előzték meg proletár műveltségű, szívós és gazdag évszázadok; ezenkívül pedig egyre világosabbá vált, hogy az „új” ebben az esetben sem egyetlen osztály uralomra kerülését fogja jelenteni, hanem az öt világrész megmozdulását, a gyarmatok felébredését, „a világtörténelem kezdetét”. Mindezt még komplikálta a világtechnika félelmes fejlődése, a gép- és atomkorszak, mellyel – természettudósaink véleménye szerint – az emberi tár-

sadalom erkölcsi fejlődése nem tudott lépést tartani: „*A tudomány néhány évtized alatt az emberi élet minden jelentősebb tényezőjét megváltoztatta, miközben a politikai gondolkozás és szerkezet [itt az Egyesült Államokról van szó] a tizennyolcadik századig visszamenően változatlan maradt*” (Szent-Györgyi Albert, 1962). Ami így támadt, nem is lehetett, nem is lehet egyéb, mint válság és disszonancia; régi és új kusza tapogatózásban keresi egymást, s még távolról sem tudta megtalálni. Bizonyos csak annyi, hogy az európai kultúrának, mint erődnek és szigetnek leomlása, felbomlása és szétoszlása visszavonhatatlanul megkezdődött – hogy Aquileia nem tarthatja magát sokáig.

2

Van valami közös abban, ahogyan a nagy válságkorszakok zenéjét a kortársak bírálják. Az ókor végi, a középkor végi és a XX. századi zene ellen közös panasz, hogy „bonyodalmas”, „mesterkelt”, „virtuóz”, tehát nagyigényű, nehéz s végeredményben kevésbé hozzáférhető. Mi az oka annak, hogy mindezek a zenék valóban nehezek és bonyodalmasak? Az ókor végi zenére csak következtethetünk – de a XV. és XX. századi zenére a kifogás valóban talál.

Nyilvánvaló: bonyolulttá lett az ember – bonyolulttá és kevésbé áttekinthetővé vált az ember körülötti világ –, és bonyolulttá, áttekinthetetlenné az ember viszonya ehhez a világhoz. Az ember, aki nem találja többé a helyét, valóban „elidegenedik”, és zenéje is ezt az idegenséget, ezt a görcsös feszengetést tukrózi. Ezért nem tudja többé a világot egyszerűnek és egyszerű eszközökkel ábrázolni és kifejezni.

Ugyanakkor lehetősége támad annak, hogy e görcsös és bonyodalmas zene helyett egyszerűbb, felületibb, ideiglenesebb interpretáció szülessék, más szóval, hogy „könnyű zene” támadjon – elterelésül, szimplifikáló magyarázatul, szórakoztatásul. Az ókor végén megvetéssel beszélnek bizonyos molnár- és matrózdalokról (Philostratus). A középkor végén az utcai zene (frottola, Gassenhauer, Buhlenlied) terjed a városokban és falvakban. A XX. századnak egyik legfőbb átka a mindent elöntő szórakoztató zene.

Mindez szükségszerű, hiszen – mondottuk – a kor „nehéz” zenéje valóban nehezzé, olykor hozzáférhetetlenné lett, elefántcsonttoronyba vonult, sőt kijelentette (Schönberg, Maderna), hogy neki nincs is szüksége hallgatóságra. De hiszen már a XV. századi zeneesztétikának volt egy irányzata, mely idegenkedett az egyszerű, világos és kivált népies dallamformálástól, s a bonyolultan leleményeset jelölte meg mintaszérumként (Tinctoris). Azt sem szabad elfelejteni, hogy a „musica riservata” és a „musica comuna” fogalma is a kései középkorban született meg. Így a zsdanovi esztétika a XX. század közepén voltaképp egy évszázados vitának folytatója és megújítója, csak épp hogy az államraison – tehát alapjában egy platóni elv – értelmében.

Mit láthatunk magukból a válságkorszakok zenéjéből? Sajátságos tünetment: azt, hogy épp az egyes társadalmak elsüllyedése jár a leghódítóbb, legszínesebb és legérzékibb zenével. Palestrina, Mozart, Debussy zenéje bizonyos értelemben épp úgy „haláltáncköltészet”, mint Monteverdié, Wagneré és Bartóké.

Ez voltaképp természetes is: mire egy társadalom a lejtőre kerül, addigra felgyűjtötte magában a legértettebb szellemi javakat is; azok kísérik a sírba pusztulása idején, halála óráján.

De alapjában mindkét esztétika: a *riservatáé* és a *comunáé*, egyaránt kifejezője olyan

törekvéseknek, melyek az illető korszakban jelen vannak – valamilyen okból jelen vannak, s valamilyen okból nem valósulhatnak meg teljesen.

Kérdés: miért vannak jelen, és miért nem valósulhatnak meg? Mi az oka annak, hogy ember és élet viszonya bizonyos időszakokban elkomplikálódik, bár nem olyan fokig, hogy *csak* komplikált legyen; és mi az oka, hogy az emberben vágy támad az egyszerűség után, anélkül hogy teljesen egyszerűvé tudna válni?

Az élet vonz és visszataszít egyszerre. Amennyiben visszataszít, el is komplikál, és magányossá tesz; amennyiben vonz, bizalomra és közeledésre biztat: elhiteti velünk, hogy vele való számadásunk egyszerűen oldható meg. Csakhogy a kettő összefügg: kívánhatom az egyszerűséget, mert meggyűlöltem a civilizációt (Rousseau), s kívánhatom a komplikáltat, mert csalódtam az egyszerűsített megoldásokban (Schönberg). Josquin, Mozart, Bartók nem azért váltak egyszerűbbekké az életük végére, mert körülöttük az életviszonyok egyszerűbbek lettek, és Beethoven sem azért vált bonyolultabbá, mert körülötte az élet bonyolalmasabb lett. Ez a tétel teljesen hamis lenne. Hanem: az élet bizonyos pillanatban egyszerűbb alakban, illetve bonyolultabb alakban látszott megfogalmazhatónak a művészet számára. Olyan nyelvet és formát kellett választaniuk, amellyel a kifejezendő legfőbb tények, helyzetek, tartalmak és viszonylatok, érzelmi (s részben gondolati) rendszerek leginkább voltak elmondhatók a többi ember számára. Josquin számára ez kiszabadulást jelentett a XV. század fullasztóan komplikált s ugyanakkor merev, szinte ketrecszerű viszonylataiból; Bartók számára az expresszionista kísérletek teljes elhagyását jelentette. Tchék mindkettőjüknek egy új közlékenység nyelvét, a humánium világosabb megfogalmazását. Beethoven viszont egy hermetikussabb nyelvet választott, mert úgy érezte, hogy az elmúltak és az eljövendők, a „valamikor régen”-nek és a „valamikor majd”-nak együttes megragadása végett a zene egyik „ősnyelvé”-hez, „szanszkrit”-jához, a polifóniához kell visszanyúlnia, és azt a legmodernebbel egybecótvozzva egy új humánium értelmében újjáteremtenie.

Mi történik tehát a nagy megrázkódtatások időszakaiban? Az, hogy a kettős igény: a kifejező közlés és a közös sors igénye sajátos módon összefonódik. Az egyéni fejlődés törvényei elhomályosulnak, az egyén, a művész is úgy tűnik fel, és csak úgy tud beszélni, mint egy a tömegből. Az egyéniség érvényesülésének nagy kibontási lehetőségei mintha egyszerre eltűntek volna. Minden, de minden egy közös végzet mennydörgésének hat, külön utak, kivételek nincsenek többé. Viszont magasra nőhet és felragyoghat mindaz, amit a művész már előbb megpillantott, s most egyszerre végzet lett és általános igazság: az a kitisztulás, amelyre Josquin vágyott, az az eufória, amelyet Mozart megsejtett, a népeknek az a megmozdulása, amelyet Bartók megjövendölt. A nagy zenei „leomlások” így sokszor átfordulnak a rájuk válaszul megjelenő új felemelkedésbe. Megindulásuk pillanatában azonban mindig az a látszat – és nyilván az is a valóság –, hogy az egyéni sors eltűnt az általánosban. Így talán az is világosabbá válik, ami a művész és környezete viszonyát összezilálta vagy kiegyengette. Úgy jelent-e meg a válság küszöbén az alkotó művész előtt a „többiek” sorsa, a világ sorsa, mint amit vállalnia kötelesség? Vagy mint olyasvalami, ami öreá nem áll, s ami elől éppen ő kitérhet? Otthagyhathja-e a „többiek”-et, vagy oda kell állnia közéjük, esetleg az élükre, s beszélni helyettük, a nevükben, az érdekükben? Vagy elmenekülhet-e a többiek sorsa elől – van-e még kikötő, van-e még hajó, van-e még sziget valahol az ő számára, sziget, ahol a világ nem találja meg s nem éri utol, akár a menekülő Jónást az Isten, a tenger közepén? Más szóval Aquileia menekültje-e ő is, vagy követségbe megy a hódító elébe? Esetleg élére áll egy kis csapatnak, amellyel „kivonul”, s amellyel megal-

píthatja a maga új Velencéjét?... Persze csak akkor, ha nyilvánvalóvá vált az ő számára is, hogy nincs többé visszaút, s az ő régi világa elveszett.

Épp ezért: azok a nagy hídművek, amelyek a régi világból az újba visznek, mindig rendkívüli *önmegtagadás* eredményei. Az ókeresztény zene, a gregoriánium lemondott a görög kromatikáról és enharmóniáról; Josquin és Palestrina lemondtak a kései középkor bonyodalmasságáról és rafinériáiról; Mozart és Haydn a „Sturm und Drang” zabolátlanságáról és disszonanciáiról; Bartók az impresszionizmus színbőségéről, az expresszionizmus formabontásairól, az atonalitásról. Ebben a perspektívában mindezek puritán, szinte aszketikus műveknek hatnak. Aminthogy lényegében azok is: a múlt gazdagsága, „legyőzött” bősége mélyen elrejtve, mint elsüllyedt kincs *világít bennük a mélységből*; ami az ő mondanivalójuk, az már felette hullámszik minden elmerült bőségnek; az egész múlt Atlantisz-örökséggé változott bennük.

Mind a három, helyesebben mind a négy szintézishez olyan területek voltak szükségesek, ahol sok nép érintkezett, s ahol régi kultúrák találkoztak újonnan felnövekvő nemzeti-népi törekvésekkel; sőt ahol új állami és társadalmi alakulatok voltak kifejlődőben. Ilyen volt az ókori Földközi-tenger melléke, ilyen a középkori Németalföld–Olaszország sáv, ilyen a XVIII. századi Habsburg-monarchia, s ilyen a XX. századi magyar–kelet-európai végvidék.

Az ilyenfajta hídjelenségeknek a kortársak többnyire csak egyik oldalát fedezik fel; vagy azt nem látják, honnan jöttek, vagy azt, hogy hová mennek. A gregoriánumban felfedezték, hogy „*a keresztény lélek fohásza*”, de már nem látták, mi benne a héber, görög, római, szír, egyiptomi, ibér és frank hagyaték. Josquinben és Palestrinában azt ünnepelték, ami „mesterség”, tehát azt, ami régi. Bartókban még ma is túlnyomórészt azt, ami „barbár”, idegenszerű vagy matematikai, tehát az „újat”, és nem látták meg benne Bachot, Haydnt, Beethovent és Lisztet.

Mégis, mi az, ami ezeknek a nagy műveknek válságjellegét ad, ami világosan megmutatja bennük, hogy nagy leomlások, nagy kapuzárások kísérőzenéi? Talán főleg az, hogy búcsú- és összefoglalás-jellegük van, hogy lehetetlen meg nem látni bennük az eltávolodás és leszámolás szándékát. Amit a régiből magukkal hoznak, azt nemcsak folytatásként, hanem elutasításként is magukkal hozzák, olyan hangsúllyal, melyből kicsendül: „ez eddig volt, nincs tovább; a dolgok új rendje kezdődik”. A „régii”-nek ilyen módon merőben másfajta értelme támad; ami itt régi, az nemcsak múlt, hanem egyben „legyőzött” múlt.

Igaz: minden nagy műben megszólal az a hang, hogy „elvégeztetett”, hogy „csak így lehetséges, másként nem”. De *ezekben* a művekben a többieknél is sokkal erősebb az ítélkezés hangja, abban az értelemben, hogy „ami eddig volt, idejét múlta és véget ért, mostantól egy új parancs szól mindnyájunknak”, s ennek a sajátos érvénynek meghirdetésével válnak kapuzáró s egyben kapunyitó zenékké, krízis- s egyben krízismegoldó zenékké, katasztrófa- és egyben katarziszzenékké. Ezzel együtt jár, hogy a nyelvi típusok olyan sűrűséggel koncentrálnak bennük, hogy valóban példázataivá válhatnak egész korszakoknak.

Kérdés most, hogy mit fejeznek ki ezek a művek a korszakból, mely létrehozta őket.

Mindenekelőtt: nagy félelmet és nagy megkönnyebbülést. Azt a hangulatot, melyet hasonló korban – a középkor alkonyán – Celanói Tamás foglalt versekbe, a *DIES IRAE* költeményében. Az „*utolsó ítélet*”-ről, a „*nagy harag napja*”-ról szólnak ezek is. A reneszánsz kezdetén és végén egy-egy ilyen nagy földrengés áll: Dante pokoljárása és Michelangelo *UTOLSÓ ÍTÉLET*-e. Ne szóljunk most a XIX. század nagy látóiról és látomásairól, Berliozról, Lisztről, Verdiről; de az, amit Bartóknál hol pokoljárásnak, hol

„Inferno-Paradiso”-műnek, hol haláltáncdrámának próbálunk elnevezni, végeredményben mind ilyen DIES IRAE-költemény.

Ez az első, a „hangulati alap”. A második, ami az előbbiből következik: ezek a művek és stílusok *szakadék szélén járnak*, állandó kockázat és veszélyeztetettség tudatában. („Csak most, és soha többé.”) Harmadik közös vonásuk: egyik sem öncélú és közömbös, mindegyik agitál valamiért, önmagát egyik sem tekinti végeredménynek. Hol „*a lelkek egysége*”-ről van szó, mint a gregoriánumban, hol az egyház, a keresztény humanizmus megmentéséről, mint Palestrinánál, hol a népek testvérré válásáról, mint a XX. század legnagyobb műveiben.

Negyedik közös sajátágnak nevezhetnők *a nemzeti nyelvek felszabadítását és világnyelvvé való kibontását mindezekben a zenékben*. Általában jellemző rájuk a nyelvvel (s esetleg a mozdulattal) való szoros kapcsolat. Itt szóval, hanggal, mozdulattal első-sorban *beszélni* kell, közölni, kijelenteni és kinyilatkoztatni. S talán épp ezért mindegyik: ellenhatás a nyelvellenes zenei korszakokra. „*Moveor non cantu, sed rebus quae cantantur*”, nem az ének hat meg, hanem amiről az ének szól, mondja a szenvedélyes Ágoston.

Mindehhez a stílusnak, a „zenei szókincs”-nek rendkívüli érettsége, telítettsége szükséges. Ezért is jelentkeznek mindezek a művek korszakok *végén*, amikor már begyűjthetnek, arathatnak, összefoglalhatnak. De mert mindezek a zenék egyben *történelmi és társadalmi változásokat jelentenek be*, természetes, hogy nyelvi készletüket meg kell újítaniok, hogy a régivel nem érhetik be többé, s így bizonyos értelemben – bár összefoglalnak és lezárnak – egyben mégis *újrakezdenek*.

Újrakezdenek, mint első partraszállók, mint Aquileia igazi örökösei; mint barbárok és civilizáltak, mint őslakók és behatolók, mint múlt és jövő együtt és egy személyben. Velük lezárul és ugyanakkor elkezdődik az emberi érzelmvilágnak egy-egy önélet-rajzi fejezete; előlről kezdődik és folytatódik, mint minden, mint a teljes élet, minden egyes nemzedék számára – előlről és először, de mégis újra és megint.

1964–1965

Kroó György

AZ „AQUILEIA GÓLYÁI”-RÓL

1964–1965 fordulóján dolgozott Szabolcsi Bence AQUILEIA GÓLYÁI* című tanulmányán. A témaválasztás és az írás alcíme (*Vázlat a kultúrák pusztulásáról*) a megírás idejétől, helyétől függetlenül is jellemző a zenetörténész-szerző művelődéstörténeti szemléletére.

Már 1945 októberében, amikor – egyelőre kinevezés nélkül – Zathureczky Ede főigazgató meghívta a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolára a magyar zenetörténet

* Jelzete a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában Ms. 5647/33.

tanítására „egy általános stílusismeret vagy zenei művelődéstörténet tárgy” tanítására tett javaslatot. Az Intézet Igazgatósági Tanácsa a tárgyat „zenei stílustörténeti szeminárium” címen rendszeresítette, de annak művelődéstörténeti beágyazása felől semmi kétséget nem hagy a tárgynak Szabolcsi által kidolgozott első tervezete, amelynek egyik szakasza így szól:

„Néhány művelődéstörténeti törvény. 1) Minden kultúrának megvan a maga életkora és életfolyása, határozott, másokkal analóg, de részleteiben sajátos törvények szerint: ifjúság–delelés–aggykor vagy tavasz–nyár–ősz. A kultúrák ilyen szempontból élő, sajátos sorsú egyéniségek. 2) A zenének minden kultúrán belül megvan a maga határozott életkora és életfolyása, »nagy órája« és hanyatlása; analóg, de itt is sajátos törvények szerint. 3) A végvidékek a műveltség legrégebb rétegének örei. Nyelv- és szokástörténeti analógiák. (Ez elmélet története Herdertől Sachsig.) 4) A hódítók a meghódított kultúrájának hatása alá kerülnek. (Példa az arab zene történetéből.) Hogyan maradnak fenn a hódító és meghódított stílusok. 5) A műveltség minden tüneténye megvan már az előző korszak kulturális képében, mint végvidéki jelenség; onnan kerül a középpontba. (Példa a polifónia ókori és középkori történetéből.) 6) Az erők megoszlásának és kiegyenlítődésének törvénye: a kultúra bizonyos életkorában jelentkező erők végső összege talán egy és ugyanaz, illetve állandó; ami itt elvész, megtérül amott. (Műfaji gazdagság – nyelvi szegényedés; dallam-szegénység – ritmusgazdagság stb.) 7) Minden stílus hajlamos a szétszóródásra. (Terjedő és visszavonuló stílusok; delelés; klasszicizmusok.)

A zene kultúrájától függő nyelvi elemei: hangrendszer, dallam, ritmus, harmónia, forma, hangszín, jelentés. Következtetés nyelvi jelenségek azonosságából a kulturális háttér azonosságára, hasonló társadalmi feltételek hasonló stílust eredményeznek-e? Az érzelmi élet változásainak törvénye; emberöltő és nemzedék életritmusa. A stílus keletkezése, kapcsolata a korrallal, nemzedékkel, környezettel, a szellemi élet egyéb tényezőivel. Mi a korstílus: nagy mesterek hangja vagy a kettő együtt? [...]

Az indíttatás azonban ennél is mélyebb. Már egy évtizeddel korábban, az 1936-ban megjelent BEVEZETÉS A ZENETÖRTÉNETBE lapjain, amikor a XIX. század példáira, a humanisztikus szellem összefoglaló tudományos erejére hivatkozva nyíltan a zenetörténet-író teljes életet, kultúrát átfogó kötelezettségéről ír, egyértelmű Szabolcsi intencionáltsága.

„A romantika »hazátlan« nyugtalansága sokféle vágyat hordoz, sokféle vágyát az otthonnak, a hazatalálásnak, a megpihenésnek; s aki megpihenhet a nagy összefüggésekben vagy a nagy egyéniségekben, az bizonyára az élet legharmonikusabb és leggyőzelmesebb formáiban talált otthonára. De épp ezért a zenetörténet-írás maga is művészet, mely író, zenészt, költőt és tudóst kíván egy személyben; más ne is közelítsen hozzá, mert honnan is merítené a képzelő-, megjelenítő- és összekapcsoló erőt, mely egy elsullydott világot egész kiforrott, formába merevült, lomha életrendszerével s viszont minden háborgásával és válságával, minden emberi küszködésével, feszültségeivel és ellipró súlyával egyetemben felidézni képes! A zenetörténész tehát mindenkifelel univerzális művész: csak így érezhet meg, így fedezhet fel, így mintázhat, így foglalhat össze. Innen a nagy zenetörténeti művek érett koncepciója 1830 és 1880 között, innen Kiesewetter, Fétis, Ambros művészi leszűrtége, rendkívüli látóköre, formáló bátorsága. Az emberi öntudat történetének írói ők, úgy, ahogyan az a zene nagy alakváltásaiban tükröződik (s épp ez a vonás az, mely utódaiknál oly hamar veszendőbe megy). És innen ugyanebben a korban a nagy muzsikuseletek íróinak széles alapzatú s oly biztonsággal felépített »hősi emlékművei«, klasszikus érvenyű munkássága, az adatbőség és a művészi formálás gyönyörű összhangjában; a zenetörténet, ime, valóban az, aminek az úttörők megálmodták: a nagy emberszálfák sorozata [...] És mindezekből a művekből világosan beszél az léttel szemben való állásfoglalás; kultúrát csak nagy cselekedetek te-

remethetnek, a történésznek tehát a nagy cselekedeteket kell nyomoznia és feltárnia, megkeresni tűzhelyüket, a nagy embert s a nagy nemzetet [...] Egy nagy emberéletet újra felépíteni ugyanolyan szép és merész feladat, mint egy nagy kultúra életrajzát megformálni. Mikor a történész ilyen programokon dolgozik, éreznie kell, hogy az emberi műveltség egyik legszebb tornyát építi.”

Ugyanezt fogalmazza meg ugyanebben a művében posztulátumként, klasszikus tömörséggel: „A zenetörténet legyen mindig és minden formájában élettörténet, semmi egyéb.” Szorosan kapcsolódik a tanulmány az írás időpontjában Szabolcsit foglalkoztató speciális témához is, és jellemzően utal a szerző akkori szellemi közérzetére. Ebben a vonatkozásban Szabolcsi alkotóperiódusának központi műve A VÁLASZÚT. Ebben az egyik legjelentősebb írásában Szabolcsi a példázat műfaját választva keretül közvetlenül zeneszerző kortársaihoz fordul. A komponista ebben a parabolában az ötvenes-hatvanas évek magyar zeneszerzője, a társadalom, amely körülveszi, neveli és megbízásokat ad számára, az 1956 előtti és utáni magyar történelmi valóság. A kérdésfeltevés nyíltan etikai jellegű: a tanulmány a lehetséges művészi magatartásformákat, művészi válaszokat szembeesíti egymással leplezetlenül, figyelembe véve a művészi alkatot, és hangsúlyozva a művészi nagyság megkerülhetetlenségét. A parabola ideje a XVI–XVII. század fordulója, három hőse Carlo Gesualdo, Marco da Gagliano és Claudio Monteverdi; a három magatartás: A RETTEGÉS, AZ ALKALMAZKODÁS, A VÁLASZ. A szerző nemcsak Monteverdi nagyságára, a zseni igazára mutathat rá, hanem képviseli is a választ adó magatartásformát, az írástudók felelősségét. Szabolcsi „szelíd”, „megértő”, „bölc” lényének és a felszínen „alkalmazkodó” egész életének legmélyére világít ez a mű. Központi szerepét mutatja az is, hogy belőle ágazik ki (a zene és társadalom toposza mellett) az idős Szabolcsit foglalkoztató másik problematika is: a Gesualdo-portré (A RETTEGÉS) nyitja meg az utat Kafka felé, és Kafka, tehát egy Szabolcsi számára hiteles esztétikai minőség, egy lángeszű alkotó személyiség közvetítése teszi lehetővé számára Schoenberg bizonyos értelmű rehabilitálását. Ugyanakkor e kései Monteverdi-esszé nemcsak a fiatalkori Monteverdi-portrét egészíti és teljesíti ki, hanem alap gondolatával közvetlenül előkészíti az AQUILEIA GÓLYÁI mondanivalóját is.

A KAFKA-PROBLÉMÁK írója abban haladta meg 1920-as önmagát, hogy elismerte a kiábrándultság s a magány világgözérzetének létezését. Már nem szembeesítette közvetlenül a „földdel és Istennel” azt a művészetet, amely éjszakai hallucinációk közepette, a katasztrófa sejtelmében született. 1944 megértette vele az első világháború előtti „emberáldozatok”, „előérzetek”, a két háború közötti „sikolyok-dadogások” üzenetét és az új zenei világrend létrehozására tett hősi kísérlet etikai nagyságát, legalábbis etikus jellegét. Nem változott azonban az a meggyőződése, hogy az emberiség érzékelő szervének, a művészetnek mégsem csak a veszély jelzése a funkciója. Szabolcsi itt nyilván Bartókra gondolt, az éjszaka zenéit oldó finálékra, az utolsó évtized „cantiamo” üzenetére, a kiéneklés lehetőségére. Ám Kafkáról, irodalmi figuráról írván, befejezőként Goethe intelmét idézte – ebben az esetben és ebben az értelemben a valóság és a művészet különbségét hangsúlyozva, ugyanakkor a klasszikus teljesség, mindenoldalúság és egyensúly nélkülözhetetlenségére, esztétikai posztulátumára hivatkozva. E Kafka körül gyűrűző gondolatsornak ikertestvére az AQUILEIA GÓLYÁI című írás. Szabolcsi itt még határozottabban – éppen a dolgozat zenei fejezetében, második részében – veszi tudomásul Szent Ágoston igazságának („Nem az ének hat meg, hanem amiről az ének szól”) aktualitását, s már a XX. század második felének embere nevében vallja be „vak-rémületét”, „nagy szorongását”. Az esszé nagy újdonsága, hogy írója a talajvesztettség, a riadalom, a menekülés uralkodó közérzetének realitásából mint jelenből indul ki;

hogy a szocialista konszolidáció reményének, lehetőségének „magyar korszakában” menekülésről, kivonulásról, új otthon alapításáról beszél, az írástudó kétségeiről: „*nem él-e fenyegető és növekvő barbár gyűrű közepette?*” A tanulmány, megírása idején ennél szókimondóbb nem lehetett. Ugyanakkor az európai zene 1960-as magyar és külföldi képviselőire sem hivatkozhatott, mert ezek történelmi jelentőségében Szabolcsi tanár úr nem hitt. Az AQUILEIAGÓLYÁI-nak példái és utalásai abban az időkorban maradnak hát, amelyet a Kafka-töredék írója rajzolt fel a történelem vásznára. – Mégis érvényes példázattá emeli az írást az a tény, hogy mintegy önmaga és olvasói vigasztalására Szabolcsi Bence ebben alkotta meg és fejtette ki a régi világból az újba vivő „nagy hídművek”-ről szóló elméletét. Az „önmegtagadás”, az „Atlantisz-örökség” és a „válságjelleg” szólamai érvényesítik ezekben a „*bücsűző és összefoglaló*” művekben „*az ülkezés hangját*”. Sok mindent megtudunk ebből a vallomásból. Először is azt, hogy a hatvanöt éves Szabolcsi Bence úgy élte meg a zene kettéhasadását (az elidegenedett ember „*görcsös és bonyodalmas*” zenéje egyrésztől, az „*elterelő, szimplifikáló*” szórakoztató zene másrésztől), mint az európai zeneművészet végső alkonyát. Fontos tanulság az is, hogy ezeken a lapokon folytatódik Schoenberg teljes rehabilitálása. Szabolcsi egy olyan fejlődésvonalba illesztü, amelynek egyik korábbi pontja a kései Beethoven a maga bonyolult, hermetikus, polifon nyelvével. Sőt Szabolcsi tanár úr 1965-ben elfogadja Schoenberg oeuvre-jének (személyes beszélgetésekből tudom, ezzel általában utal a második bécsi iskolára, a követőire, utódaira, a totális szerializmus képviselőire) intonációját is, „*a közös végzet mennydörgésének hangját*”, mint „*a kifejező közlés és a közös sors igényének*” válságkorszakokra jellemző sajátos összefonódását. Hozzáteszi azonban, hogy mindezzel az egyéni sors eltűnt az általánosban. És ez azt jelenti Szabolcsi számára, hogy az ilyen életművek nem vezetnek tovább, nem vezetnek át, nem igazi hidak! Az igazi hídművek azok, amelyekben „*magasra nőhet és fölragyoghat mindaz, amit a művész már előbb megpillantott, s most egyszerre végzet lett és általános igazság: az a kitisztulás, amelyre Josquin vágyott, az az eufória, amelyet Mozart megsejtett, a népeknek az a megmozdulása, amelyet Bartók megjövendölt*”. Az „*új közlékenység*” nyelve tehát nemcsak „*a humánus világosabb megfogalmazása*”, hanem egyéni nyelv is, átütő erejű, az újkort előlegező, megjósoló, gazdagító eredeti hang és szln, amelyben mégis benne van a múltnak, a legyőzött múltnak a méze. Csak így lehet teljes, csak így vezethet át. A nagy zenei „*leomlások*” csak az ilyen hídművekben „*fordulnak át*” a rájuk válaszul megjelenő felemelkedésbe. E „*nagy hídművek, amelyek a régi világból az újba visznek, mindig rendkívüli önmegtagadás eredményei*”, tanítja Szabolcsi Bence: „*a múlt gazdagsága, »legyőzött« bősége mélyen elrejtve, mint elsüllyedt kincs világít bennük a mélységből; ami az ő mondanivalójuk, az már felette hullámzik minden elmerült bőségnek; az egész múlt Atlantisz-örökséggé változott bennük*”. „*A világitó mélység*” utolsó költője, aki még látta az elsüllyedt Atlantiszt, de belepillantott a jövőbe is, Szabolcsi tanár úr számára Bartók Béla volt.

Baka István

FREDMAN SZONETTJEIBŐL*Csallós Jánosnak*

No. 1

Vendég vagyok még e világban, ám
a házigazda sűrűn sandít már az
órára; száraz bort kínál, de száraz
a szava is – későre jár talán,

búcsúzni kéne, bár a kerevet meg
az asztalon a sültek, serlegek,
hiába mennék, nem eresztenek;
megvárjam, míg az utcára kivetnek,

hol léssen sírás és léssen fogak
csikorgatása? előre vacogtat
a sötétség, mely odakünn fogad...

Fölvettem a menyegzői ruhát,
s választott voltam, nem hivatalos csak –
engedj még csendben ülnöm itt, Világ

No. 2

Ura! Fiad menyegzőjére jöttem,
s lehet, hogy már túl mámoros vagyok,
de mit tegyek? megártott óborod:
Te is megháromszorozódsz előttem.

Vagyok, akár, a mustármag, melyet
szádból kikoptél, ám a földbe vetve,
én, legparányibb, felnövök egedbe;
fészkelhet rajtam angyalsereged.

Vagyok, mint a kovász, mit három mérce
liszthez keverték, s – megposhasztva – én
a tészta is, amely kenyér lesz végre;

mennybéli manna s földi televény...
Ha már a hús-vér szégyenébe hoztál,
hadd üljek még terített asztalodnál,

No. 3

Világ Ura! Ne nézd a számlapot!
Virrad már, meghasadt az égi kárpit,
s gyulladt szemed szigorúan világít
reám... Szólhatnék bár az angyalok

nyelvén, ha nincsen bennem szeretet,
zengő érc s pengő cimbalom leszek
csupán – Te látod lelkemet, Uram,
s nem tükör által, nem homályosan,

de *színről színre*, hogy szerettem én
élni – ha bűnben is! – e sártekén;
sokat szerettem – megbocsáthatsz nékem...

Az asztalvégre húzódnék szerényen,
csak még ne küldj el innen, Istenem,
és bort is tégy elébem! Úgy legyen!

SAMUEL BECKETT „HANGJÁTÉKTÖREDÉK”-ÉHEZ

*„Már a tiszta jelenidő, a merő vagyok
fogalma is ideális fogalom.”*

(Samuel Beckett: DREAM OF FAIR
TO MIDDLING WOMEN)

Ha egyetlen kijelentéssel akarnánk meg-
ragadni a beckett-i életmű legjellemzőbb
vonását, talán azt mondhatnánk, hogy a
műben mindenütt kimutatható az én ha-
sadt, szétforgácsolt természetének témá-
ja. Egyetlen kijelentéssel azonban csak
irányt jelölhetünk, de nem világíthatunk
meg összefüggéseket, ezért is kell kiraj-
zoznunk a műben e téma nyomvonalát.

Beckett már Proustról írott esszéjében
fölismerete: „a személyiség szakadatlan módo-
sulását, amelynek folytonos valósága, ha van
egyáltalán, csak retrospektív hipotézisként fog-
ható fel...”. Általános emberi élmény: „a

legnaptól nemcsak fáradtabbak vagyunk, ha-
nem mások is”. Ha maga a téma nem vál-
tozott is sokat, az én megközelítésének
módja annál inkább. A korai munkákban
gyakorta a külső tanúságtétel szolgált az
én igazolása alapjául. A jellegzetes be-
ckett-i pár egyik funkciója éppen az én
folytonosságának igazolása a „másik” ta-
núsága útján. Közismert példa a GODOT.
Vagy a GODOT prózai ősképe, az 1946-
ban franciául írott MERCIER ET CAMIER
című regény, amelyben Estragonhoz és
Vladimirhez két megszólalásig hasonló
csavargó bolyong a mitikus Dublinban.

A későbbi munkákban az én egységének, azonosságának igazolása már nélküli az előbbi viszonylagos egyértelműséget, a szereplők mintegy előbukkannak valamiféle „előzmények nélküli életből” (Ruby Cohn). Például Beckett egyik színműtörédékében a B-nek nevezett mozgásképtelen szereplő (Hamm kései reinkarnációja) kérdi egy vaktól, akivel az imént találkozott: „milyennek látod a lelkem?”. Egy másik színházi törédékben C, a főszereplő, két alakot agyal ki (A és B), hogy kettejük párbeszéde igazolja (C) létezését. Ők ketten mindent elkövetnek, „lehatoltunk a gyökerekhez, mindent ellenőriztünk, igazoltunk”, de mindhiába, mert amit tapasztaltak, az nem más, mint „sötét jövő és megbocsáthatatlan múlt... már amennyire (C) emlékszik”. A HANGJÁTÉKTÖRÉDEK-ben a játékmester és a gyórsírónő hiába keres a gúzsba kötött, agyonkínzott, fölpeckelt szájú Foxban egy folytonos egót, valami azonosságot. Mert Fox csak a „másikat” emlegeti („a fivérem bent a hasamban, az én öreg ikertestvérem”); mivel ez nem elég a vallatóknak, megalkotják a saját Foxukat, tulajdon „elképzeléseik” alapján.

A kései Beckett-írásokban ez a „fivér odabent” központi jelentőségű. Beckett szerint az én minden pillanatban két különálló entitásként létezik: a makrokozmoszban élő külső énként, aki elvegyül a fizikai világgal, és egy láthatatlan, megfoghatatlan belső énként, aki csak a külső én számára létezik. A mikrokozmoszban nincs kommunikációs eszköze, és csak a külső énen át beszélhet, folyton „vezérelve” azt, mintegy állandóan kommentálva a külső én élményeit. E belső vagy valódi én létezése okozza valamennyi Beckett-szereplő hasadtlelkűségét; e szétválás miatt érzik, hogy figyelik őket, ha csak „belülről” is. A szereplők e belső én, e hang miatt képtelenek egyes szám első személyt használni.

A „Nem én”-ben a beszélő éppen mi-

atta nem tud elszakadni a harmadik személytől. De mindez nem jelenti az én elutasítását – amint némelyek magyarázták –, hanem azt, hogy a beszélő nem tud egységet alkotni énjének részeivel. Ezért halljuk az AKKOR című egyfelvonásos C szölamában: „Mondtad-e valaha önmagadnak, hogy én... na, gyereink... mondhattad-e valaha is önmagadnak, hogy én?” A beszéd csapong, a beszélő zihál, csak pontatlanul tudja „lehallgatni” a tudata mélyén zajló emlékezés parttalan áradását.

E hasadás nem azonos a szellem és a test descartes-i kettősségével, amellyel gyakorta találkozunk a korai Beckett-írásokban, hanem inkább talán bizonyos nyelvi kettősséggel rokon, amelyet Fritz Mauthner német filozófus írt le BEITRÄGE ZU EINER KRITIK DER SPRACHE (1902) című művében; a szerző őt említi a HANGJÁTÉKTÖRÉDEK-ben, sőt idézi is. (Beckett még 1930-ban olvasta ezt a munkát Párizsban, Joyce tanácsára.) Mauthner tagadta az egységes ego létezését, és pedig azért, mert szerinte a nyelv képtelen az én említett két formáját „elmondani”. Mind Mauthner, mind pedig Beckett alkotói figyelmé a filozófia és az irodalom hordozó közegére, a nyelvre irányult:

„Az emberiség ma már nem képes elviselni Descartes pedáns »gondolkodom«-jának tudatosságát, hanem beéri a »vagyok« gyermekérettisével is. Tudatában vagyok önmagamnak, érzem, hogy ennyi meg ennyi látási és hallási érzéklet központja vagyok, amelyek figyelmemet követelik.

Am a pillanat tühegyére csupán egyetlen impressziót tűzhetek fel, ezért egóm a »vagyok«-ban megint csak elveszne, ha nem emlékeznék rá, hogy az alakulás folyamának részeként voltam is. Ekképp egóm az életteli jelenből a múlt fekete semmijébe merül, hogy megtalálja önmagát. És aki meg akarja érteni ezt az igazán egyszerű folyamatot, az öntudatlan lesz és néma, vagy szózuhatagot kell árasztania magából, mintha filozófus lenne.” (I. m. I. 653–654. o.)

Nem csupán arról van szó, hogy az idő

az egót több homályosan, bizonytalanul érzékelt én sorává bontja fel, de még ha a „fekete semmiből” előbukkanna is az ego képe, nem lenne eszköz e belső én nyelvi megjelenítésére. Mauthner – aki ma már Wittgenstein mellett a nyelvfilozófia klasszikusa – így ír: „*Testi érzékszerveink vannak a testek mozgásának megfigyelésére. De nincs külön érzékszervünk a gondolkodás megfigyelésére. Az úgynevezett önmegfigyelésnek nincs külön érzékszerve.*” (I. m. I. 248. o.) A legtöbb Beckett-szereplő, de különösen a késeiek, a HANGJÁTÉKTÖREDÉK, az ÉN NEM, a LÉPTEK, az AKKOR, a TÁRSASÁG és a MONOLÓG szereplői ebben a „fekete semmiben” keresik önmagukat, és mindannyian a Mauthner-féle zsákutcában rekednek meg: nem lehet adekvát módon közölni, megfogalmazni az ego e két létezési módját. E kérdésnek prózai szövegben és színpadon persze más a szemiotikai értéke, nyelvészeti-kommunikatív struktúrája, de az összehasonlítás már külön tanulmányt igényelne.

Beckett a hatvanas évek elején franciául írta a HANGJÁTÉKTÖREDÉK-et, de csak 1975-ben adta ki credeti nyelven és saját angol fordításában is. Mindig vonzódott a rádióhoz, a hangjáték műfajához, és ez érthető is: a láthatatlan, titokzatos forrásból felemelkedő, sötétben megszólaló hang szinte a (kiadott és kiadatlan) életmű vezérszólamának tűnik. Darabunk az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején született rádiójáték-nemzedék tagja (ZSARÁTNOK, SZÖVEG ÉS ZENE, CASCANDO).

A „játékmester”-t a szerző a francia szövegben az „*animateur*” szóval jelöli, amely a kontextusban betöltött helye szerint felveheti a vallató, a tolmács, a kritikus értékeit is. Ha az első értelmet tekintjük, akkor a gyorsírónő segédjátékmesternek, a néma Dick pedig technikusnak minősülhet, és máris előttünk áll a rádiós vagy televíziós stáb. Maga Fox a XX. századi művész allegorikus alakja: a tudat

bortönébe zárt magányos, szánandó kiszított szenvedő.

A Fox név viszont minden bizonnyal a „Hangra” utal (vox, voix, voice, voce), arra a bizonyos hangra, amely az alkotói tudatalattiban beszél, gyakran érthetetlenül, de sohasem némul el, és amelyet a művész tudatos énjének meg kell ragadnia, „le kell hallgatnia”.

A HANGJÁTÉKTÖREDÉK a beckett-i alkotói folyamat „eldolgozatlan” allegóriája. A játékmester személyesíti meg az alkotói tudat kritikai részét, amely válogat a tudatalattijában megszólaló hangok között, míg a gyorsírónő a felfogó-, megformáló- és lejegyzőképeséget. A néma Dick a tudatalattiját szenvedéssel ösztönző, aszketikus önkínzó eltökéltségét. Az allegória pedig azért eldolgozatlan, mert a nyersfogalmazvány vázlatos állapotában mutatja a beckett-i technika szerkezeti és módszersajátosságait. Még a máskor burkolt filozófiai és irodalmi utalások is teljesen nyíltak esetünkben (Dante, Sterne, Mauthner). Eléggé szembetűnő az is, hogy e mű a hely, idő és a cselekmény egysége miatt akár színpadon is előadható egyfelvonásosként a többi Beckett-hangjátékkal ellentétben.

A négy hangjáték Beckett legszemélyesebb művei közé tartozik. A szerző a HANGJÁTÉKTÖREDÉK-ben világosan tárja elének műve egyik legfolytonosabb paradigmáját: a szétforgácsolt, az alkotófolyamatban önmaga egységét kereső tudat monodramáját.

A BBC 1976-ban sugározta először a darabot, Samuel Beckett hetvenedik születésnapja alkalmából. A játékmestert a drámaíró Harold Pinter, a régi barát s bizonyos értelemben tanítvány szólaltatta meg, de a többi színész és a rendező is (Martin Esslin) Beckett baráti köréhez tartozott.

Samuel Beckett

HANGJÁTÉKTÖREDÉK

Török Gábor fordítása

Játékmester = J. Dick (néma)
Gyorsírózó = G. Fox = F.

J. Kész, kisasszony?

G. Igen, uram.

J. Üres jegyzetomb, tartalék ceruzák?

G. Minden, uram.

J. Formája?

G. Kitűző, uram.

J. Hát te, Dick? Adj neki! *(Bikacsök suhog. Csodálattal)* Kapd el! Ne sajnáld, nem apád!

Suhogás és a földre zuhanó test zaja

J. Jó! Vedd le a kámzsáját! *(Szünet)* Elbűvölő arc, ugye, kisasszony, igazán elbűvölő?

G. Igen, uram, már a könyökünkön jön ki, mégis minden alkalommal valóságos sokkot vált ki belőlem.

J. A pecket! *(Szünet)* A kendőt! *(Szünet)* Az alsó dugaszt is! *(Szünet)* Jól van! *(Súlyos bottal az íróasztalra csap)* Fox, nyisd ki a szemed, hogy megszokja a fényt, és nézz körül! *(Szünet)* Még mindig ugyanazt az együttest láthatod. Remélem...

G. *(elragadtatott hangon)* Ó...

J. Mi baj, kisasszony? Tán valami kis állat bújt a bájos alfelébe?

G. Fox rám mosolygott!

J. Kezdetnek nem rossz. *(Nyugtalanul)* Ilyesmi nem fordult volna még elő?

G. Dehogynem, uram, ugyan már, micsoda ötlet!

J. *(csalódottan)* Na persze. *(Szünet)* És mégis hatással van magára?

G. Istenem, ha ilyen hirtelen jön, ennyire jól látható, és ilyen gyorsan vége!

J. Jegyzi?

G. Ó, nem, uram, csak a szavakat. *(Szünet. Csodálkozva)* Az arcjátékot is leírom, uram?

J. Nem tudom, kisasszony. Bizonyos fintorokat talán.

G. De honnan tudjam...

J. *(határozottan)* Egyelőre ne! *(Botütés)* Fox, remélem, jól kialudtad magad az éjjel, és ma végre megszáll az ihlet, nem úgy, mint eddig. Kisasszony!

G. Tessék, uram.

J. Olvassa, kérem, a jelentést a tegnapi eredményekről, valahogy nem jól emlékszem rá.

G. *(olvás)* Alulírottak, akik...

J. Kihagy.

G. *(olvás)* ...sajnálattal állapítjuk meg, hogy az elhangzott szavak...

J. Az elhangzott szavak! *(Szünet)* Folytassa, kérem!

G. *(olvás)* ...sajnálattal állapítjuk meg, hogy az elhangzott szavak, nemkülönben pedig

a ma följegyzett szavak – ugyanazon okból – teljességgel elfogadhatatlanok. Különösen a második rész árulkodik olyan...

J. Kihagy.

G. *(olvas)* ...igazán kilátástalan, csupán jobb meggyőződésünk, hogy...

J. Kihagy. *(Szünet)* Tessék!

G. Ennyi az egész, uram.

J. Sajnálattal állapítjuk meg... teljességgel elfogadhatatlanok... igazán kilátástalan... *(Undorral)* Nyavalya. *(Szünet)* Jól van. Folytassa, kérem!

G. Ennyi az egész, uram. Hacsak föl nem olvasom az utasításokat is.

J. Csak olvassa!

G. Nem valami hízelgők ránk nézve, uram.

J. Ugyan már!

G. *(olvas)* ...nyomatékkal ismétljük meg már elhangzott utasításainkat, melyek szerint:

Egy: Kéretik a jalkiáltásokat nem említeni. Csak nyugtalanítanak minket.

Kettő: Kéretik az elhangzottakat pontosan rögzíteni. Minden szótag roppant fontos vagy fontos lehet.

Három: Kéretik a szóban forgó egyént a kihallgatások idején kívül jól elszigetelni, különösen pedig arról kell meggyőződni, hogy a pecek pontosan betölti rendeltetését. Abszolút fontos tehát, az abszolút szó kiemelve, a szóban forgó egyén szondával való táplálása, mégpedig *per buccam* vagy akár *per rectum*, azaz szájon vagy végbélen keresztül. A magányban elhangzott legapróbb szótörök, amelyre – mint Mauthner kimutatta – esedeg éppen a magány miatt már nincs is semmi szükség, az lehet, amit keresünk. Az utolsó négy szó kiemelve.

Négy: Kéretik...

J. Elég. *(Lehangoltan)* Hát jó. *(Szünet)* Hát jó.

G. Tizennégy óra elmúlt, uram.

J. *(lehangoltságából ocsúdva)* Mi múlt el?

G. Tizennégy óra elmúlt, uram.

J. *(durván)* Akkor meg mire vár? *(Szünet. Gyöngéden)* Bocsánat, kisasszony, de hisz tudja, gyomorfekélyem van. *(Szünet)* Bocsánat.

G. *(hidegen)* Kezdek a tegnapi kudarccal?

J. Volna szíves.

G. *(olvas)* Miután beszappanoztam a vakondot, bő vízben megmostam, és megszártottam a kandallónál, visszamentem a rejtekhelyre, és visszatettem a kis állatot a ketrecébe, ahol egy teli doboz fehér féreg várta, de ebben a pillanatban szívecskéje még dobogott, esküszöm, ó, istenem, istenem. *(Koppant ceruzájával az íróasztalon)* Istenem. *(Szünet)*

J. Hihetetlen. És ezzel be is fejezte, ha jól emlékszem.

G. Igen, uram. Nem akart mondani ennél többet.

J. Dick adott neki rendesen?

G. Nézzük csak... igen, kétszer is, uram. *(Szünet)*

J. Nem zavarja a fény, kisasszony? Leeresszük a redőnyt?

G. Köszönöm, uram, miattam ne. Szerintem soha nincs túl meleg, se túl hideg. De ha megengedi, levetném a köpenyemet.

J. *(lelkesen)* De tessék csak, kedves kisasszony, tessék csak! *(Szünet)* Ó, ha negyven évvel fiatalabb volnék!

G. *(újraolvassa)* Ó, istenem, istenem. *(Koppantás a ceruzával)* Istenem.

J. Ó, az ifjúság! Elszáll irgalmatlanul! De nem kár érte. *(Botütés)* Megvan? Tovább! *(Csönd)* Dick!

A bikacsök csapásai a testen. Fox elhaló kiáltása. Szünet

Nem vagyok a szövegben, ugye, kisasszony?

G. A fene. Kiradírozom.

J. Radírozzon csak, kisasszony, radírozzon, úgyis van már bajunk elég. *(Botütés)* Tovább. *(Csönd)* Dick.

F. Ó, igen, azért életem, ezt elmondhatjuk, mindenütt kövek, mindenütt...

J. *(botütés)* Csönd! Dick! *(Csönd. Révetegen)* Életem, életem... *(Szünet)* Ezt a formulát mint-ha már használta volna, nem igaz, kisasszony?

G. Melyik formulára gondol, uram?

J. „Életem.”

G. Ó, igen, uram. Ez az elgondolás valóban felbukkant már nála itt-ott. Talán nem pontosan ebben a formában, ezt most kapásból nem tudnám megmondani. Ám az utalások az életére egyáltalán nem ritkák, jóllehet nem is gyakoriak.

J. A saját életére?

G. Igen, uram, a saját életére.

J. *(csalódottan)* Na persze. Gondolhattam volna. *(Szünet)* De hát... az én memóriám...! *(Szünet)* Olvasta a Purgatóriumot, kisasszony, az isteni firenzeitől?

G. Sajnos, nem, uram. Én csak a Pokolt olvastam.

J. *(hületlenkedve)* A Purgatóriumot nem olvasta?

G. Sajnos, nem, uram.

J. Ott mindenki így sóhajtoz: voltam, voltam. Mint valami lélekharang. Hát nem különös?

G. Milyen értelemben, uram?

J. Hát az ember inkább azt várná: „Leszek.” Vagy nem? *(Szünet)* Nem?

G. *(finom együttérzéssel)* Szegények! *(Szünet)* Mindjárt tizenöt óra, uram.

J. *(sóhaj)* Jól van. Folytassuk.

G. *(olvas)* ...a falak sem messze...

J. Előbbről, kisasszony... hiszen nem ég a ház.

G. *(olvas)* ...életem, azt elmondhatjuk, mindenütt kövek, mindenütt... ez itt érthetetlen... falak...

J. *(botütés)* Tovább. *(Csönd)* Dick.

G. Uram!

J. *(türelmetlenül)* Mit akar, kisasszony? Nem látja, hogy rohan az idő?

G. Csak azt akartam mondani, uram, hogy egy kicsit kedvesebben, csak egy kicsit kedvesebben.

J. *(felháborodottan)* Máris? Aztán miért? *(Határozottan)* Nem, kisasszony. Én megértem az érzelmeit, de ragaszkodom a módszeremhez. Engedje meg, hogy felhívjam erre a figyelmét! *(Szünet. Konyorgón)* Engedje meg! Ne mondjon nemet! *(Szünet)* Ó, milyen aranyos! Leülhetsz, Dick! *(Szünet)* Módszerem lényege egyetlen szóban: REDUKÁLNI a nyomást, nem pedig fokozni. *(Lírai hangnemben)* A gyöngédség! Az ám az igazi emberi érték! Szülőanyja a bűnbánat! *(Természetes hangon)* Gyerünk, Dick!

Bikacsók utései a testen. Fox elhalón felkiált

Vigyázzon, kisasszony!

G. Ó, semmi baj, uram.

J. (botütés) ...falak... falak... vagy mi?

G. „sincsenek messze”, uram.

J. Ez az. (Botütés) „...a falak sincsenek messze.” (Botütés) Tovább. (Csönd) Dick!

G. Uram!

F. Igen, nincsenek messze, és a szemek, az a tekintet, alulról fölfelé, fölülről lefelé, aztán lassan korok, korszakok és vissza, lassan perog az a kevés kis időm, élőhalottként a kövekben, aztán hirtelen ott botorkáltam az alagútban. (Szünet. Botütés) Óceánok, igen, mondhatjuk, én folyosókon érkeztem, odafönt kéklett, a végén kéklett, ott is, igen, lebénult lábbal megálltam, és viszlát, viszlát, elestem, búcsú az évszakoktól, a következő utazásig. (Szünet. Botütés) Viszlát. (Szünet. Botütés. Szünet)

J. Dick!

F. Igen, elmondhatjuk, nincsenek messze, tavasszal a földön, messze fönt ősszel, vagy megfordítva, ha a nyár elmarad, ha a tél elmarad. (Szünet)

J. Hát ez igazán szép... messze fönt ősszel, ezek a sziszegők, mit szól hozzá, kisasszony?

G. Ó, igen, bizonyára...

Együtt

F. Igen, elmondhat...

J. Psz!

F. ...ó, és ez a fáradtság, micsoda fáradtság, és a fivérem bent a hasamban, az én öreg ikertestvérem... ő ott van a helyén, igen, a he... de nem, nem, de nem. (Szünet. Botütés) De én, hogyan álljak föl, hogyan induljak el, kinevettek majd, ő volt az, emésztette az éhség. Nyitassd fel magad, szokta mondani Maud, nyitassd föl a hasad, semmi az egész, odaadom neki a mellemet, ha még él, ó, de nem, de nem. (Szünet. Botütés) De nem. (Szünet)

J. (kedveszeggellen) Aha.

G. Fox sír, uram, jegyezzem?

J. Nem tudom, kisasszony, igazán nem tudom. Mit tanácsol?

G. Hát talán... hogyan is mondják... emberi vonás gyanánt... van ilyen a mi nyelvünkben?

J. Én még sohasem találkoztam vele, kisasszony. De biztos létezik ilyen nyelvi fordulat.

F. ...vakarom, vakaródom...

J. Csönd! (Szünet) Elengedni!

G. Valahogy... így talán... ha meggondoljuk... esetleg... (Szünet)

J. Kisasszony, ismeri Sterne műveit?

G. Sajnos, nem, uram.

J. Talán tévedek, de úgy rémlik, Sterne-nél van az, hogy egy angyal száll le a földre, hogy fölvegyen egy elejtett könnyecseppet... igen, úgy rémlik... igaz, hogy Sterne püspök unokája volt. (Kesernyésen, mégis büszkén) Ó, ezek a régi irodalomkritikai emlékek, leleselkednek az emberre, úgyszólván minden pillanatban. (Szünet. Hirtelen határozottan) Jegyezze, kisasszony, jegyezze, aztán jöjjön, aminek jönnie kell. Hol is tartunk most... (Szünet) Ki ez a nő... hogyan...

G. Maud. Nem tudom, uram. Ma kerül szóba először a neve.

J. *(izgatottan)* Biztos?

G. Holtbiztos, uram. A nénikémet is Maudnak hívták, már csak ezért is mindenképpen megjegyeztem volna ezt a nevet, ha elhangzik. *(Szünet)*

J. Talán tévedek, de valahogy az az érzésem, hogy ősidők óta ez az első eset, hogy megnevez valakit. Nem?

G. Lehet, uram. Ha biztosra akarnék menni, mindent át kellene nézнем. Nagyon sokáig tartana.

J. A családja?

G. Arról semmi. Csodálkoztam is rajta. A magamé olyan fontos az életemben!

J. És egyszer csak, ugyanabban az időszakban, egy nő, ráadásul keresztnévvel, meg egy fivér. Ismerje el...! *(Szünet)*

G. Iker, uram...

J. Na igen, nem túlzottan meggyőző.

G. *(méltatlankodva)* De ez egyszerűen lehetetlen! A hasában! Még hogy az ő hasában!

J. De nem, nem, lehetséges, az ilyesmi lehetséges. A természet... *(halk nevetés)* tudja, hála istennek, gondoskodik... Na de kérem, a világ szörnyek nélkül!

Rövid szünet, hogy a hallgató elképzelje ezt

Nem, engem nem ez zavar. *(Melegen)* Nézzte, kisasszony, nem is annyira a dolog számít önmagában, dehogy. Nem. Hanem a szó, az ötlet! Ez az ötlet, hogy fivére van! *(Szünet)*
De különös ez a nő... mi is a neve?

G. Maud, uram.

J. Maud!

G. És akinek teje van, sőt ráadásul lesz is.

J. Szűzanya Mária! *(Szünet)* Kérem, kisasszony, olvassa vissza ezt a részt!

G. *(újraolvassa az említett részt)* De én, hogyan álljak föl, hogyan induljak el, kinevettek majd, ő volt az, emésztette az éhség. Nyittasd fel magad, szokta mondani Maud, nyittasd föl a hasad, semmi az egész, odaadom neki a mellemet, ha még él, ő, de nem, de nem. *(Ceruzájával kopog az asztalon)* De nem. *(Szünet)*

J. És ezután jött a könnycsepp.

G. Pontosan, uram. Amit én emberi vonásnak nevezek. *(Szünet)*

J. *(meghatottan, halkán)* Kisasszony.

G. *(halkán)* Igen, uram.

J. *(ugyanúgy)* Csak nem vagyunk közel a célhoz? *(Szünet)* Ó, milyen bájos, amikor kivillan a foga! Ó, bárcsak... *(habozik)* ...harminc évvel fiatalabb lennék!

G. Fél négy van, uram.

J. *(sóhaj)* Jó. Kezdje el! Kezdje újra!

G. „Ó, de nem, de...”

J. „Ó, de nem...” Nem?

G. Igaza van, uram. „Ó, de nem.”

J. *(szigorúan)* Kisasszony, figyelem!

G. „Ó, de nem, de nem. *(Koppantás a ceruzával)* De nem.”

J. *(botütés)* Tovább! *(Csönd)* Dick!

G. Fox alszik.

J. Talán csak egy egész kicsit, Dick! *(Enyhe utás a bikacsökkel)* Na, ennél azért nagyobb!

Nagy útés. Fox elhaló hangon fölkiált. Botütés

„Ó, de nem, de nem.” Tovább!

F. *(eszeveszett rémülettel)* El akarok menni! Megdögleni a kövek között!

J. Ó, de hiszen kezd újra! Megdögleni a kövek között!

G. Még jó, hogy megkötöttük!

J. *(gyöngéden)* Legyen eszed, Fox! Ennyire azért ne... Ülj le, Dick!... Tudjuk, nehéz helyzetben vagy, Fox. És azt is tudjuk, hogy nemcsak tőled függ a szabadulás. Talán utolsó leheletedig beszélsz, csak azt az egyetlen dolgot nem mondod ki, amely visszaadná neked a hön óhajtott magányt... mi ezt is tudjuk. De mindezekén túlmenően az is igaz, hogy minél többet beszélsz, annál nagyobbak az esélyeid. Így van, kisasszony?

G. Magától értetődik.

J. *(mintha rossz diáknak beszélne)* Ne csapongj hát! Térj a tárgyra! Bármiről van is szó! *(Tüsszent)* Több változatosságot! *(Tüsszent)* Ezekkel az örökös lakatlan helyekkel *(tüsszent)* szép, szép, de furcsállnám, ha ezekkel mennénk valamire, mert nem itt van a kutya elásva. *(Tüsszent)* Meg a miazmás tengerparti üregeid milyen *(tüsszent)* hatást keltenek hosszú távon, ha tudnád. *(Tüsszent)* Hát még az állataid! A dédelgetett zsebpatkányaid! *(Tüsszent)* Kisasszony, volna egy zsebkendője kölcsön?

G. Tessék, uram.

J. Nagyon kedves. *(Kifújja az orrát)* Köszönöm.

G. Ó, megtarthatja, uram.

J. Nem, nem, már rendben vagyok. *(Foxhoz)* Persze mi se tudjuk jobban, mint te, mit kellene mondanod, miféle szót kellene kimondanod. De mivel egész eddig egyetlen eredményed, hogy az a bizonyos szó nem jut eszedbe, szerintem nem kellene folyton ugyanazokat a régi dolgokat ismételtetned, mert így aztán végképp nem fog eszedbe jutni, legalábbis csodálkoznék az ellenkezőjén.

G. Alszik, uram.

J. *(hevesen)* Talán egy nevet kellene mondanod... valakinek a nevét, aki egyszer látott *(uralkodik magán)* ...valahol. Nem állítom, hogy erről van szó, de próbáld meg, próbáld meg, veszítenivalód úgyszincs! *(Magánkívül)* Még akkor is, ha nem igaz!

G. *(ijedten)* Ó... uram!

J. Apád, anyád, egy barátod, Beatrice vagy mit tudom én! Nem kérünk tőled lehetetlent. Mondj valakit, aki látott téged... valahol! *(Szünet)* Az a nő! Hogy is hívják?

G. Maud, uram.

J. Ezzel a Mauddal például egyszer talán keféltetek egy jót. Gondolkodj csak egy kicsit!

G. Alszik, uram.

J. Dick... de nem... várj csak! Csókolja meg, kisasszony, arról talán majd eszébe jut valami.

G. Hol, uram?

J. A szívében, a hasában... vagy másutt.

G. Nem, úgy értem, hol csókoljam őt meg, uram, melyik testrészét?

J. *(haraggal)* Na mit gondolsz, melyiket? Hát azt az átkozott, rohadt száját!

A gyorsító nő megcsókolja Foxot. Fox felüvölt

Csókolja véresre, szívja ki a véré!

Fox üvölt

Szopja a nyelvét! *(Csönd)*

G. Elvesztette az eszméletét, uram. *(Szünet)*

J. *(ostobán)* Kicsit talán erős voltam... *(Szünet)* Vagy talán túl korán dobtam be magát.

G. Nem, uram, tovább nem várhatott, hisz eljött az ideje. *(Elkeseredetten)* Én csináltam rosszul.

J. Ugyan, ugyan, kisasszony. Csacsiság. *(Szünet)* Eljárt az idő. *(Keserűen)* Túl sokat beszéltek.

G. Ugyan, ugyan, uram, ne mondjon ilyet! Hiszen éppen ez a dolga, mint... játékmesternek. *(Szünet)*

J. Az a könnyecsepp, kisasszony. Emlékszik rá?

G. Igen, uram, határozottan.

J. *(nyugtalan hangon)* Talán nem is az első.

G. Istenem, hát persze hogy nem. Milyen fura ötlet!

J. *(csalódottan)* Nahát, éppen ettől féltem.

G. Tavaly télen nem csak egyet, több könnyet is ejtett. Nem emlékszik?

J. Tavaly télen! De kedves kisasszony, még arra sem emlékszem, tegnap mi történt! Mindent a feledés köde borít az első anyai csókokkal együtt. Tavaly télen! *(Szünet. Halkan. Meghatottan)* Kisasszony.

G. *(halkan)* Uram.

J. Ez a... Maud... *(Szünet)*

G. *(bátorító hangon)* Igen, uram.

J. Hát... alig merem kimondani... de az az érzésem... ezen a ponton... azért... találunk valamit... végre...

G. Isten adja, uram.

J. Különösen e könnyecseppel közvetlenül Maud után. Nem az első, rendben van. Ám nem hasonló kontextusban.

G. És a tej, uram! A tejről ne feledkezzék meg!

J. No meg a mell. Szinte látom!

G. És azt a kérdést is föltehetjük, kinek köszönheti ezt az állapotát.

J. Miféle állapotát, kisasszony, nem értem.

G. Valaki megtermékenyítette. *(Szünet. Türelmetlenül)* Ha teje van, akkor valaki megtermékenyítette!

J. Hát igen!

G. De ki?

J. *(nagyon izgatottan)* Mármint... úgy gondolja...

G. Csupán fölteszem a kérdést. *(Szünet)*

J. Visszaolvasná nekem azt a részt, kisasszony?

G. *(olvas)* Nyittasd föl magad...

J. *(elbűvölten)* Ez a tegezés... bocsánat...

G. *(olvas)* Nyittasd föl magad, szokta mondani Maud...

J. Ez a gyakorítás! De ne hagyjon ki semmit, kérem, az egész szöveget akarom, az egészet...

G. Nem hagyok ki semmit, uram. *(Szünet)* Mit hagytam ki, uram?

J. *(ünnepélyesen)* „Két csók között.” *(Szarkasztikusan)* Semmit nem hagyott ki, csak ezt!

(*Haraggal*) Mit gondol, mikor végzünk, ha maga kihagyja az ilyen ritka gyöngyszemeket?

G. De uram, Fox semmi effélét nem mondott.

J. (*haraggal*) „...szokta mondani Maud, két csók között” stb. Javítsa!

G. De uram...

J. Miből úz csúfot, kisasszony? A hallásomból? A memóriámból? A jóhiszeműségemből? (*Mennydörögve*) Javítsa!

G. (*elhaló hangon*) Igenis, uram.

J. Na nézzük csak, most hogy mutat.

G. (*bizonytalan hangon*) „Nyittasd föl magad, szokta mondani Maud, két csók között, felnyitják a hasad, semmi az egész, odaadom neki a mellemet, ha még él, ó, de nem, de nem. (*Koppantás a ceruzával*) De nem.” (*Csend*)

J. Ne sírjon, kisasszony. Törölje meg a szép szemét, és mosolyogjon rám! Holnap, ki tudja, talán már szabadok leszünk.

Vörös István

ELŐSZÖR ÉS UTOLJÁRA

Úgy hajlik fölém, mint egy kövér
nő, hasamhoz ér a melle,
vastag combjait bámulom.
Mintha meg is ölelne.

Hiszen lehetne asszony is,
a teremtés nem férfimunka.
Vastag combjait bámulom.
Elálmosít napokra.

Teste ilyen csak neki lehet,
aki nem is tud a testről,
vastag combjait bámulom,
és egyre, egyre közelebbről.

Nem használ semmi illatszert,
jószerű a bőre,
vastag combjait bámulom,
de fizetnem kell előre.

Ő pártfogol, ő szeret,
az időmet pénzre váltja.
Vastag combjait bámulom,
így érkezem a túlvilágra.

ELLENTÉTEK

A káromlásban a bizonyosság,
és amit biztosra veszel,
abban a tagadás.
Ide-oda himbál, mint kádban
a víz, a világ, és keresztet
vet hitetlen Tamás.

Káromkodik, aki valamit
állít, és káromkodik,
aki tagad.
A hazugság nem hitványabb az
őszinteségnél, és ha hallgatsz,
akkor van igazad.

Vagy akkor se, ez a
legrosszabb, és a legjobb
is persze.
Leesett a valótlan az egész
világra, most lesz mit találgatni,
mint zúzvara a kertre.

NOVELLAPÁLYÁZAT

Lövey Nóra

GYILKOSSÁG

Senki sem vette észre, hogy eltűnt, mint azt sem, hogy ott volt, vagy azt, hogy élt. Is-tenem, mennyire igaz, mennyire igaz, és ugyanakkor milyen bosszantóan banális és patetikus. Meggyötör, mint roppant tragédia, és vakaródzásra késztet, mint minden, ami szentimentális. Ez a viszketés, a hideg rémületet és testközelséget rejtő viszketés nem hagy nyugodni.

Először úgy akartam megírni a történetet, mintha távoli városban élő régi jó barátomról írnék, de sehogy sem sikerült. Nincs ebben semmi különös. Évek óta még csak egy levelet sem írtam, legfeljebb lapot, és nem kaptam mást, mint néhány idézést, reklámcédulát. Nincs senki, akinek írni akarnék, közeli jó barátom talán nem is volt soha. Jobb úgy nekifogni a dolgoknak, ahogy vannak, még ha a valóság annyival sivárabb vagy bizarrabb is.

Egy kisvárosi kórházban vagyok kórboncnok. Egy kisvárosban, mondom, mert nincs rá jobb szavam. Több mint tizenötezeren laknak itt, a lakosság száma lassan, de folyamatosan nő, és mégis, mintha ezzel a hellyel minden fordítva esett volna meg. Mintha város akart volna lenni, csillogó kirakatú, sürgő utcákkal, takaros kőházakkal, aztán mégis faluvá lustult. A közepén a katolikus templom előtti teret csinos, vörhenyes kőből rakott házacska szegélyezik, kis díszszökőkút van itt, meg egy Szent Erzsébet-szobor. A tér egyik sarkán áll a gyógyszertár, a másikon a régi mozi, szép, klasszicizáló épületek, de néhány keresztutcával arrébb a református templom már beszorult két ház közé. A templomon túl még nyújtózik egyet a városias házak sora, aztán lassan elfogy az erejük, és szinte észrevétlenül adják át helyüket a nagy, kertes, agyagos udvarú parasztportáknak. A kövezet még tartja magát egy darabig, de aztán az is murvává satnyul, végül elenyésczik, és nem marad más, mint homok és fű.

A falu szélén, közel s távol az egyetlen kiemelkedő helyen áll a kórház. Nem valami nagy, három osztály működik benne mindösszesen, na meg a földszinten van néhány helyiség, ahol hetente egyszer-kétszer tartanak rendelést más városból érkező szakorvosok.

Tizenhat éve élek itt. A fővárosban születtem, és még ma is megtörténik, hogy zajokkal álmodom, lármás, lüktető emberi hangokkal, nyüzsgő utcákkal és tömött villamosokkal. Ez volt az első munkahelyem az egyetem után, és most már azt hiszem, az utolsó is egyben. Nem mintha olyan öreg volnék, csak hát mindig olyan valaki voltam, akivel inkább megessenek a dolgok, és lassan beletörődtem, hogy itt nincs, ami megessen.

Egy késő októberi napon kezdődött, szép reggel volt, igazi őszi reggel. A nap ragyogott, a levegő mégis csípős maradt, és ez a hideg ragyogás a tisztaság és megújulás csalóka érzetét keltette.

Nyolcra érkeztem, mint mindig, s a kinti hűvös verőfényből léptem a benti nyirkos félhomályba. A proszektúra az alagsorban kapott helyet, ahhoz, hogy bejussak a szobámba, át kell mennem a bonctermen. Szerencsétlen építészeti megoldás ez, de amikor a bonctani részt kialakították, nem kérték ki szakember véleményét. Nem szokatlan ez mifelénk.

Ahogy azon a reggelen átvágtam a bonctermen, szemembe ötlött egy halott férfi, akit a segéd már előkészített a vizsgálatra. Egy ilyen kis kórházban az ember általában tudja, mire számíton, aznap ez a feladat nem tartozott a terveim közé.

Önkéntelenül is közelebb léptem, hogy egy futó pillantást vessek a halottra, és ekkor ért a második meglepetés. A férfi fiatal volt, talán még harminc sem lehetett. Első pillantásra semmi sérülést, rendellenességet nem lehetett felfedezni rajta. Tökéletesen épnek látszott, szinte kirítt a csupasz kórházi környezetből. Úgy tűnt, éppen csak ledőlt egy órácskát aludni, mielőtt újabb fáradoalmak várják. Arca is szomorúság fintorba merevedett, mintha valami ostoba álmom húzná félre a vonásait. Olyan eleven volt ez az érzés, olyan magával ragadó, hogy minden megfontolás nélkül előrenyúltam, hogy megérintsem a kezét. A varázslat elpattant. Az a kéz hideg volt és merev.

Bementem a szobámba, és átöltöztem. Mire visszatértem, János is előkerült, és oda készítette a tálcát az eszközökkel a boncasztal mellé. Én azonban csak matattam a csillogó kések, csipeszek, szondák között, húztam az időt. A halott emberi test megbontása számomra mindig is az élet utolsó illúziójának elvesztését jelentette, mégis, medikuskorom óta nem idegenkedtem így attól, hogy belevágjak egy hullába. Egyre azt vártam, hogy az ismeretlen férfi felül, és csodálkozva megkérdi, hogy került ide. Persze hogy is történhetett volna meg?

Végül legyőztem habozásomat. János meg én felnyitottuk a testet, és elvégeztem rajta mindazt, amit hivatásom gyakorlása során el kellett végeznem. Ám végig mintha tejüveg falon át láttam volna mindent, a valóság nem tudott kiszakadni egy érthetetlen álmom dimenzióiból. Ebből a távolságból az ismeretlen férfi szervei mintha üvegből és gipszből lettek volna, túlságosan formáltak voltak, akár egy egyetemi szemléltető babáé.

A boncolás szokatlanul elhúzódott, nemcsak az én különös hangulatom miatt, hanem azért is, mert egyszerűen képtelen voltam a halálnak bárminemű okát megtalálni. Tanácstalanságomban szövetmintát vettem minden szervből és szövetnedvből, de nem sok reményt fűztem hozzájuk. Mikor végül is leültem, hogy megírjam a jegyzőkönyvet, kénytelen voltam egy tökéletesen egészséges emberi test leírását adni. A férfiban még csak olyan apró, jelentéktelen elváltozásokat sem találtam, amelyek egyébként mindennaposak.

Az űrlap kitöltésével az ismeretlen nevet kapott. Blanche Jenőnek hívták az alatt a harminchárom év alatt, amíg élt. Nevének olvasásakor újra rám tört a valószínűtlenség érzése. A név két fele már külön-külön is kicsit groteszk volt, de így, összerakva egy kifacsart bohózat ostoba főszereplőjéhez illettek volna, nem ehhez a viasz- vagy porcelánbábura emlékeztető halotthoz.

Elolvastam a rendőri jelentést is, mely még a szokottnál is szűkszavúbbnak bizonyult. Eszerint Blanche Jenő tegnap este a postással együtt lépett be a házba, ahol lakott. Valami utalványt kellett volna aláírnia. Amikor belépett a házba, pontosabban a szobába, melyet bérelt, összeesett. A hívásra megérkező mentők már csak a halál beálltát állapíthatták meg. A gondos helyszíni szemle semmiféle eltérést, rendellenességet, bűntényre utaló jelet nem talált. A szobában rend és tisztaság, csak egy

értékes üvegváza cserepei heverték a földön, úgy látszik, leesett a polcra, ahol addig állt. A leírás semmilyen támpontot nem adott, csupán nyugtalanságomat fokozta.

Mivel én magam nem találtam meg a halál okát, segítséget kellett kérnem a szomszédos város nagyobb kórházából, ahol két, igazságügyi papírokkal és tapasztalatokkal rendelkező kolléga is dolgozott.

Még szerencse, hogy aznap nem volt semmi sürgős dolgom, mert egész nap olyan szórakozott voltam, csakis a munka hiánya menthetett meg valami baklövés elkövetésétől.

Gyalog mentem hazáig. Annyiszor megtettem már az utat, hogy automatikusan raskogattam a lábamat. A különös lebegés nem szűnt meg, a világ még mindig ugrásra készen, üvegfal mögül figyelt rám. Arra eszméltem fel ebből az ostoba állapotból, hogy a kezemet figyelem, talán már percek óta. Ott feküdt a kezem a vitrin fogantyúján, olyan mereven és idegenül, mintha nem is hozzám tartozna. Hogy került oda? Hogy jöttem haza? És be a házba? Hiába, képtelen voltam visszaemlékezni rá. Csak azt tudtam, hogy a kezem miért van ott, ahol van. A herendi készletet akartam elővenni. A kecses teáskancsót, az öblös, mégis aprócska, számócaleveleket formázó csészéket, az aranyszegélyes kistányért, a cukortartót. Végig sem gondoltam, csak sodort a meg szokás otthonos árja, ahogy szedegettem őket kifelé.

Anyámról maradt rám a készlet, korán előzevegyült, korán halott anyámról. Gyerekkoromban még megvolt mind a tizenkettő, mostanra a csészék száma a felére apadt. Amikor a hetediket törtem el, megfogadtam, hogy ezentúl csak különleges alkalmakkor használom, de képtelen voltam rá. Mindennap ebből a készletből teáztam, és mindennap csodálatosan megnyugtatót. A mozdulatok gyöngéd egymásutánja. A forró víz. A tea illata. A cukortartó biztos, megváltoztathatatlan helye a csészétől jobbra. Több volt már ez, mint szertartás, majdnem szerelem.

Vizet forraltam, kenyeret szeltem, és lassacskán megnyugodtam. Hátradőlve, kényelmesen ültem, amikor a csésze megmozdult. Nem, nem én löktem meg, más pedig nem volt a szobában, mégis, kétségtelenül, a csésze, amelyből az imént ittam, és amelyet hanyagul az asztal szélére helyeztem, ha csak néhány milliméterrel is, de közelebb húzódott a meredélyhez. A látvány annyira megbabonázott, hogy eszembe sem jutott bármit is tenni. Csak akkor kaptam oda, az utolsó előtti pillanatban, amikor a csésze megbillent. A forró ital a bőrömrre ömlött, és hirtelen úgy fáj, mintha egy kölyökkutya tühegyes fogai kaptak volna belém. Reszkető kézzel mosogattam el, raktam a porcelánt a helyére, minden apró mozdulatra külön ügyelve, hogy semmi szerepet ne hagyjak a véletlennek.

Korán lefeküdtem, de nem tudtam elaludni. Egyre a teáscsésze lebegett a szemem előtt, ahogy lassan, aprókat moccanva közelebb araszol az asztal széléhez, az a pici, alattomos remegés, ahogy nekiindul.

Úgy ébredtem, mintha nem is aludtam volna, fáradtan, meggyötörten. Mire felértem a dombtetőre, ahol a kórház áll, kivert a veríték, szorított a szívem. A laborban ott vártak a tegnapi halott szövetszövetmintái, a boncteremben pedig egy szerencsétlen öregasszony és egy alkoholista férfi holtteste. Nem foglalkoztam velük. Legrosszabb esetben három óra elég rájuk, volt időm bőven.

Az őrszobát tárcsáztam. A papír szerint Szász őrmester volt a helyszínelő. Ismertem. Negyvenen túli férfi, a belgyógyászok szerint masszív gyomorfekéllyel és kezdődő májbántalmakkal. Nem értette, mit akarok. Leírt mindent. Nem, nem volt semmi. Csak a váza cserepei a padlón. De nem érte lövés, méreg sem volt benne, egyszerűen csak

leesett a komódról, ahol addig állt. Az ablak belülről volt zárva, igen. Rokonok, úgy tudja, nincsenek. Az igazságügyi boncolás után majd a város intézkedik. Hogy nem találok a halálokot? Az már az én bajom. Csak nem akarok magánnyomozni? Haha. Neki elég, ha leírom, hogy a pasas nem lett erőszak áldozata, már le is zárja az ügyet. Egyébként sietnie kell. Majd találkozunk.

Végigmentem a napi rutinon. A két halott meg a sebészeti szövettanok, némi múlt heti maradék. Kettő előtt valamivel befutott a szomszéd város igazságügyi boncnoka. Együtt hajoltunk Blanche Jenőcsontból és húsból faragott szobra fölé, s engem megint elfogott a rémület, az élet és halál mezsgyéjén egyensúlyozó pillanat borzongása. A kollégám beszélt, vatatott, magyarázott. Végül magával vitte a szervkészítmények felét, de nem is titkolta, hogy ő is tanácstalan. A halálokhöz beírtuk: szívmegeállás okozta keringési és légzési elégtelenség. De hogy mitől állt meg a szíve?

Még fél négy sem volt. Maradhattam volna, egy kórboncnoknak mindig van mit csinálnia. Leleteket gépelhettem volna, vitás metszeteket vizsgálhattam volna újra, de egyikhez sem volt kedvem. Kikerestem a dossziék közül Blanche Jenőét, és kiírtam belőle a munkahelyének a címét. Egy városi közhivatalban dolgozott mint műszaki ellenőr és szakértő. Néhány éve nekem is volt valami dolgom velük. Ahogy odaértem a házhoz, ráismertem a lépcsőfordulóra, sőt az ajtóra is. Lehet, hogy már életében találkoztam vele? Megnézett egy helyszínt, aláírt egy papirost, és én másnapra elfelejtettem? Csak mint halott keltett bennem érdeklődést, mint élő nem?

A félfogadási idő már lejárt, de az ajtó nem volt zárva. Kopogtam és beléptem. A két egymásba nyíló irodaszoba közül az első üres volt. Az ajtónyitásra a hátsó helyiségből magas, csinos, harminc körüli nő jött ki. Mereven eltartotta egymástól az ujjait, erős körömlakkaroma vette körül.

– Nincs félfogadás, kérem – lengette a kezét –, tessék holnap visszajönni.

– Nem hivatalos ügyben, vagyis egy másféle hivatalos ügyben – mondtam, és bemutatkoztam. Ritkán használom a teljes nevemet a fokozatommal együtt, de az irodákban általában kivételt teszek, a hivatalos emberek kedvelik a címkéket, védjegyeket. A lány is megenyhült.

– Kristóf Veronika vagyok. Ne haragudjon, hogy nem nyújtok kezét, most lakkoztam. Miben segíthetek?

– Nem vagyok biztos benne, hogy tud segíteni – elhallgattam, mert nem tudtam, mit mondjak pontosan. – Blanche Jenőről van szó. Engem bíztak meg bizonyos halála utáni vizsgálatokkal.

– Á, azt akarja kérdezni, hogy volt-e ellensége vagy ilyesmi? Nem volt neki, egész biztosan nem. Túl csendes volt hozzá, túl... jelentéktelen. – A lány hátravetette sűrű, sötét haját, és úgy mosolygott, mint aki pontosan tudja, hogy ő aztán nem az. „Mariann, persze, Mariann volt ilyen, a hetyke laborasszisztens, csak ő szőke volt, babaszőke, nem olyan barna, mint ez a lány itt. Udvarolni próbáltam neki, mikor is? Talán tíz éve... azóta már két gyerek anyja. Úgy látszik, ezek a mosolyok, mozdulatok átszivárognak a nők nemzedékein.”

– Mégis, tudna valamit mondani a családjáról, a magánéletéről?

Kézitükröt és szempillafestéket vett elő. Nagyra nyitotta a szemét, és folyamatosan a tükörbe nézett, miközben válaszolt. – Semmi különös. Világéletében szerencsétlen flótás volt. Az anyja korán meghalt. Az apja újránősült, az asszonynak nem kellett a poronty. A nagynénje nevelte fel, és igazi anyámasszony katonáját csinált belőle. Ahogy az a fiú a lányokra tudott nézni... – felkacagott – mint egy hűséges kutya, aki

farkcsóválva a lábad elé teszi a papucsod. Na, ilyen volt a Jenő is, csak azt az irdatlan nagy szívét tette a lábad elé. – Az irodista kisasszony egy pillanatra elhallgatott. – Velem is próbálkozott szegény, meg Bözsivel a bérszámfejtésről. – Arcán sajnálkozás futott át. – Egész helyes srác volt, de hát nem volt perspektívája, az aztán semmi... Ki hallott már ilyet, gépészmérnöki diplomával ebben az irodában rohadni?! Nekem csak érettségim van, mégis előbbre vagyok. – Még egyszer meggusztálta magát, úgy döntött, hogy tökéletes, és felém fordult.

– Maga jogász vagy orvos?

– Az utóbbi.

– Óó... – láttam, hogy egy kicsit jobban kihúzza magát ültében. – Sebész, belgyógyász?

– Kórboncnok.

– Mi?! – levágta a tükröt, ami eddig igaz gyönyörűségére szolgált, és rám meredt.

– Kórboncnok... Akkor maga volt az, aki felbon... akkor ezek voltak azok a vizsgálatok, amikkel megbízták.

Némán bólintottam. A lány mélyeket lélegzett, arca egy pillanatra túlragyogta pirosítójának színét.

– Azt hiszem, nem tudok többet mondani. Igen, elmondtam mindent. Most menjünk. A hivatali idő rég lejárt.

Kiterelt, és éppoly határozottan zárta be az ajtót, ahogy pár pillanattal korábban az ismerkedést zárta le kettőnk között.

Aznap este is a herendi készletből teáztam, s különösen jólesett ismerős formáinak tapintása. Egyetlen csésze sem indult el az asztal széle felé, a cukortartó is nyugton maradt, én pedig kedvemre elmélkedhettem, amiről csak akartam. A gyermekkoromról, egyetemi éveimről, Mariannról, aki nyilván nem látott perspektívát bennem, vagy anyámról, akinek gondoskodása és szeretete mindenre kiterjedt maga körül, emberre, tárgyra egyaránt. A méhekre, amelyek egymásba kapaszkodva őrzik testük melegét télen, és az emberekre, akik saját bundát akarnak. Azt hiszem, aznap este több hiábavaló gondolatom támadt, mint előtte való életem tíz évében összesen.

A másnap pokoli volt. Megjegyzem, a csütörtök gyakran az. Boncoltam, fagyasztott metszeteket gyorsdiagnosztizáltam, és csak a munkaidőm vége felé jutott némi időm, hogy Blanche Jenő szövettani készítményeit tanulmányozzam. Minden festés remekül sikerült, minden tökéletesen a helyén volt, akár egy medikusoknak gyártott táblaképen. Legtovább a szívizom szép, párhuzamos és rácsos rostjait nézegettem, de nem jutottam semmire. Végül belefáradtam, káprázni kezdett a szemem. Elraktam a mikroszkópot, levettem a köpenyem, pakoltam egy keveset az íróasztalomon, s a mozdulatok mágikus ritmusában felidéződött az elmúlt tizenöt év, az eljövendő évek, évtizedek, s mindettől mintha a jelen tökéletesen elvesztette volna realitását. Miközben gyalogoltam hazafelé, még mindig karon fogott balról a jövő, jobbról a múlt, s én közöttük lebegtem, súlytalanul, mert a jelen tökéletes gömbje zárt magába.

Fúj a szél, mintha az eső is szemerkélt volna, én mégis kószáltam, már amennyire egy ekkora helyen kószálni lehet. És ahogy sodródtam, átengedve magam a hangulatnak, szemembe ötlött egy utcatábla. Megálltam a felirattal szemben, amely, ezt tisztán éreztem, jelentőséggel bírt a számomra, de semmiképp sem tudtam megfejteni, miért. Lassan elindultam az utcán, éberem, a házakat fürkéselve. A fehér kartonpapír messziről a szemembe villant. „Szoba kiadó”. Bizonytalan, öreges kézzel írták egy leszakított füzetfedélre. „Szoba kiadó”, és mellette a házszám. „18.” Káplár utca 18. Hát persze. Blanche Jenő. Ő lakott itt. Dühösen sarkon fordultam. Torkig voltam a hir-

telen támadt megérzésekkel, az ok nélkül mozduló teáscsészékkal, ostoba hangulataimmal. A szemem sarkából láttam meg az öregasszonyt. A ház sarokablakában állt, szinte hozzászorította arcát az üveghez, miközben fél kézzel félrefogta a nehéz csipkefüggönyt. Egyszerre mozdult velem, ahogy fordultam, ő is szabadon engedte az anyagot.

Nem tudom, mi készítetett arra, hogy két lépés után megálljak. Talán a távoli arc maszkszerű szomorúsága, a lehulló függöny reménytelen lebbenése? Megfordultam újra, és ott álltam a kapu előtt. Nem volt csöngő, a kaput senki sem zárta be. A keramikockákkal kirakott ösvény két szélén ribizlitövek meredeztek. Több venyige, mint levél, több szürke, mint zöld. Nem kellett kopognom. Rövid motoszkálás után az asszony kinyitotta az ajtót. Közelebről az arca nem látszott annyira színtelennek, de a bőre száraz, majdnem pergamenszerű volt.

– A szoba miatt jött? – kérdezte gyanakvóan, kicsit hitetlenkedve. – A szoba miatt jött? Kerüljön beljebb.

A háznak télialma- és öregasszonyszaga volt, nem kellemetlen, de kitörölhetetlen illata. Az előtér homályos folyosókat és apró helyiségeket ígért, de a szoba, ahol Blanche Jenő élt, tágas volt, széparányú, csupa faragott, terpeszkedő bútorral berendezve. Az ajtóval szemben az ablak alatt csodálatos, vadgesztenyeszínű és -ragyogású komód állt, lapja csupaszon csillogott a délutáni fényben. Csak figyeltem. Próbáltam elhelyezni az általam látott szöke porcelánfigurát életének díszletei között. A szoba és a halott kétségkívül összeillettek. Mindkettőben volt valami a valóságtól tökéletesen idegen.

Sokáig állhattam némán, mert a kis öregasszony megbökött. – Na, tetszik? Kiveszi? – kérdezte, s közben kutató, gyors pillantásokkal fürkészte az arcom. Nem feleltem rögtön, ő pedig hirtelen hátralepett.

– Á, nem akarja maga ezt a szobát. Másért jött, igaz?

A pergamenarcon nem félelem látszott, inkább valami sokszor ismétlődött csalódás árnyéka.

Nehezen fordítottam el a tekintetemet a komód meztelen lapjáról. – Ne féljen – préseltem ki magamból. – Nem akarok semmi rosszat. Orvos vagyok, és én, én... – képtelen voltam kimondani: boncolás – vizsgáltam meg a fiatalembert a halála után.

– A Jenőt? Maga vizsgálta a Jenőt? – hökkenten nézett. – És most mit akar?

– Szeretném megtudni, miben halt meg. Szeretnék egy kicsit többet tudni róla, hát-ha úgy kitalálom.

– Minek? Minek azt tudni, hogy miben halt meg? Nem mindegy az? Megállt a szíve. Régen azt mondták, megállt, és kész.

– Maga biztosan ismerte, hiszen itt lakott magánál. Biztos tudta volna, ha van valami baja, valami szomorúsága, nem?

– Itt lakott? Azt mondja, itt lakott? – az öregasszony szárazon felnevetett. – Nem lakott az sehol. Itt aludt, itt tartotta a vázáját meg a ruháit. Na igen, azt igen.

– Magánakvaló ember volt? – puhatolództam.

Az asszony csendesesen bólogatott. – Magánakvaló. Lehet. Amikor beköltözött, több mint egy éve, volt, hogy bekopogtam hozzá. Ha sütöttem valamit, ugye, például. Azt gondoltam, ő is egyedül van, meg én is, eldiskurálhatnánk egy kicsit.

– Elküldte magát?

Újra az a száraz kis nevetés. – Nem, nem küldött el. Még válaszolgot is, legalábbis megpróbált, de végig, érti, mindvégig mintha ott sem lett volna, mintha más szobában, más országban lennének mindketten. Csak ült ott, ölében a vázája, azt simogatta, mint más a macskáját. Flúgos volt szegény egy kicsit.

– Milyen vázáját?

– Hát a kedvenc vázáját, vagyis hogy az egyetlen vázáját. A nagynénje hagyta rá, aki fölnevelte. Gyönyörű egy darab volt, festett üveg, szecessziós. Sose tartott benne virágot. Azt mondta, túl szép hozzá, a virág csak megbontaná a harmóniáját. Egy vázának, hát hallott már ilyet?

– Láthatnám?

– Mondom, hogy eltört. Nem tudta? Ugyanaznap tört el, mikor a Jenő meghalt. Leesett a komódról.

Még mindig az ajtóban álltunk. Visszafordultam a vadgesztenyehéjú fiókos szekrény felé, és megpróbáltam elképzelni, ahogy egy csodaszép üvegváza áll rajta, egy valódi műalkotás, amin áttündököl a fény. Az öregasszony követte a pillantásomat, és szó nélkül elindult valahova a ház belseje felé. Pár perc múlva újra megjelent, a kezében egy régi sálba bugyolált csomaggal. Kibontotta, és eléem tartotta, úgy, hogy átüssön rajta a délutáni nap. Egy üvegcserep volt, talán kéttenyényi, finoman fodrozódó virág díszítette, valamiféle nőszirm. Sejtelmes lilák, fátyolos kékek, hajszálfinom, ezüstösen futó vonalak és sötétzöld levélkék szövedéke. Ahogy az öregasszony keze megremegett, a színek úgy lüktettek, mint egy tengeri virágállat eleven, nyálkás teste. A csoda borotvaéles szélben végződött, a másik oldalon csonka dudor mutatta a fül egykori helyét.

Elbúcsúztam, s ő nem kísért ki. A sárguló csipkefüggöny mögül figyelte, ahogy végigmegyek a ribizlibokrok között. Talán félúton lehettem visszafelé, amikor az utca túloldalán észrevettem a postást. Gyorsítottam, s ő lépteim zajára hátranézett, ám rögtön vissza is fordult, mintha eleve elejét akarná venni bármifajta beszélgetésnek. Én azonban nem engedtem, hogy kitérjen. Szorosan mögé léptem, a közelséggel kényszerítve figyelemre.

– Bocsánat. Ön ennek az utcának a levélkihordója? – Meg sem próbáltam mosolyogni.

– Láthassa – szűrte a fogai között. Miközben beszélt, enyhe pálinkaszag csapta meg az orromat.

– Maga volt az, aki két, nem is, három napja egy levelet kézbesített Blanche Jenőnek?

– Nem levelet, utalványt. Minden hónap végén kapott egyet a másodállásából vagy honnan. Minden hónap végén ezervalahányat, ő adott egy tízest, avval mind a ketten jól jártunk.

– Láta azt is, mikor meghalt?

A vékony emberke arca egy pillanat alatt céklavörös lett, hátat fordított. – Haggyon nekem békét, én is békét hagyok magának – morogta.

– Félreértett. Nem akarom bajba keverni, nem is kíváncsiskodom. Én vizsgáltam meg a holttestet, és most első kézből szeretném megtudni, mi történt. – Egy gyűrött százast nyomtam a kezébe.

– Hogy mi történt? – most először nézett rám, savószinű szemében szorongás. – Hát tudom én azt? Jöttem az utalvánnyal, mint mindig. Az utcán összetalálkoztunk. A tisztítóból jött vagy honnan, tele volt a karja mindenféle ruhával, nem tudta aláírni a blankettát. Mondta, hogy kísérem be. Még én nyitogattam az ajtókat. Az öregasszony sose zár semmit. Ahogy kinyitottam a szobája ajtaját, előreengedtem. Ott állt a küszöbön, amikor egyszer csak valami puffanást hallok, vagy inkább csorrenést. És abban a szent minutában, ahogy a csorrenést hallottam, az az ember is összeesett. Mi lelte, azóta sem tudom. De meghalt, abban a pillanatban meghalt, az biztos. Olyan

volt az arca, ahogy ott feküdt, mintha már be is balzsamozták volna, érti? – Újra rám emelte szintelen szemét. – Nem szoktam inni. Akkor sem ittam, csak azóta. Egyre azon morfondírozok, hogy esett le az a váza onnan. Hiszen mindig a sublót közepén állt, mintha léniával mérték volna ki, mindig ugyanott. Volt valaki abban a szobában? De hát hogy lehetett, végig ott álltam, és nem láttam senkit. Maga talált valamit? – nyugtalanul vizslatta az arcomat. – Talált valamit?

– A szíve vitte el – a cipőmet néztem, nem akartam látni az arcát. – A szíve vitte el – ismételtem, és nekiindultam, szinte futottam végig az utcán, a botladozó kőlapokon. Mintha egy roppant hullám, egy érezhető erőter hajtott volna maga előtt. Mintha a minden álcától, díszítéstől megfosztott valóság és a keresztbe rakott, kemény vonalakból ácsolt XX. század kergetett volna. Csupasz voltam, védtelen. Magányos rovar a tél közepén. Az anyag nélküli gonosz hűvös érintését éreztem a bőrömön, melynek már nem kellene emberek mint eszközök, mert maga a világ, az idő lényege hozta létre. Ki másnak állna hatalmában ilyen könnyörtelenné tenni egy szelíd üvegvezét?

Nem tudom, hogy értem haza. Nem tudom, hogy mentem be a lakásba, nyitottam ki a zárat, hogyan kerültem a vitrin elé. A mindig tiszta üveglapon visszatükrözöttem, testem formáját egzotikus csipkediszekként borították a benti porcelánok. Hogy az öklömet használtam, az is csak azt mutatja, nem voltam magamnál. Az üvegen át nyúltam be értük, és pusztá kézzel roppantottam össze valamennyit. A csonka gömbhéjakon szelíden ragyogtak a vércseppek, mintha saját sebéből vérezne az anyag.

Bodor Béla

MIELŐTT LEÉREK

A repedések pókhálója, mintha
beszötte volna, fut szét a bazalton.
A közelítő kőkockákon arcom
árnyéka, mint a kiborított tinta

foltja, növekszik lassan – semmi dolgom,
megfigyelek tehát – amint az egyre
közelebb látszó fűszál lándzsahegyre
tűz, ha jól számítom, éppen az orrom

síkjában (persze nem t'om pontosan,
mert egypacában látszik testem árnya)
egy sárga gyom. Mint szívószál, olyan,

a körém képződött buborék hártya-
falát kiszúrja, ha leérek a földig,
s a burkolatra arcom fölkenődik.

Kun Árpád

SZÉTVÁLASZTÁS

Gyenge fényben kissé alaktalanul,
nyersen a testi szerelem látható.
Középtájt most egy keményszárnyú,
világító bogár mászik keresztül.
Kettéválik a férfi és a női test.
A gyümölcsök is kétfelé kerülnek.
Egy halomba hever a körte, alma,
gesztenye, a másikba a szőlő, szilva, dió.

Egy határozott vonal van húzva vérrel,
az érzelmek csak odáig merészkednek el.
De egy öreg, vak holló átrepülhet felette,
hogysisne, nemzedékeket látott megvénülni,
és meg fogja látni még a feltámadást.

BOOKS OF THE FOREST

Rosszkedvűen kinyitva a tájat
egy állandóan bepárasodó erdőben
rossz mondatokat találsz:
keresztülvágva rajta
minden levél rád vonatkozik.
Benned mint palackban a hely
szelleme. És a hely hideg.

A fák északi oldaláról valaki
leskelődik, talán sóhajok.
Talán a lehullott levelek
számlálói, akiknek létezniük kell,
hiszen itt számon van tartva
minden elmúlás, dolgozzon
rajta moha, gomba vagy
egyszerűen az emlékezés.
Bármelyik ösvényen látomásod
lehet az évszakokról, vagy hirtelen
te magad leszel november.

Ha tehát átvágsz erre, járhat
a földön, lépteid kiszámíthatatlan
hullámot kavarnak. Ha ráadásul
mértéken felül szeretett vagy,
errefelé esetlenül mozogsz,
és figyeled a szelet, hogy egyszerre
tegyed lábadat a köddel.

Komor vaddisznómaszkot emel
arca elé az egyedülvalóság,
szóval, a kétségek szomorú bábszínházat
tartanak. Úgy hiszed,
a tudnivágyás az, amelyik vörös
rókafarokkal legyint.
De figyelmed az erdőből már kihagy,
olvasnál szebb időt, aminek lapjaiból,
alig lehet nyitni, sűrű méz csorog.

Eörsi István

IDÓM GOMBROWICZSAL (VII)

Részlet

1990. NOVEMBER

Első bejegyzés

Egy lengyel hölgy levélben arról próbálta meggyőzni Gombrowiczot, hogy „*hinni csak akkor lehet, ha akarunk is hinni*”, és „*a hitbe vetett hit nélkül nem erős a hit, és senkit sem elégít ki*”. A címzett szokott éleselméjűségével megjegyezte, hogy „*e hölgy apja bizonyára egyszerűen hitt – előkészítő rendszabályok nélkül. Neki azonban ahhoz, hogy hinni tudjon, előbb akarnia kell ezt, hite megerőltetéssel jár*”. Az elféle hit nem tűri a kételyt. „*És itt felbukkan egy ijesztő analógia. Ha kommunistával beszélünk, nem támad olyan benyomásunk, hogy »hívóvel« társalkodunk? A kommunista is mindent tisztázottnak lát, legalábbis a dialektikus folyamat jelenlegi szakaszában, övé az igazság, a bizonyosság.*”

Milyen közélről ismerem a hitbe vetett hit görcseit és erőfeszítéseit! Én persze kommunista oldalról. És a kommunista számára még kedvezőtlenebb a terep! A szeplőtlen fogantatás dogmája nem bizonyítható ugyan, de nem is cáfolható tapasztalati úton, mert egyszeri eseményhez kötődik – mint minden csoda –, és ezért nem ismételtető meg kísérleti célból. Heine pompás viccében, mely szerint Krisztus kínhalála bizonyíthatatlan, mert a harmadik napon eltűnt a corpus delicti, az is benne foglalatik, hogy a cáfolat úgyszintén bizonyíthatatlan. Ezzel szemben a kommunista pártok tézi-

sei, állításai és ígéretei – mivel folyamatosan és nyilvánvalóan ellentétbe kerülnek a tényekkel – könnyebben megőrlik a hitbe vetett hitet. És mégis...

A XX. kongresszus után a kommunistának, ha tovább akart hinni a sztálini és poszt sztálini Szovjetunió emberiségmegváltó küldetésében, fél órát kellett reggelente a tükör előtt ismételtetnie, hogy „a *Pravda* (a *Népszabadság*, a *Neues Deutschland* stb.) mai vezércikkének igaza van”. A magyar forradalom leverése után legalább egy órát kellett szánnia ugyanerre a célra, és ekkor az óvatosabbja a „vezércikkének” és az „igaza” közé beiktatta már azt, hogy „lényegében” vagy „végső soron”. A Prágai Tavasz virágainak irgalmatlan letarolása után két órát kellett eltöltenie a tükör előtt, majd amikor a lengyel munkásokat katonai puccsal győzték meg arról, hogy „lényegében” és „végső soron” ők vannak hatalmon, már legalább négy órán át kellett gyakorolnia az öncsalás rítusait. (Most csak az öncsalókká silányodott hívőkről beszélek – a pártállam cinikus oszlopai más praktikákat űztek és más lapra tartoznak. A rendszer támaszainak többsége persze a két véglet valamiféle – változó arányú – keveredését valószínűsítette meg.) Ezek a lelki gyakorlatok sok jó intellektuelt is megdaráltak szellemileg, lelkileg, fizikailag. Az Öncsalás Bajnokai gyakran kaptak infarktust – nem lehet naponta annyi órát álldogálni büntetlenül a tükör előtt –, ideggyógyintézetekbe vonultak vissza pihenni, olyanról is hallottam, aki váratlanul megtért valamilyen vallás kebelébe (mert hit nélkül már nem bírt élni). Meggyőződésem – bár hipotézisemet az orvostudomány feltehetően nem hagyná jóvá –, hogy tulajdon bátyám is, a budapesti Tudományegyetem egykori rektora, geopolitikai zónánknak a 60-as, 70-es években elismerten legtehetségesebb elméleti jogásza, akit Thomas Mannon és Babbitson iskolázott irodalmi műveltsége és kiemelkedő intelligenciája ellenére még a Dubčekék ellen felvonuló tankok dübörgése sem ébresztett fel ideológiai narkózisából („A Szovjetunióknak lényegében mindig igaza van”), és most ingét tépdésve, félszavakat motyogva kacszázik fel-le pokolként funkcionáló lakásának régi díszletei között, azért lett, legalábbis részben azért, az Alzheimer-kór zsákmánya, mert csak így szabadulhatott meg attól az egyre gyötrőbb ellentmondástól, mely a hit akarása és szaporodó tapasztalatai között feszült. Ennek a betegségnek – az agysejtek rohamos tempójú elhalásának – ugyanis, laikus nézetem szerint, genetikai és fiziológiai okokon kívül pszichológiai készítményei is vannak. Primitíven kifejezve: inkább felejt az, ha kell, végzetes betegség árán is, akinek elemi lelki érdeke felejtetni, mint az, aki organikus kapcsolatokat tart fenn a múltjával.

Ami a katolicizmust illeti, Gombrowicz joggal panaszolja (még mindig 1953-at írunk), hogy „a katolicizmusra ma csak mint az ellenállás erejére szabad gondolnunk, az isten pisztollyá vált, amellyel agyon akarjuk lőni Marxot... De... isten dindala ez vagy Marxé? Ha Marx lennék, büszke volnék – az istennek mint abszolútumnak a helyében azonban nem érezném egészen jól magamat”. Az ideológiák államvallássá silányodva és a parancsuralmak áldozatos ellenzékének a szolgálatában is instrumentalizálódnak, nem valamire, hanem valami ellen irányulnak, eredeti tartalmuk mellékessé válik, olykor feledésbe is merül. A marxista hivatkozású államok vezetői évtizedeken át nem olvastak Marxot (közülük nem egy soha életében nem követett el ilyesmit), beérték néhány citátummal, melyet e célból tárolt „ideológusok” kerestek ki a számukra, hogy hatalmukat ezen az obligát módon legitimizálhassák. A keresztény pártok által irányított nyugat-európai országok vezetői behatóbban foglalkoznak a nagy bankoknak, mint az Apostoloknak a cselekedeteivel – számukra a kereszténység a hatalomgyakorlás alibije és hivatkozási alapja. A legnépibb katolikus egyház, a lengyel pedig olyannyira pisztolynak tekintette

magát, hogy a saját eszményeire is tüzelt, ha azt remélhette, hogy mögöttük eltrafálja Marxot. Amikor például az Auschwitzból hazaszivárgó gyér számú zsidót öldosni kezdték a lengyel parasztok (részint hagyományos antiszemizmusból, részint hogy ne kelljen visszaadniuk az áldozatok elrabolt vagyonát), Wyszyński bíboros nem volt hajlandó pástorlevél formájában fellépni a pogromok ellen, jól értesült források szerint arra hivatkozva, hogy a zsidók megérdemlik a sorsukat, mert ők hozták a lengyel nép nyakára a kommunizmust. A kommunizmus kísértete elüzi a szeretet keresztényi parancsát. Még a „Ne ölj!”-t is hatályon kívül helyezi.

Gombrowicz számára igazi kihívás volt a lengyel hölgy levele. „*Van-e közös nyelvem nekem, aki Montaigne-től és Rabelais-től származom, ezzel a hitfanatikus levélírónővel?*” Erre a kérdésre néhány oldallal később így válaszol: „*Ha élni tudok a katolicizmussal, akkor csak azért, mert egyre kevésbé érdekelnek az eszmék, és egyedül az embernek az eszmével kialakított kapcsolatára helyezem a hangsúlyt. Az eszme ma is, mint mindig, spanyolfal volt, amely mögött más és fontosabb dolgok zajlanak. Az eszme: ürügy. Az eszme: segédeszköz.*” Még később: „*A katolikusoktól nem azt kérdezem, hogy milyen istent vallanak, hanem csak hogy milyen emberré szeretnének lenni.*” Továbbá: „*Megkövetem-e ma az emberiségtől, hogy legyen haladó, hogy küzdjön az előítéletek ellen, hogy emelje magasra a felvilágosodás és a kultúra zászlaját, hogy segítse elő a kultúra és a tudomány fejlődését? Bizonyára... mindenekelőtt azonban azt kívánám, hogy ez a másik ember ne harapjon meg, ne köpjön le, és ne kínozzon halálra. És itt találkozom a katolicizmussal. Összeköt vele finom érzésem a pokol iránt, mely természetünkben rejlik, és hogy én is félek az ember túlméretezett dinamikájától.*”

Börtönéveim során az ateizmus apostola voltam, térítői buzgalmmal főként a tételes vallások híveit gyötörtem. Közös zárkába rekesztve a különféle dogmahősök összecsapásai elviselhetetlen atmoszférát teremtenek, mert egyrészt a közös rabtartókkal szemben meg kell őrizniük a szolidaritás látszatát, másrészt többet szenvednek egymástól, mint a rabtartóiktól, és még csak faképnél sem hagyhatják a másikat, ha már végképp úgy érzik: nem bírják tovább. Harci kedvemet folyamatosan szította, hogy ájtatos ellenfeleimnek – főként a katolikusoknak – a többsége a földi életet konzervatív-nacionalista szemmel ítélte meg, a szabadkőművességet, a felvilágosodást, a liberalizmust és a szocializmust egyaránt a zsidó szellemiség kisugárzásának fogta fel, függetlenül attól, hogy e nagy világnézetek és áramlatok képviselői milyen vallás, nemzet vagy faj szülőtteinek vallhatták magukat. Nem egy esetben a vallásosság vagy ennek megvallása nem is hitet jelzett, hanem merő negációt, azt, hogy a szóban forgó hitvalló *nem* szabadgondolkodó, *nem* kommunista vagy szocialista, *nem* zsidó. Pozitív tartalmat csak annyiban jelzett ez a vallásosság, hogy segítségével hirdetője mindenki számára *magyarnak* nyilváníthatta magát, a vér jogán.

Szabadulásom után megőriztem materialista világfelfogásomat – benne persze ateizmusomat is –, de térítői és hitvitázó buzgalmam elhalt. Egyrészt be kellett látnom, hogy az úgynevezett végső kérdésekben csak akkor nyilatkozhatnék a bizonyosság pártosával, ha állításaimat kézzelfogható bizonyítékokkal dúcolhatnám alá. Ezek nélkül azt kellene gondolnom magamról, hogy szellemileg felülmúlok a vallások és az idealista filozófiák legélesebb elméjű képviselőit, akik persze szintén nem szolgálnak kézzelfogható bizonyítékokkal. Másrészt mind többre becsültem az olyan embereket, akiket nem lukratív vagy karrier-előmozdító elvek vezérelnek. Gombrowiczhoz nagyon hasonlóan úgy véltem – meg is írtam –, hogy egy ember megítélésekor a világ anyagi egységéről vagy teremtett mivoltáról vallott nézetei távolról sem nyomhatnak annyit a latban, mint az az ideológiailag – elismerem – semmitmondó kérdés, hogy elrejt-e

az ágy alá, ha hozzá menekülök, vagy hogy besúg-e a rendőrségen, ha szidom az oroszokat.

Gombrowiczot az köti össze az egyházzal, hogy ő sem bízik az emberekben, ő is fogékony a pokol iránt, és fél a szépségtől ebben a siralomvölgyben, vagyis az egyházhoz hasonlatosan nem akar „*túlzottan elvarázsolódn*”. Csakhogy az egyház a Szépségre ennek érzéki volta miatt gyanakszik, az elvarázsolódás a csábítás következménye és az érzékek trükkje (másképp persze a Szépség mint Isten műve rehabilitálódik is), Gombrowicz viszont a Szépségben a megállapodott formát, vagyis az érettséget (a fejlődés dinamikájának elhalását) látja, ettől riad vissza, a kialakulttól az alakulás nevében. Más okból akarja tehát megőrizni távolságát a természettől, mint az egyház, a közös törekvés mégis jó érzéssel tölti el. A megegyezés és a különbözőség egysége felfedezhető az eszmefuttatás záró fordulatában is: „*Döntő a számomra, hogy mind az egyház, mind pedig én az ember kettéválasztását követeljük, az egyház emberi és isteni lényezőkre osztja fel az embert, én életre és tudatra.*” Miután a művészet, a filozófia és a politika egyoldalúan a konkrét, egységes, szerves, szó szerinti értelemben vett embert kutatta, „*növekszik a szükséglet a megfoghatatlan ember iránt, aki az ellentétek játéka, antinómiákból feltörő szökőkút, végtelen kompenzálódások rendszere. És aki ezt eszkepizmusnak nevezi, az nem egészen okos.*”

Gombrowicz bírálja a lengyel katolicizmust, amiért praktikus céljait hajhászva túllontúl kényelmes és könnyű filozófiává laposodott, és ily módon nagy károkat okozott a lengyel fejlődésnek. Visszavonulást hirdet a tragikus, a mély katolicizmusba, „*mert ez ugyanarról a gondolati emocionalitástról tanúskodik, amely a féktelenül nekiszabadult világ láttán bennünk is feltör*”. Mihelyt megfűjjük a visszavonulás kürtjét, „*a zseniális Krisztus a kezét nyújtja nekünk: ez a szellem mindenki másnál jobban megértette a visszavonulás titkát. A tanítás, mely lerombolta a Római Birodalmat, szövetségesünk a harcban, amelyet az általunk mostanság emelt és túllontúl magasra törő építmények lerombolásáért folytatunk, és segít bennünk abban a fáradozásunkban, hogy eljussunk a meztelenséghez és egyszerűséghez, a köznapi, elemi érényekhez*”.

Én is, akinek nem a katolikus egyház, hanem a marxizmus volt az iskolája, létre (vagy ha úgy tetszik: életre) és tudatra osztom fel az embert. Én is a magam egykori, elsőkélyesedett egyházi filozófiáját okolom, amiért praktikus célok érdekében ellaposította ember- és társadalomképünket. Miközben a konkrét, egységes, szerves, szó szerinti értelemben vett emberre, a történelmileg egyszeri lényre helyezte a hangsúlyt, elhanyagolta az ellentéteket és antinómiákat (holott ezek halálra hangsúlyozott dialektikájának alkotóelemei), semmibe vette azt a könnyen belátható tényt, amely egyébként a művészi maradandóságnak is az alapja: hogy csak valami általános valósulhat meg egyedien, csak a történelmen túli tapasztalatok és energiák konkretizálódhatnak térben és időben (és hogy persze minden egyes konkretizálódás ezt a tapasztalat- és energiatöket gyarapítja). A konkrét emberben sok ezer éves absztrakció testesül meg, ezt kifejezik, de el is takarják a tettei. Az államvallássá emelt marxizmus nem vett tudomást erről az absztrakcióról, a létező, konkrét embert pusztán annak a pillanatnak a termékeként fogta fel, amelyben éppen fellép, és ezt a lapos historizmust oly módon óhajtotta kiegyenlíteni, hogy mellérendelte a Történelmi Szükségszerűség hiperracionalistának látszó, valójában misztikus fogalmát. Ez persze igen kényelmes eljárás volt, mert ily módon a politika összes önkényes fordulatára rá lehetett ütni a Szükségszerűség megszentelt pecsétjét, és ily módon a Szükségszerűség látszatába öltözött „*a féktelenül nekiszabadult világ*” összes rémsége, és „*a túllontúl magasra törő építmények*” egy emberfölötti szellem, a Szükségszerűség műveiként magasodtak elénk. Valójában „*a fék-*

telenül nekiszabadult világ” a mi civilizációnkban úgy jöhetett létre, hogy szellemileg és erkölcsileg nem tudtunk lépést tartani tudományos és főként technikai fejlődésünkkel. A visszavonulás, amelyet Gombrowicz hirdet, csak azt jelentheti, hogy civilizációnkat összhangba kell hoznunk kultúránkkal, különben egész világunkat romba döntheti; kultúránkat pedig még több szállal kell odakötnünk pszichológiai és biológiai adottságainkhoz, vagyis ismét fel kell fedeznünk az „ellentétek játékát”, mely a történelmi és történelmen túli tapasztalatok és energiák között zajlik, azt az „antinómiákból feltörő szökökutat”, melyet betömtünk praktikus és lapos célok érdekében.

Gombrowicz Krisztust hívja segítségül ehhez a visszavonuláshoz; noha istenben ő sem hisz. Én Krisztus vállalkozásában sem hiszek, inkább csak áldozatnak látom őt. Kilenc óra körül maga is felismerte becsapottságát a keresztfán: „Éli, Éli! Láma Sabaktáni?” – kérdezte kiáltva, miért hagytál el, istenem, engem, és e kétségbeesett kérdésbe én már a megváltás sorsát is beleértelmezem, a megváltást reménytelen vállalkozásnak tekintem, és ha nem tekinteném annak, akkor sem bíznám másra. Jobban vonzódok egynémely görög istenhez, aki nem törte megváltáson a fejét, de nagyobb összhangot teremtett test, lélek és szellem közt, mint bármilyen más általam ismert égi-földi hatalom.

De ha másfelé hajóznak is a reményeim, hasonló állapotokat és veszélyeket észlelek, mint lengyel kartársam az Úr 1953. évében. Én is fogékony vagyok a pokol iránt, és én sem bízom az emberekben, mert tudom, miként torzíthatnak el bennünket közvetlen érdekeink, naponta tapasztalom, miféle tömeggyilkos fanatizmusokba menekülhetünk, miféle ősi indulatok szabadulhatnak el modernnek vélt nemzetekben, tévén nézzük a rituálisnak tetsző gyilkosságok nyomait, kiszúrt szemű csecsemőket, lenyúzott testű öreg parasztok tetemét. Tudom, hogy az emberi civilizáció nyomtalanul alámerülhet a hipermodern tévé és az általa közvetített archaikus képek közti szakadékban, tapasztalom, miféle álvilágokba surranhatunk a valódi elöl, és hogy miféle ördögi kéjeket élhetünk át a pokolban, amelybe behajszolnak bennünket, vagy amelybe behajszolódunk. És ha a szépségtől – az esztétizálás siralomvölgyi hazugságaitól – félek, ez azért van, mert rossz világban a szépség lefegyverzi a morált, értékes kiutat kínál a szenvedések és konfliktusok világából. Amikor hasonló hajlamokat, vonzalmakat és félelmeket fedezek fel magamban, mint amilyenekről Gombrowicz tudósít, azt is észreveszem, meghökkenve és elégrétellel, hogy amit ő a katolicizmushoz köt, azt én a marxizmushoz kapcsolom. Mindegy, milyen kizárólagosságra törő világmentelkezésben nevelkedtünk: ha ennek humanisztikus gyökerei vannak, és ha fejlődésünk organikus, akkor úgy érkezhethetünk el rokon felismerésekig, hogy ezeket ki-ki a saját előzményeire vezetheti vissza.

Második bejegyzés

Tegnapelőtt este Düsseldorfban magyar irodalmi napok záróaktusaként beszélgetés a közönséggel. Ülök a pódiumon, szégyenkezem. Az idős professzor bevezetőjéből csak azt értem, hogy kihívásokat intéz a közönséghez, nyugtalanító kihívásokat, unberuhigende Herausforderungokat. Aztán váratlanul felszólít, hogy foglaljak állást. Azt mondom, hogy nem tudok állást foglalni, mert nem derült ki, hogy miről beszéljek. A bevezető nem tartalmazott dilemmákat, csak szeretetteljes általánosításokat,

amelyeket rögvest elfelejtettem. A szeretetnél szebb tulajdonság nincs, de nem készlet vitára.

Már délelőtt, a zártkörű beszélgetésen elvesztettem a türelmemet. Mindenki hídvérésnek, „Brücke-Schlagen”-nek tekintette, hogy mi, magyar írók itt lehetünk Düsseldorfban, találkozhatunk németekkel, ily módon előmozdíthatjuk a kölcsönös megértést, mely majd újabb magyar művek németországi megjelentetéséhez vezet. A Heinrich Heine Egyetem irodalomprofesszora megrendülésének adott hangot, amiért a göttingeni magyarprofesszor előadásából értesülhetett arról, hogy huszonegyszer német nyelvű Petőfi-fordítás létezik, ez igen fontos adalék, további feldolgozást igényel.

Mindig megvolt a véleményem az irodalom mennyiségi szemléletéről és arról a jelenségről, amelyet jobb híján bibliográfiai halhatatlanságnak nevezhetünk. Akárhány ezren fordítottak Petőfit, kinek van itt Németországban akár csak hozzávetőleges képe arról, hogy kit jelöl, miféle költőt és Valakit ez a név? Néztem a sok buzgó irodalmárt, mind úgy tett, mintha a németeknek különös gondot kellene fordítaniuk a magyar irodalomra. Miért érdekelje ez őket jobban, mint a bolgár, a svéd vagy a szlovén? És milyen jögon formálunk igényt az érdeklődésükre, amikor mi is többnyire csak a nagy népek művészete iránt érdeklődünk?

Felszólalásomat azzal kezdtem, hogy torkig vagyok a „hídépítés” metaforájával, mely minden lehetséges magyar–német összejövetelen elhangzik. Miféle híd az, kérdeztem, amelyet minden alkalommal újra kell építeni? Légihíd, semmi más. Aztán rátértem arra, hogy viszolygás tölt el, ha németek jóindulatúan azzal kérkednek, hogy már megint kiadták ezt vagy azt a magyar könyvet, mintha ámulásra méltó felismerés volna, hogy a magyarok közt is akad író. Végül a házunk táján kezdtem söpörni: irodalmunk nagy része nem él meg más nyelven, mert történelmünk provinciális, a reprezentatív osztályok és rétegek eltorzultak, viselkedésük külföldi szemmel anekdotisztikus és pittoreszk (legjobb esetben), át nem élhető kuriózum, és még olyan íróknál is, akik a világ gondolkodásának csúcsein jártak (itt persze Adyt hoztam fel példának), a metaforakincs, a szimbólumrendszer és a hivatkozások nagy része annyira a magyar történelemben és mondavilágban gyökeredzik, hogy a világtörténelmi pátoszú nagy versek többsége sem volna idegen nyelven igazán élvezhető, még abban a sajnos fölöttébb valószínűtlen esetben sem, hogyha egyenértékű fordító vállalkozna a feladatra. De a kiváló prózaírók közt is vannak olyan abszolúte magyar jelenségek – és itt Krúdy Gyulára hivatkoztam, osztatlan felháborodást aratva –, akik nem élnének meg más nyelvi közegben, mert már jelzőik és határozószavaik sem fordíthatók le jelentékeny deficit nélkül. „Krúdy nem fordítható le, Eörsi lefordítható” – ezt Mészöly Miklós vetette közbe, pirosodó fejjel. Megpróbáltam elmagyarázni, hogy a magyar irodalom: összefüggésrendszer, és ebből kiemelve a legtöbb mű az értetlenség és érdektelenség falába ütközik. Feltűnést csak irodalmon kívüli indítékok segítségével kelthetünk – Déry akkor lett ismert Németországban, amikor már dutyiban ült (holott korábban is nagyon jó író volt), Havelt azóta játsszák zsinórban, amióta államelnök, és jól tudom, hogy nekem is mennyit használt külföldön, hogy lecsuktak, hálás is vagyok érte a Kádár-kormányzatnak. Csak ezt az utolsó megjegyzésemet fogadta egyetértés, gyér bábérkoszorúmat nyilván kizárólag ellenzékiségemnek köszönhetem.

Mindez zárt körben zajlott le, és ezért nem éreztem kínban magam. De este, a pódiumon... A professzor úr, mint kávéban a cukor, feloldódott a saját udvarias gesztusaiban. Kölcsönös köszönetek és elismerések áradata. A göttingeni magyarprofesszor,

aki egy időben járt velem egyetemre, megkérdezte, miként lehetséges, hogy én, aki már diákkoromban (vagyis 1949 és 1953 között, a magyarországi sztálinizmus legkegyetlenebb éveiben) olyan aktív voltam, ennyire búcsút tudtam inteni baloldaliságomnak. Az „aktív” szót használta, nem a „bolsi”-t, aztán a „baloldaliság”-ot, nem a „kommunizmus”-t, udvarias volt tehát ő is.

A hátsó sor mögül szólásra emelkedett kalapban és pityókosan Tandori Dezső, akinek első zseniális könyveiről és későbbi évtizedes verébkorszakáról említést tettem már. Düsseldorfban tapasztaltam, hogy kedvenc verebének, Szpérónak a jobblétre szenderülése után olyan hobbit választott, a löversenyést, mely nem kötötte ülő életformához. A következő Tandori-évtized várhatólag a lovak jegyében zajlik majd le. Ez a költő egyébként, ha egytől-mástól eltekintünk, tündéri figura, szeretetsóvár és olyan demonstratívan egocentrikus, hogy azon már csak mulatni lehet. Indulása elején, a hatvanas években szinte barátok voltunk. Egy este feljött hozzám, sakkozni akart. Kis személyzeti szobában laktam, első feleségemmel egy lakásban, aki ekkor már a második férjével élt a nagyszobában – leültünk tehát Tandorival jó szorosban az íróasztalhoz (kevés volt a hely), és szóltanul játszottunk, váltakozó szerencsével négyig vagy ötig. Ekkor Dezső felállt: „Ma nehéz napom lesz.” – „Miért?” – „Ma nőülök” – mondta, és elment. Ezután egyre ritkábban találkoztunk. Elhatalmasodott rajta a szorongás, miközben első könyvének megjelenését várta. Egy ízben elhívtam Újvidékre, ahol irodalmi estünk lehetett volna. „Nem megyek” – mondta. „Amíg a könyvem nem jelenik meg, sehova sem megyek.” Félt, hogy egy óvatlan lépés ürügyet szolgáltathat könyve betiltására. Házhoz kötötte egyre kényszeresebb munkamániája is. Egy ízben a Várban találkoztunk – beszállt az autóba, és megkérdezte, nem éreztem-e megkönnyebbülést Lukács halálakor. Értetlenül nézhettem rá, mire magyarázatképpen elmesélte, hogy az apja már hetek óta haldoklik, ő meg naponta meglátogatja a kórházban, gondoljam csak meg, mennyi munkaóra-kiesés ez, riadt arccal mondott egy számot. „Rettenetes”, motyogta, apja állapotára és az idővesztésre egyszerre utalva. Szorongásainak szerencsére csak évekkel később értek meg a konzekvenciái, addig kiadott három zseniális könyvet, majd elvonult semleges pályára, a verebeihez. Évekig nem láttam, most megint találkoztunk Düsseldorfban, fent ültem a pódiumon, ő meg löversenyről jövet megszólalt a hátsó sor mögül, és kifejtette, hogy Magyarországon semmiféle fordulat nem történt, mert ő már 57-ben is Rilkrét olvasott, és most is Rilkrét olvas, ez következetes szellemi ellenállás volt, és ezen a téren sem kívül, sem belül nem következett be változás. Azt feleltem, hogy én 57-ben börtönben ültem, most pedig egy düsseldorfi pódiumon, így hát az én szempontomból bekövetkezett némi változás, ami pedig Rilkrét illeti, az ő esetében a Rilke-olvasás már csak azért sem volt ellenállás, mert tőle a Kádár-féle kultúrpolitika éppen ezt várta el. Dezső ismét felpattant, milyen kétségbeejtő, mondta, hogy a szellem mindig baloldalt van, a művészet is mindig baloldali fogantatású, ő meg szeretné teremteni a jobboldali művészetet, de nem a rasszistát, nem a nacionalistát és nem is a vallásost, hanem a tiszta jobboldal művészetét. Amikor harmadszor szólalt meg, elfutott a méreg, nem volt kedvem többé felelgetni neki, szózuhatagának kellős közepén leléptem a pódiumról, a nevemet hirdető tábla mögül, és – a találkozás német szervezőjének elképedt tiltakozásával mit sem törődve – leültem V. mellé, a második sorba. Ezután egykettőre vége szakadt az irodalmi estének.

Udvariatlanságomat V. Gombrowicz hatásának tulajdonította. Részben bizonyára igaza volt: valóban imponálnak nekem a NAPLÓ-nak azok a passzusai, amelyekben

megsértette beszélgetőtársainak bornírt patriotizmusát és egyéb előítéleteit. Másrészt egy csapásra megszűnt kínos érzésem, mihelyt levonultam a pódiumról. Inkább legyenek kiállhatatlan, mint hogy idegen szerepben feszengjek. Különben Gombrowicz hatása nélkül is mindig hajlottam az udvariatlan megfogalmazásokra. Az udvariatlan-ság felfogható megtisztelő attitűdnek is: szépítés nélkül mondom ki vagy teszem, amit szeretnék, mert bízom partnereim ellenálló képességében. Az udvariasság viszont, ha elvi kérdésekről vagy értékelő tevékenységről van szó, arra a várakozásra épít, hogy partnerem is kesztyűs kézzel bánik majd velem. Az udvarias ember abból indul ki, hogy beszélgetőtársa éppúgy nem viselné el a leplezetlen igazságot, mint ő.

Az est záróakkordja: Tandori odalépett hozzám. „Lovagi módra vívtunk meg egymással, nem igaz?” – kérdezte. Konfliktusunkat udvariasan lekerekítve és ily módon semmissé nyilvánítva jóvátette udvariatlanságomat.

Lázár Júlia

ÁLMODTAM MEGINT

álmodtam megint, jött az esküvőnkre
 vagy félszáz jóbarát. álltam fehér
 ruhában. zárt, valószínűtlen ősz volt.
 a lovakat megittatták. a kertben
 tarka fák. a házban sürgő személyzet
 biztatott és láthatatlan kezek
 ropítottak a sötét folyosókon.
 mondanod sem kellett, hogy elmész, eddig
 volt a mienk az örökkévalóság,
 véget kell vetni a nagy hallgatásnak,
 én már siklottam is ki a kezedből,
 az óvatosan körém záruló
 falak közül. föllélegezve mondtam,
 igen, hosszútűró. igen, kegyes.

MAGYAR! HAJNAL HASAD!

hogy a sötétben mit öltött magára,
 hétszínvirágból szőtt lenge ruhát,
 vagy a másik bőrével éjszakára
 pókfonállal összeöltött, meleg
 állatbőrt vedlette-e le: a hús
 a csontok porló vázára feszült.
 lebegett. nem sajtolt már a gerince,
 nem émelyítette a szakadékban
 hullámzó testek szaga, a kiáltás
 nem ért a fuléig. a zuhanás,
 csak a zuhanás kapott levegőt.
 a mélység ő maga volt, károgó,
 ringó, fekete árok. tébolyult
 ütemben ingott fölötte az ég.

Szakács Eszter

MADARAT TÖLGYÁG CSÚZLIJA HAJÍT

Madarat tölgyág csúzlija hajít
 tovasikló, nyugati égre.
 A szárny, leahagyva mozdulatait,
 folyók erős lehelletére

kapaszkodik. Egy lépcső nem vezet
 sehová, legfelső fokára
 ültem le kihalt gyárudvar felett.
 Hátradőlök, mint kit akácfa

ága fáradtan homlokon utött.
 Most kezdődik az este sárga
 tűzfal s konténer árnyéka között.

s emléked ködös amóbája
 a csillagok pattanásain át
 sötét égboltra nyomja ki magát.

APÁLY

Ülök. Ahogy birkózó idegen,
sikos testét, kulcsolva térdem.
Hullámok keskeny hátúszói
kanyarognak a szélben.

Homokban turkál az öreglány,
ma sárga csizmája a Nap.
Nagy kagylók nyitogatják
delfinszagú, páros szirmaikat.

Sótól fehér a gyökér.
Megnyalom állatként ezt a Krisztus-kezet.
Magas, elkíszott hangon
egy sirály sikoltozni kezd.

Az ég mindennap közelebb jön.
Felhőszínűek a döglött törpehalak.
Szemhéját lebocsátja lassan az
összeráncolt homlokú part.

Össze se rezzenek már,
ha a szürkületben felállva
egy állat orra magányos esőcseppként
esik rá a bokámra.

LEVERT A NAP

Levert a nap.
Arccal le zuhanok a fűbe.
Szőke bójám
félíg tőszint alá merült le.

Nem rebbenő
szemmel vállamba kapaszkodva
napba bámul
teknősöm mahagóni szobra,

délre, hol zöld
ég hazudott nekünk vizet.
Mögöttünk a
kivágott fa felkel, járni kezd.

NOVELLAPÁLYÁZAT

Sárosi István

RÖHEJ!

...senki sem vette észre, hogy eltűnt, mint azt sem, hogy ott volt, vagy azt, hogy élt, senki, az én eltűnésemet még kevésbé, röhej, pedig ő is, én is ugyanolyan szereplői voltunk az eseményeknek, mint az a harmadik, aki miatt azóta is állandóan áll a balhé, annyi idő után, s még ki tudja, meddig, velünk meg végeztek, alig léptünk színre, ostoba példázat szereplőiként, máris eltűntünk, nevetségesnek és abszurdnak érzem az egészet, s mindennél csak azt utálom jobban, ami végül is kikerekedett belőle, pedig mindketten ugyanolyanok voltunk, teljesen egyformák, Jáfetből mégis szentet kreáltak, példaképet, szimbólumot, s miatta, a nyápic miatt, akit ugyanúgy rakhattak volna szélre, jobbra vagy az én helyemre, miatta lett tanmese az egészből, eltorzítva, szájon vágva a valóságot, mert ott semmi sem úgy volt, ahogy leírták, mocskos hazugság minden sor, s különben is, mi az a pár sor, amit ránk szántak, kettőnkre, az egész életünk és létünk üzenhető mondat, kettőnké annyi, a nyápicról sok ezret hordtak össze, négyen, hogy a többről ne is beszéljek, tehetségtelen firka szöveg szeszáción hajtású sztorigyűjteménye, sehol egy eredeti ötlet, mindegyikből ordít az erőltetett célzatosság, s rólunk, kettőnkéről visszacsúsz csak ez a nyomorult pár mondat, amelyek ráadásul kitaláltak és hazugak, szörnyű, hogy ez senkit nem zavar, senkinek nem tűnik fel, mint ahogy az se, hogy egyik tehetségtelenebb, mint a másik, s ebben nagyságrendbeli különbség van köztük, János a pökhendiségtől és beképzeltségtől annyira elvakult, hogy a legmerészebb szemérségi lézeres csoda vagy mulatság sem volna képes segíteni a látásán, mint ahogy a butaságától elvakult emberen sem segít semmifajta dioptriakorrekció, nagyképű, csupasz állú hólyag, egy mondat, írd és mondd, nem több, egy mondat intez el minket, egy odavetett, rosszul megírt mondat, amelyben személytelenül megalázó szóval másoknak, két másoknak nevez minket, s máris a nyápic foglalkozik tovább, ezzel az isten tudja, honnan szalasztott eszelőssel, Máté se különb, mint egy fantáziátlan, száraz hangú újságíró, jellegtelen tényközlés az, amit csinál, nem több az egész és nem különb a Képűtség bármelyik süketiségénél, de legalább kettő, két mondat a miénk, s nem úgy intez el minket, mint az az örökifjúnak titulált nyálas balfék, s külön van szó rólam, és külön Jáfetről, ha nem is név szerint, mégis,

mintha emberibb volna, hogy egyiknek és másiknak szólít minket, bár a gonosztevő szó röhejes és egész egyszerűen célorientált, hatásvadász, s erre később még visszatérünk, Márk annyit sem érdemel, hogy a nevét megemlítssem, amellet hogy tehetségtelen, még buta is, amit csinál, az több mint plágium, s ez főleg a mi két mondatunkban válik felülmúlhatatlanná, bár nem rossz, mi több, érdekes az a gondolata, amikor az Írást idézi, hogy már AZ is foglalkozott velünk, mert ha ez igaz, akkor igenis kijár vagy kijárt volna nekünk a jelentékenyebb és tisztességesebb megemlékezés, vagy nevezhetjük akárminek, ám a gonosztevő szó ugyanolyan ostobán félresikerült szegénységi bizonyítvány nála, mint Máténál, de hát erről még úgyis beszélünk, mert mi az, hogy gonosztevő, egyáltalán mit jelent ez a szó, de nem most, majd annak idején, Lukács már megér egy misét, neki lelke van, tehetséges, intelligens, orvos, meglátszik, tizenkettő, összesen tizenkettő mondatot szán ránk, és ez már valami, ez jelent is valamit, majdnem azt mondtam, ezért már érdemes volt, s még a gonosztevő szót is képes lennék megbocsátani neki, bár a tényeket ő ferdíti el a leginkább, az egész nimfikus szembeállítás az ő agyában fogant meg, hogy Jáfet meg én, nevetséges, hogy ő és én, hogy ilyeneket zagyváltunk volna össze, fogjatok le, mert eldobom magam a röhögéstől, baszd meg, ez nagyon fáj, baszd meg, baszd meg, baszd meg, ezt nyöszörögte folyamatosan, és közben bömbölt, mint egy húgyos kolyók, baszd meg, ez szörnyű, ugyanolyan szaros csóró volt, mint én, máshonnan indult, az igaz, én mindig lent voltam, a sárban és a szarban, az ő apja volt valaki, jól menő vállalkozó vagy mi a frász, alkalmazottai voltak, lakás, kocsi, minden, közben meg felcsinált egy csajt az irodájában, aki terhes lett tőle, ezt Jáfet anyja kissé zokon vette, és kirúgta a vén faszt, mire egyedül nevelhette a porontyait, annyian voltak, mint az oroszok, nem bírta, mindent elvállalt, főzött, mosott, vasalt, valami társulásba is beszállt, de éjjel kellett az áruházat takarítani, ezt meg a gyerekek miatt nem lehetett, eladták a tévét, rádiót, az egyik ágyat, aztán a másikat is, matracokat toltak össze, mert csak a sezlon maradt meg, az pedig kellett, azon fogadta a kuncsaftokat, aztán kisebb lakásra cseréltek, majd még kisebbre, egy szobában voltak mind az öten, egy függöny választotta el a sezlont a szuszogó porontyoktól, sírt Jáfet, amikor erről beszélt, egyszer megleste az anyját, egy hájas disznó volt nála, aki nem tudott elélvezni, a nő mindent bedobott, végül a szájával, úgy sikerült csak, Jáfet hányt, mint a murányi, aztán a nővére is besegített a családfenntartásba, Jáfet pedig megszökött, és soha többé nem ment haza, még csak a környékre sem, félt megtudni, hogy nem is hiányzik, hogy csak örülnek, mert kevesebb az éhes száj, hogy talán észre sem vették az eltűnését, akkor találkoztunk először, ha azt egyáltalán találkozásnak lehetett nevezni, a Keletinél, pénztárcát lopott, és menekült az üldözői elől, belefúrta magát a tömegbe, én meg akkor jöttem fel az aluljáróból, kezem tele a pornókkal, és engem kaptak el, hasonlítottunk, azt hitték, én vagyok ő, rettenetesen összeverték, aztán este, otthon az apám is, a zsaruk belöttek az ajtón, magáé ez a szar?, apám már beszélni sem tudott, annyira részeg volt, úgy kotorták elő a papírjait a zsebéből, ha még egyszer elkapjuk ezt a szemetet, téged vágunk síttre, megértetted?!, üvöltötte az egyik zsarú, kapd be!, morogta apám, jelezve, hogy nem mindenben ért egyet velük, aztán mikor magunkra maradtunk, feltápászkodott, s úgy elvert, mint még soha, rengeteget vert, de úgy és annyira, mint azon az estén, még rágondolni is borzadok, mert aznap semmit sem sikerült eladnom, azért, meg hogy odavittem neki a rendőroket, a székkal vert, a szájával, az öklével, a szomszédok meg a falat püfölték, amikor a földön fetrengtem, rugdosni kezdett, szarházi gazember!, szaros mocsok!, üvöltötte, majd én megtanítalak, megtudod te, mi a, mi

a, itt elakadt, azóta sem tudom, mit kellett volna megtudnom, vérzett a szám, az orrom, a szemöldököm, mi a... és rúgott, mi a... és újra rúgott, aztán megszedült, estében beverte a fejét a sparhert szélébe, és úgy maradt, azt hittem, meghalt, örültem, nagyon szerettem volna, akartam a halálát, reggelre meg a hült helyét találtam, és nem láttam többet, azaz mégis, de akkor már nem ismertem föl, azt mondtam, ő, de csak azt akartam, hogy ő legyen, magam sem hittem, nem tudom, hogy került a villamos alá, teljesen szétroncsolódott a pofája, szerencsétlen gyerek!, súgta az egyik szomszéd, szegény fiú!, így a másik, felismered az apádat?, bökött hátba a rendőr, civil volt és nagydarab, igen!, biztos vagy benne?, ő az!, pedig nem voltam biztos benne, a karja külön volt ott mellette a tepsiben, és hiányzott róla a tetoválás, és bennem nem volt semmi, semmit, de semmit nem éreztem, hacsak azt a döbbenetet nem, amit azóta többször is éreztem már, kívánok valamit, és teljesül, kívántam, akartam a halálát, gyűlöltem őt, rettegtem tőle, és teljesült, megdöglött, és azóta máskor is volt ilyen, de ezekről nem szívesen beszélek, ez mindig valami félelemmel töltött el, valami titkos hatalom erejét éreztem mögötte, ezért voltam biztos a dolgomban akkor, ott, az utolsó napon, jobboldalt Jáfet, baloldalt voltam én, középen a nyápic, mindenki vele volt elfoglalva, én nyugodt voltam, élni akartam, és tudtam, hogy élni fogok, talán túl magabiztos voltam, nem kívántam eléggé, talán ez volt a baj, ezért nem sikerült, először és utoljára nem sikerült, pedig ennek az egynek kellett volna egyedül sikerülnie igazán, nem jött be, amit akartam, csinálj már valamit, baszd meg!, nyöszörgött Jáfet, mindig tőlem várt mindent, azelőtt is, mindig, baszd meg, találj ki valamit!, én meg elküldtem az anyjába, Jáfet bömbölt, mint egy hülye, akkor fordult a nyápicához, többször is szólt neki, az meg úgy csinált, mint egy süket, felé sem fordult, kicsinálták, az tény, rohadtul nézett ki, de hát szóltak hozzá, a rohadt életbe, miért nem válaszolt, persze hogy be-rágtam, süket vagy?, ordítottam, nem hallod, hogy hozzád beszélnek?!, most légy okos!, most beszélj!, most szövegelj!, annyit tudtam róla, hogy mindig, mindenkinek szövegelt, és ehhez marhára értett, az emberek nagyon kajálták, belökték hozzánk a gödörbe, nem sokkal azelőtt, hogy elindultunk, lucskos volt a vértől és verítéktől, ott feküdt a földön, és nem mozdult, nagyon hosszú ideig csak a lihegését lehetett hallani, aztán feltápászkodott, a karjával tolt fel magát, deréktől lefelé szinte teljesen bénának látszott, körbenézett, észrevette Jáfetet, nézte egy darabig, majd engem, a többi szaros a háttérben hortyogott, azok nem tudtak semmiről semmit, aztán elkezdte a szöveget, először zihálva, akadozva, aztán mind folyékonyabban, hogy milyen jó az, amikor valaki szeret valakit és viszontszeretik, de az túró, mert akkor kóser, ha úgy is tud szeretni, hogy közben nem szeretik, sőt akkor is, ha azt csinálják, amit vele is, hát ez nekem sok volt, még azokat se nagyon tudtam szeretni, még azt a kevés embert sem, aki jó volt hozzám, nemhogy így, és főleg azokat, akiről szövegelt, képtelen voltam tovább hallgatni, fejezd be!, le se szart, mintha tényleg süket lett volna, folytatta, Jáfet meg úgy bámulta, nyitott szájjal, bambán és ütődötten, mint ahogy a kölykök bámulják este a rajzfilmet, képtelen voltam túrtörtetni magam, belemarkoltam a porba, odaugrottam hozzá, fogd be a pofád!, és a képébe vágtam, s akkor láttam, akkor vettem észre, távolból, a sötétben nem láthattam, hogy azok a barmok valami szúrós kórót nyomtak a fejébe, és nem volt komplett, ma is azt tudom csak mondani, az az ember nem volt normális, mintha semmit sem csináltam volna vele, mintha mi sem történt volna, folytatta, én meg felugrottam, belekapaszkodtam a rácsba, megpróbáltam felhúzni magam, arcomat a keskeny hézagba, a vasak közé préseltem, hogy tiszta levegőt szívjak a tüdőmbe, ő meg beszélt, mint egy elmebajos, hangja megcsuklott időnként,

de nem hagyta abba, mint aki tudja, kevés az idő, de még annyi mindent el kell mondania, azt mondta, nem az a szabadság, ha innen kimehetünk, nem akkor leszünk szabadok, Jáfet képébe vágtam az öklömmel, nem bírtam elviselni a holdkőrosan buta pofáját, az örök szedtek le róla, mert úgy vertem, mint az apám engem azon az utolsó estén, csak hogy akkor én gyerek voltam, Jáfet felnőtt, sokat megért, sokat tapasztalt felnőtt, aki tudja, hogy az élet nem az, aminek tanítják, hirdetik, amiről az a szerencsétlen csenevész ott a börtönben pofázott, az élet szar, egyenlőségi jellel a két szó között, úgy, ahogy mondom, az élet egyenlő szar, s most visszamennek az életbe, ugatta a nevelőtiszt, amikor kiengedtek évekkor korábban, és nem mert bevallani magának sem, hogy az élet, ahogy van, és ahogy éljük, rosszabb, mocskosabb és elviselhetetlenebb mindennél, visszamennek abba a világba, amelynek megsértették a játékszabályait, az erkölcsi normáit, a szabadságba, hörögte fröcsögő pátosszal, amely mindenkié, mindenkié, aki élni tud azokkal a jogokkal és kötelezettségekkel, a barom!, azzal sem volt tisztában, hogy mielőtt tudná, mi a jog és kötelesség, az ember még gyerek, sőt még előbb, csecsemő, tiszta lap, és nem ő tehet arról, amivé lesz, előbb tudtam káromkodni, mint járni, előbb tanultam meg lopni, mint beszélni, az apám előbb töltött a pofámba pálinkát, mint tejet, és gyűlöltem őt, halálosan, mindenkinél jobban, pedig őérte is felelős valaki, ő is tisztának született, ha ez vele kapcsolatosan így volt egyáltalán, a szemét!, erről miért hallgat Máté, miért nem beszél az a buta Márk, a rajtunk megspórolt mondatokból miért nem áldozott legalább egyet erre János, egyikünk se született gonosztevőnek, egyikünk se tette a rosszat és gonoszt csak úgy, önmagáért, élvezetből, „és vele együtt két gonosztevőt is keresztre feszítettek”, ordító aljasság és szemétség, mintha a foglalkozásunk lett volna, mert még azt az őstisztaságot sem voltak képesek tisztelni, amely, bárhová süllyed is az ember, benne érintetlenül megmarad örökre annak, rakódjon rá bármi ocsmányság és bármennyi mocskok, mert mindenki önmagát hordozza, az életét, a magamaga történelmét, annak minden szennyesével, s Jáfet élete nem szennyesebb, mint akárki másé, az enyém ugyanúgy nem, és ha volt vagy van Isten, az biztos, hogy tudja ezt, és ha a nyápicnak tényleg köze van hozzá, úgy ő is tudja, mert tudnia kell, mint azt is, hogy mindannyian esendők vagyunk, és ha valaki elesett, minden attól függ, van-e ott valaki, aki felsegíti, s ha kell, újra megtanítja járni, különben nem marad más hátra, mint a szökés, szökés a nevelőotthonból, ahová háromszor vittek vissza, a nevelőszülőkhöz, akiknél rosszabb volt, mint később a börtönben, és szökés az emberek elől, mindenki elől, végül önmagunk elől is, és ennél már nincs nehezebb, mert vágd fel az ereidet, vérezz ki, eszméletlen hörgésed felébreszti a cellát, aztán anélkül, hogy tudnád, összevarrnak, vérrel toltanak fel, s kezdhetsz mindent előlről, s az újabb szabaduláskor hallgathatod egy másik nevelőtiszt álszent szófosását, de arról még senki nem szólt egy szót sem, hogyan lehet azt a legeslegesítő, öntudatlanul, mások állatsága miatt elkövetett csorbát még mindennek az elején úgy kiköszörölni, hogy ne kövesse azt egy második, harmadik, negyedik, aztán számolatlanul, és eskuszöm, akaratlanul az összes többi, mert úgy lettem én is az, ami, hívjon az a négy exhibicionista faszfej annak, aminek akar, rendben van, gonosztevőnek, de nekem is kellett ennem valamit, és a kukákat már utcahosszakra lefoglalták, ha pedig a szemétkosarakba túrtam bele, a rend öre garázdaság miatt vert szájba a jogot gyakorló, igazságot osztó gumibotjával, és aludni is kellett valahol, de a Keletit bezárták, aztán a Délit is, éjjel tizenegykor, és a hideg ellen nincs és sosem volt orvosság, csak a meleg ruha és a fűtött szoba, erről miért hallgatnak az okosok, János, Máté meg a bölcs doktor, mert ez tényleg nem szabadság, hadd legyen

igaza a nyápicnak, a szabadság nem a rácsokon kívül kezdődik, nem akkor, amikor kilépünk mögüle, a szabadság az valami egészen más, nem tudom, mi, sosem tudtam, a nyápic álmodozó, sok mindent mondott, néha igaza is volt, de a szép szavakért még sosem kaptam kenyeret a boltban, kabátot a másikban, nem tudom, megpróbáltam, Jáfettel voltam egyszer, tulajdonképpen lopni indultunk, éhesek voltunk, mégis különös, de aznap jókedvűek, hölgyem!, nevettem a pénztárosra, hiszek az emberi megújulásban!, s a szatyromba sülyesztettem egy darab kenyeret, az új demokrácia győzelmében!, a kenyér után a felvágottat, ne röhögj, Jáfet!, az ország jövőjében!, egy üveg sör következett, a liba meg sikoltozni kezdett, egy másik meg rendőrért telefonált, mi meg pucoltunk, még a szatyrot is otthagytuk, amiért sokszor leszúrtam Jáfetet, pedig nem is ő volt a hibás, a nőt sajnáltam, aki rajta volt, valamit reklámozott, szappant vagy mit, nem tudom, barna volt, hosszú hajú, és úgy éreztem, őt szeretni is tudnám, és gyakran gondoltam rá, főleg hajnal felé, de futni kellett, mindent otthagytunk, aznap a Korzó kukájából vacsoráztunk, és a kurvát szidtuk, aki olyan buta, mint a föld, és hitetlen, mint egy darab tehénszar, semmiben nem hisz, legkevésbé az emberi megújulásban, a demokrácia győzelmében és az ország jövőjében, mert fantáziátlan, mint egy tapír, és olyan, mint az összes többi, aki félre- és rosszul ismer minket, képtelen felfogni bármit is, mert fogalma sincs semmiről, s az Írást sem ismeri, mely örökre meghatározta létünk és létezésünk szükségszerűségét, mert mi vagyunk minden jólét kritikája és bírója, a hamis önelégültség lelkiismeret-furdalása, a megjátszott-jókedvű nevetés fájó oldalszúrása, de hát mit várhat az ember egy pénztárostól és egyáltalán bárkitől is a mai világban, ahol koldusként sajnált és megtűrt lehet, lázadóként scnki, mert a koldust mi is szánjuk, egyszer a Körúton gyereksírást hallottunk, egy cigányszerű szatyor verte pár éves porontyát, ő az esendő nyomorékok pózában koldult pénzt és alamizsnát, a kölyköt pietákompozíció részeként, sajnálatfokozásra eröltette bűdös és gyűrött ölébe, a gyerek unta, semmit sem fogott fel, elege volt, az a ringyó meg ütötte, ahol érte, Jáfet odament, meghúzta a gyerek csimbókba ragadt haját, mire az még jobban ordított, én röhögtem, de Jáfet rögtön a gyerek kezébe nyomta a barackot, amelyet a sarki zöldségesstandról lopott el pár perccel korábban, és már nem röhögtem, mert ez is ő volt, Jáfet, ezért csináltak volna szentet belőle, nem azért a marha, sosem volt szövegért, amit Lukács szerint nyomott a nyápiccal ott fel-lógatva, ami tényleg nem is úgy volt, ahogy az a hülye összezagyalta, és sorolni tudnám, miket csinált még Jáfet, és én is, hisz én tanítottam meg a barmot, hogy egyáltalán mi a jó, és mi a szép, hiába, az embereknek semmihez sincs érzékük, a szépség-spektrumuk semmivel sem szélesebb az egoizmusuk, önzésük és sznobizmusuk spektrumánál, és nem volt hely, hol újrakezdhattunk volna, ahol tartósan annak fogadtak volna el, amik valójában voltunk, és amik lenni akartunk, a hordozott múltjel vérző stigmaként kísért bennünket egyik helyről a másikra, sodródhattunk az ország bármelyik végébe, az ajtók eleve zárva voltak, vagy rögtön bezáródtak előttünk, mert egy isten tudja hogy eltűnt pénztárca bűnöse sehol senki más nem lehetett, csak Jáfet vagy én, s hány rejtett aljasság történhetett és történt akkor tényleg ártatlan személyünk nevében, álarcunk mögé bújva, pedig mindent inkább akartunk, mint azt, amit vártak vagy gondoltak rólunk, kiveti magukat a társadalom magából!, üvöltötte a hájpacni, vörös nyakú bíró az ítélet felolvasása előtt, mint ahogy a kelevényt sem tűri az egészséges szervezet magában, úgy metsszük ki magukat is az emberiség nemes testéből!, s korántsem nemes nyála permetezve fröcskölt ránk a magasból, mert méltatlanná váltak arra, hogy még egyszer helyet kapjanak az emberek testvéri közösségében!, Úr-

isten, gondoltam, Káin és Ábel, testvéri közösséget mondott az a lóbaszó állat, és hazudott, mert tudta, mi az igazság, s azt is tudta, hogy neki ez a legegyszerűbb, a legkényelmesebb megoldás, mert egyszerűbb és kényelmesebb egy tükröt összetörni, megnyugtatóbb lábbal szilánkokká zúzni, mint egyszer, csak egyszer legalább belenézni, Jáfet akkor is sírt, nem hangosan, de folyamatosan, és aztán mindig csak sírt, pedig szerintem föl sem fogta a dolgokat, és később se fogott fel semmit, amikor a kérvényét visszaküldték, és végérvényessé vált a sorsa az enyémmel együtt, akkor sem, szerintem túl szegényes volt a fantáziája, és túl kevés az esze, hogy föl tudja fogni, mi is történik majd vele, csak annyit sejtett, hogy valami szörnyű, valami rettenetes, s akkor is, amikor ott lógott a túloldalon, akkor is csak zajlottak vele az események, történtek, ő mint-ha kívül lett volna, valahol távol, nem értett semmit, tényleg nem fogta fel, baszd meg, ez nem igaz, ez nem igaz, baszd meg!, és köpni akart, de taplószáraz volt a pofája, és nem tudom, mi a fenének dumál összevissza Lukács, amikor ott se volt, nem hallotta, csak másod-harmadkézből kapta az egészet, nyápic nyögött, folyamatosan nyögött, ugyanúgy, mint Jáfet, csak ő nem sírt, nyögött, és szó nélkül tűrte, hogy röhögjenek rajta, ez a szabadság, mi?, lihegtem felé, mert alig kaptam levegőt, a hőség miatt, meg amiatt, ahogy ott lógtam, rohadtul éreztem magam, őket is szereted, mi?, még most is szereted őket?, de a nyápic csak zihált, semmit sem válaszolt, a tüdeje sípolt, mint egy kiszuperált gőzgép, hát szeresd is őket, te barom!, próbáltam üvölni, megéledemlik!, s nem tudom, jött-e ki hang egyáltalán a torkomon, te hülye vagy!, suttogetta Jáfet, baszd meg, te úszta hülye vagy!, de nem törődtem vele, a nyápic teljesen kiborított, ilyet még sosem éreztem, gyűlöltem, le tudtam volna köpni, ha lett volna nyálam, és közelebb lett volna, biz' isten meg is csinálom, hallod?!, hozzád beszélek!, ne csináld, baszd meg, ne csináld, kérlek!, süket vagy?!, még most is szereted őket?!, embert még így nem gyűlöltem, ő meg lassan, állatira lassan, mintha egy lassított filmet láttam volna, felcsemelte a fejét, és bámulni kezdett, nem szólt, nem válaszolt, csak figyelt, vártam, hogy mond valamit, aztán a szeme olyan furcsa lett, mintha nem is engem nézne, hanem valamit messze a hátam mögött, aztán egyszer csak kész volt, lebukott a feje a mellére, és nem volt tovább, pedig akart valamit mondani, abban biztos voltam, és most is biztos vagyok benne, nem tudom, mit, de valami állatságot biztos, amit már hallottam tőle, eszelős, ostoba, lebegő és talajtalan állatságot, csak az a különös, hogy érdekelt, nagyon érdekelt, mit tud még újítani, s hogy tud-e egyáltalán, hogy mire képes egy megszállott még ilyenkor is, aztán a vihar szétverte a bámész csöduletet, félek, hallod, félek, nyöszörögte Jáfet, és furcsa volt, szokatlan, nem tette hozzá, amit mindig szokott, baszd meg, nem is válaszoltam, hát ez volt, így volt, nagyokosok, János, Lukács, kis Andersenek, mielőtt bárki is elbőgné magát a meghatottságtól, ez és így történt, szó nem volt másról, találkozásról meg paradicsomról, aztán jöttek azokkal a kurva dorongokkal, s a többit úgyis tudjátok, minek részletezzem, elvittek minket, Jáfetet a lábánál fogva húzták végig a sárban a pocsolyákon keresztül, és azóta nem tudok rájönni, mit akart még mondani a nyápic, lehet, hogy semmit vagy semmi érdekeset, esetleg egész egyszerűen csak ő akart leköpni engem, nem tudom, mint ahogy azt se, miért olyan fontos ez az egész nekem, hogy megtudjam, le is van szarva az egész, minden le van szarva, nekünk ennyi jutott, nem több annál a néhány mondatnál, pedig mi minden van mögötte, és soha senki nem nézett utána semminek, soha senkit nem érdekelt az az igazság, mint ahogy senkiben nem hagyott űrt a távozásunk, senki se vette észre azt, hogy eltűntünk, mint azt se, hogy voltunk, vagy azt, hogy egyáltalán éltünk...

Sajó László

TABULA RASA

Hölderlin elhallgatott verseiből

föltekint
a versből, nem lát senki(t)
Hölderlin(t)
utána(m) leselkedik

leírja az utolsó szót
megint *nem*
üres papírról szónokol
az isten

valaki^t megölnek itt
senki^k sem menekülhet
mi ez a csönd odakint
ki^t ölnek^k

jön
ki van ott
odakinn
ki kopogtat

csönd
csillagok
fogaim
csikorognak

*

Napégette
tarló az éj.
Lehullt levél
lélegzete
a szél.
Csillagfényfüstben
fuldoklik isten.

*

hozzák a reggelit
kiviszik a tálcát

hozzák az ebédet
kiviszik a tálcát

hozzák a vacsorát
kiviszik a tálcát

vasárnap kakaó
kalács van

*

csészék
nyoma
mennyi nap

szikkadt
morzsa-
csillagok

az isten írta
tisztá
papírlapon

*

költő
szedeged föl a földről
az isten asztaláról
lábod elé hulldogáló

pa-
pír-
la-
pot

*

Zimmer asztalos
asztalt (koporsót) farag

én az asztalon
(ezt a) verset faragtam

Zimmer asztalos a világ meg én
nem vagyunk haragban

*

isten
nincs rád több
rímem

*

kijöttünk néhányan ide
tüzet raktunk és láttunk a tenger
mélyének homokjából a tenger fölé
magasodni dűnét szigetet földet
és láttuk ahogy a föld és az ég
láthatárral torlaszolja el az istent
azóta szemünkből fülünkből szánkából
homok folyik tengernyi

a tűz kialudt a füstöt a hamut elhordta
üres konzervdobozokat görget a tenger felé a szél

Schein Gábor

HÖLDERLIN

Jaj, minden mondat zúg, kiabálja: én,
én, én. A szó magát nevezi, s tenyér-
sötétbe rejü arcát: néma
szótagok éle kimetszi számat.

Segíts, hűség! Tégy nyelvem alá követ,
hangszálamon pergesd sivatag homok-
ját, és ne hagyj el, mint vakon fo-
lyó vizeid! Legyek újra színed

előtt: beszélgetés!

MINT MIKOR PAPIÍROM...

Mint mikor papírom, amit „szokásból”
is beírok rossz szövegekkel és nem
létező szavakkal, a fény elé tar-
tom, s valahol bent

egy levél rajzát fedezem fol, úgy né-
zek szemedbe. Tiszta maradsz, ha erről
nem tudsz, hogy szememre te láthatatlan
rajzot ígéztl,

mit nem hív elő, csak a fény, vakító.

Balla Zsófia

MENNYEI VÁGTA

Vas István emlékének

*Elmenni a végsőig is a nincsenben,**
nem lenni semmi, vers se.
A függőségek kilincsre fölakasztva,
páncélod csak arra jó, hogy levedd,
miként kígyó a bőrét, évszakonként
megújul, más életre vált át;
Te elhagytál minden sorsfaját. És önként

lóra szálltál, barátaid keresve,
váltogatva ügetést, poroszkát, vágót,
de elhagytak: előzve-elmaradva,
volt, aki árnyként ült mögéd;
a ló befutott. Háta üres, sötét.
A nyeregkápán egy zsákban ott az abrak.

Bocsáss meg, bátyám, pártolóm, hogy tegezlek.
Átölelni hiába van karom, megvédeni
nyilak a tegezben.
Űrűres térben fúj az alkalom.

* Várady Szabolcs sorára.

Néked alacsony küszöböt kívántam:
szenvedésből kivételt, s ha időd beérett:
gyors halált.

Vajon tudtad-e Őt ez elmenincsen
világban? Bár, ki nem hiszi,
azt is megtartja Isten.
Kihez most érkezel: megvéd és átölel.

AZ IFJÚKOR, MELY FÖNNAKADT

Azt hiszed, elintézheted,
ha ingyenc ételt vetsz neki,
ha nőbe bújtatod, ölelteted,
kényezteted, dolgoztatod,
azt hiszed, elhallgat,
ha koncertekre járatod, finom
lemezt hallgattok, megnézeted
vele az oszlopfőket,
nyaranta úszni viszed;
rang, cím, gyűlölet gyűlöget –
azt hiszed, leföldelheted legalább.

Bajlódsz vele, évtized kolonca
jár egy halál körül 78-as
fordulatszámmal.
De szabadulnál Tőle, látható.
Szeretni kéne.
Nem megy.

BARÁTOM, AKI TUDJA,

minden nap ki kell bújni az ágyból, meleg öbölből,
kint hideg vár, a kávé, és furcsa két levél.
Egy napot fölbontani, úgy érzed, csupa rom, nyom,
eltűnt kedvesek; nem bírod elviselni, lenyom.
Az ember visszafekszik, erőt gyűjt, remél,

hogy délig fölszakad a horpadt, puha kőd,
tetők és tornyok döfik át s a Nap.
Az időd úgy pörög, mint szélfújta kalap:
cselekkel visszaszerzed s a fogságra lökőd,

és egyre inkább félsz e reggelektől, hogy eldől,
meddig bírod, a kedved nyikorgó szekér,
hogy akkor ki kell bújni az ágyból, félelemből.

Istenre és halálra gondolsz, halasztva: a kövér
a fogyás kezdetére – s fölélénkülsz, fölkelisz, nevetve ettől.
Pedig hideg vár. De kávé! és furcsa két levél!

Komoróczy Géza

A BABILÓNI FOGSÁG (I)

Egyéni és közösségi stratégiák az identitás megőrzésére kisebbségi helyzetben

A babilóni fogság kifejezés, ahogyan a zsidó–antik–keresztény kultúrában már régóta használatos, a BIBLIA-ból ered ugyan, de betűi szerint mégsem található meg a BIBLIA-ban. Nem az önálló életre kelt bibliai kifejezések egyike: metafora, mely bibliai eseményanyag alapján bár, de ettől az anyagtól elszakadva, elvont formában, egy élet-helyzetet fogalmaz meg. A bibliai történeteken túl, olyan fogalmak asszociálódnak vele, mint: erőszak, esetleg büntetés, elkülönítés vagy bezártság, őrizet, csoportos (tömeges), idegen közeg (hely, nép stb.), (a fogság) kezdete, kiszabadulás; ellentétei pedig: otthon, szabadság.

Ami a kifejezés bibliai előzményeit – nyelvi forrását – illeti: a héber szöveg rendszerint csupán annyit mond, hogy „fogság”, „fogylok”, „a király (Jehójákin/Jójákin/Jekonja/Konja) fogsága (fogságba vitele)”, „a mi fogságunk” stb. Csak igen ritkán egészíti ki e szavak és kifejezések valamelyikét is pontosabb földrajzi meghatározással, mondjuk, ilyenformán: „a zsidó (szó szerint: júdai) foglyok, akiket a »kaszdim« (= káldeusok, azaz babilóniak) földjére küldtem” (JER. 24,5), vagy: „a zsidó foglyok, akik Bábelben vannak” (JER. 29,22). Hogy a fogság helye Bábel: a kortársak és a bibliai történetírás számára, persze, magától értetődő volt.

A BIBLIA történeti értelmezésében a babilóni „fogság”, természetesen, történeti fogalom. Ez a fogság Bábelhez kapcsolódik, a „káldeusok” földjéhez, Babilóniához, tehát elhelyezhető a térben, s van kezdete és vége, azaz történeti ideje is. A történetírás számára a babilóni fogság nem más, mint Júda lakosságának – a lakosság egy, jóllehet számottevő, részének – kényszerű áttelepítése Babilóniába II. Nabú-kudurri-uszur

babilóni király (i. e. 605–562), a bibliai Nebúkad(ri)eccar nyugati hadjáratai s különösen Jeruzsálem elfoglalása nyomán. E fogság végét a babilóni ún. „kald(eus)” dinasztia birodalmát meghódító perzsa uralom, az Achaimenida-dinasztia új politikája hozta meg: ez tette lehetővé a Babilóniában élő zsidók hazatelepülését őseik földjére, mindenekelőtt Jeruzsálembe. A babilóni fogság történeti ideje nagyjából az i. e. 6. század.

Hetven év

Már itt meg kell jegyeznem, hogy a zsidók babilóni „fogság”-ának valódi történeti kronológiáját pontosan megállapítani úgyszólván lehetetlen. Jeremiás próféta, aki az Asszíria bukása fölötti örömet és derűlátó lelkesedést, amit a BIBLIÁ-ban Náhúm és – közvetett formában – Habakkuk hirdetnek, magányos különvéleménnyel botornak ítélte: Jeremiás azt mondja, hogy a győztes Babel uralma a meghódított országok fölött „hetven éven át” fog tartani (JER. 25, 11–12; 29, 10). Ez a szám, már akár valódi jóvendülés volt, akár pedig csupán utólagos számítás, amit azután a próféta szájába adtak, Babilón történetét nézve meglehetősen pontos. Asszíria mint állam i. e. 609-ben szűnt meg, és Babilont i. e. 539 őszen foglalták el a perzsák. Babilón uralma Elő-Ázsia meghódított népei fölött ez a hetven év. Ámde a hagyományos zsidó történelemfelfogás a jeremiási hetven évet nem Babilónra: kizárólag a zsidókra vonatkoztatja: a babilóni fogság időtartamának veszi (I. ZEK. 1, 12; DÁN. 9, 2; JOSEPHUS, ANT. X, 9, 7 = # 184). Igaz, voltak forgalomban másféle számítások is; például egy apokrif irat a hellénisztikus korban hetvenhét évről beszél (MÓZES TESTAMENTUMA, 3), másutt meg éppen hatvanhat év szerepel (l. alább). Sza'adja Gaon (AMÁNÁT/EMUNOT, VIII, 4) magának a fogságnak az időtartamára csupán ötvenkét évet fogad el. Csakhogy ezek a számok és az egyéb hasonlók, ha netán a babilóni „fogság”-ra vonatkoznak is (ami, említettem, a jeremiási hetven évre biztosan nem áll), nem köthetők közvetlenül a fogságnak a BIBLIÁ-ban említett vagy egyébként ismert történeti eseményeihez. A kerek számot nem a történelem formálta, hanem a történeti tudat.

A babilóni fogság kezdete, az egykorú zsidó történetiszemlélet keretei között, a leginkább még i. e. 597. március 1. lehetne. Az az időpont, amikor Nabú-kudurri-uszur (Jeremiásnál Nebúkadreccar, másutt Nebúkadneccar) Babilónba vitte az ifjú Jehójakin királyt, családját, udvari népét és más zsidó előkelőségeket. Az egykorú történelemiszemlélet a nemzeti lét folyamatosságát a királyi család – a Dávid-ház – fennmaradásához kötötte. Vannak jelei annak, hogy a fogoly Jehójakint otthon Júdában fogsága idején is királynak tekintették. De valójában mégis inkább Jeruzsálem elfoglalása számít a kezdetnek: i. e. 587. augusztus 25. vagy 586. július 18. (a két évszám között nem tudunk választani), és az ezt követő tömeges deportáció. Jeruzsálem elestének napja évről évre gyászünneppé a zsidó naptárban, mind a mai napig (*tis'a be-áb*). Talán már az i. e. 6. század óta – miért is ne? Egyébként a júdai lakosság deportálása nem annyira esemény, inkább folyamat lehetett: több hulláma volt. A már említett két időpont (i. e. 597, illetve 587/586) után még egy – a korábbiaknál kétségkívül kisebb arányú – deportálásra került sor (i. e. 582); csak amiről biztosan tudunk. A fogság kezdete e dátumok közül akármelyik lehetne. S ugyanennyi, vagy talán még több, a bizonytalanság a fogság végének ideje körül is. Ezen a ponton aztán végképpen nincs egyetértés sem a történeti hagyományban, sem az újabb történetírásban. Kúrosznak a hazatelepülést lehetővé tevő rendelete vagy engedélye (i. e. 538 k.) és a jeruzsálemi zsidó közösség életkörülményeinek valamelyest is végleges rendezése között csaknem száz év telt el. A babilóni deportálások legsúlyosabb következményei Júdában majd csak

az i. e. 5. század közepén vagy második felében hárultak el. Mikor lett hát vége a babiloni „fogság”-nak?

A bizonytalanságoknak nem az az oka, hogy a zsidó történetírás nem törődött volna a kronológiával. Éppen az ellenkezőjét tanúsítják a BIBLIA körülményes dátumformulái, amelyek szabályosan kelteznek minden országos eseményt. A valódi kérdés aligha lehet más, mint ez: Vajon van-e a babiloni „fogság”-nak egyáltalán eseményszerű kezdete és vége? Kezdeté, láttuk, több volt; s ugyanígy, a hazatérés is: ez sem esemény, hanem, még inkább, mint a kezdet: folyamat. Maga a BIBLIA is két nagyobb visszatérést tart számon. Az egyiket Zerubbábel vezette (i. e. 520 k.), a másikat pedig Ezra (a BIBLIÁ-ban megjelölt dátum szerint i. e. 458-ban). S voltak kisebb csoportok, családok, talán egyes személyek is, akik – más-más időpontban, más-más okokból – hazatelepültek; helyesebben: Júdába költöztek. De nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az áttelepülés – bármekkora volt is a „haza”-költözők száma – a babilóniai zsidó népességnek csak egy részét érintette. Sokan nem akartak elmenni; sok zsidó továbbra is Babilóniában maradt. A hazatérés tehát inkább – a Nehemja nyomán (vö. NEH. 7,6) meggyökeresedett modern szót használva – *alija* lehetett. S akik nem alijáztak, azok számára, persze, folytatódott a „fogság”. Ez azonban, jóllehet Babilóniában, már nem a babiloni „fogság”, a hagyományos szóhasználat szerint.

Idegenként

A babiloni fogság kifejezés mögött történeti helyzet áll; a szóhasználat a BIBLIA szövegén alapul. Mégis, amit jelent, nem pusztán történelem, és nem a betű szerinti BIBLIA. Ahogyan a hagyomány használja, s mi is: a BIBLIÁ-n kívüli, utólagos konstrukció. Igen, *metafora*: a zsidó–antik–keresztény hagyomány különös történeti metaforáinak egyike.

A zsidó gondolkodásban, már két és fél évezrede, *babilóni fogság*: más népek között élni, idegenként. Hogy csak egy klasszikust nevezek meg: Sza'adja Gaon tanításában a „fogság”, az „idegen” világban való élet kényszerű próba Izráel számára, lehetőség ahhoz, hogy megtisztítsa önmagát. Csak aki türelmesen viseli, érdemesül a megváltásra (VII, 1, Jehuda ibn 'Ibbon bővebb szövege vagy kiegészítése szerint).

Izráel már korábban, a babiloni „fogság” előtt is egy „fogság”-gal határozta meg önmagát: az egyiptomival. Az egyiptomi fogság és a kivonulás mint közös élmény az egyik fő összetartó ereje az izráeli (zsidó) szolidaritásnak. Együtt voltunk az egyiptomi fogságban, mind ott voltunk, egy nép vagyunk; e fogság története a zsidó történet, *par excellence*, akár a BIBLIÁ-ban, ahol minden történeti visszatekintés utal rá, akár pedig a széder esti asztal körül, évről évre: a zsidó „mi”-történet középpontja, mely köré a közösség szolidaritása épül, ennek a történetnek az elmondása (*haggáda*). A „mi”-történetben Egyiptom a szolgaság háza, fogság, sőt börtön, s az *exodus* a megszabadulás a fogságból.

A fogság szó metaforikus használata nemcsak a zsidó hagyományban van elterjedve. Csupán egy-két jellegzetes példát akarok említeni más vallásokból, más kultúrákból is. A kereszténységben a Krisztus a megszabadulást hozta meg, a börtönből vagy fogságból – ami a földi élet – a szabadságra (PÁL LEVELE A GALATAI KERESZTÉNY GYŰLEKEZETHEZ, 5,1; vö. 3,23; 5,13 stb.). E képzet mögött azonban inkább az egyiptomi fogság fogalma keresendő. A babiloni fogság kifejezés értelme gyakran, s már az egyházi szerzőknél: az evangélium a pogányok között; a visszatérés a fogságból pedig a keresztény lélek megtérése a földi világból az égi Jeruzsálembe (Augustinus, SERMO

51; CONTRA FAUSTUM). A középkorban olykor babilóni fogságnak mondják a pápaság avignoni fogságát (XIV. század); ti. közel hetven éven át tartott ez is. Luthernél a SZENTÍRÁS és a szentségek értelmezése Rómában az egyház babilóni fogsága (DE CAPTIVITATE BABYLONICA ECCLESIAE PRAELUDIUM, 1520). Még nagyobb a babilóni fogság – vagy gyakran csupán a fogság – metaforikus értéke a gnóosztikus filozófiában és a zsidó misztikában, kezdve az imént említett Sza'adja Gaon műveivel. De mindennek a taglalása túl messzire vezetne. És csupán utalhatok arra is, hogy a misztika más vallásokban is gyakorta él, a zsidó hagyománytól függetlenül, a fogság metaforával, mit sem tudva a babilóni fogságról. A XX. századi filozófiákban, amelyek – különböző indítatásokból – az idegenség vagy elidegenedés problémájára keresnek feleletet, ennek a vegyes karnak a zsidó szólamat a babilóni fogság metafora viszi.

Galut és diaszpóra

Más népek között élni, idegenként, szabadságunkban – így vagy úgy – korlátozva lenni: ez a babilóni „fogság”, a fogság; héberül: *galut*.

A héber szó, *galut*, egyszerre jelenti a szó szoros értelmében vett fogságot és a szórványt. E két utóbbi szó inkább egész népcsoportokra vonatkozik, mintsem egyénekre, s mindkettő jelentheti akár az illető népcsoportot, akár pedig a helyet, ahol élnek; pontosan ugyanígy a héber *galut* is. A *góla* pedig inkább a „fogság”-ban élő népcsoport. A görög szavak, amelyeket a bibliafordítások és a történeti irodalom a zsidó történelem vonatkozásában is használni szoktak, az egyik értelemben *archmalószisz*, szó szerint „hadifogság”, a „lándzsával való fogvatartás”; a másik értelemben pedig *diaszpóra*, „szétszóratás”, „szórvány”. A kettő közötti különbség világos. Fogságban az a személy, csoport, nép (népcsoport) van, amelyiket elhurcoltak, áttelepítettek, és a számára kijelölt helyen erőszakkal tartanak. A görög bibliafordítás (SEPTUAGINTA) és Josephus Flavius rendszerint ezt a szót használják a (babilóni) fogság értelmében. A szórvány ellenben önként választott új lakóhelyet magának; vagy legalábbis önként maradt ott, ahová éppen került, esetleg nem is a szabad akaratából. A zsidó szórvány (*nefucot Jehuda*) kifejezéssel már Jesája könyvében találkozunk, egy pseudepigrafikus szakaszban (vö. JES. II,12), mégis, a hagyományban csak a babilóni fogság emléke hagyott maradandó nyomot. Minden „idegen” hely „fogság”, ide érte a diaszporát is. A latinban egészen más fogalomrendszerrel találunk: az *exilium* „száműzetés”, a *deportatio* pedig „(erőszakos) áttelepítés”.

A diaszpóra szónak, persze, az európai nyelvekben is van némi lekicsinylő árnyalata. A szórvány elszigeteltséget jelent, elszigeteltséget – ha van ilyen – az „anya”-országtól. Szórványban élni kisebbségi státus, csekély vagy éppen semmi befolyással az országra, ahol élünk. Ez azonban mégsem „lándzsás” fogság. A zsidó hagyomány, mondtuk, csak a *galut* szót ismeri. Napjainkban, Izrael Állam megalakulása óta kezd terjedni a történeti és politika-szociológiai irodalomban egy másik héber szó, amely a „diaszpóra” jelentést hordozza: *tefucot*. A *galut* vagy – kelet-európai, jiddis kiejtéssel – *galusz*, *gólesz*, *gajlesz* éppen ugyanaz, mint a babilóni fogság. Azok a zsidók, akik – kényszerűen! – nem az országban (*erac*) élnek, hanem „idegenben”; s ugyanígy *galut*, persze, a lakóhelyük is. Maga a szó, hogy *galut*, lehet egyszerűen deskriptív, pusztán leíró kifejezés. A történetírás rendszerint csak így használja. De a hagyományos zsidó gondolkodásban, életszemléletben, a zsidó irodalomban mindig társul hozzá valami abból a jelentésből, amit más nyelvekben a fogság szóban érzünk. Legalább egy cseppnyi tehetetlen bánat. Tudnunk kell ezt is. A *galut* mindig és mindenütt egy kicsit a babilóni „fogság”.

Galut versus errec

Nem „az ország”-ban élni: a galut szónak értelmet az errec fogalma ad. Nem az errec: ez a galut. A héber terminológia így értendő: errec és/vagy galut, errec *versus* galut, Júda (Izrael) földjén vagy más népek között. A galut esetében szinte mindegy, hogyan került oda valaki: a babilóniak deportálták, vagy önnön elhatározásából érkezett, vagy ott született, ott születtek már a szülei, és talán már szüleinek szülei is. Az igazi meghatározás csak negatív lehet, a jelzett szembeállítás másik pólusa: nem-errec. A babilóni deportálások emléke maradandó volt. Később azonban akadtak önként elköltözők is, szép számmal. Az elsők, akiket Jeruzsálem elfoglalása után nem éppen erőszak vitt kulföldre, hanem szabad elhatározás, Gedaljáhu hívei voltak. Igaz, menekültek ők is, azután, hogy a júdai nemzeti párt szélsőséges hívei merényletet követtek el a babilóni király kinevezte kormányzó ellen (JER. 44). Talán ez a csoport volt az első zsidó diaszpora, a szó szorosabb értelmében. Később a zsidóság a Közel-Keleten és a Földközi-tenger térségében számos helyen megtelepült. A hellénizmus korában jobbra önként. A római hódítás után, a II. századtól kezdődően zsidó nem élhetett Jeruzsálemben. Be sem léphetett a városba. A babilóni „fogság”, a deportálás nem merülhetett feledésbe; az erőszakra nem kellett külön emlékeztetni, a zsidók a galutban kényszerűen éltek. Fogság és szórvány megkülönböztetésének nem volt értelme, minden zsidó település galut volt.

A zsidóság helyzet tudatában a római hódítások után a centrum az errec lett, a szónak mind egyszerű térbeli jelentése szerint, mind pedig – és még inkább – átvitt értelmében: az imaginárius errec. A térbeli jelentésnél gondoljunk csak az imairányra a zsinagógákban. Az errec mint szellemi központ valóság tudott maradni a rabbinikus kor évszázadai során; ha nem is Jeruzsálem, de Galilea, az északi városok. Idővel kifejlődött egy errec-eszme is: idealizált és nosztalgikus kép, amelyben az errec – úgyszólván *per definitionem* – pontosan az ellentéte a galut adott viszonyainak. Fogság helyett a haza. Az errec iránti nosztalgia végigkíséri a középkort, s majd új erővel támad fel a XIX. század végén; ekkor már gyakorlati program is, vagy hamarosan azzá válik. Korábban, sokféle okból, nem volt, nem is lehetett az; nem lehetett más, mint aminek az imént mondtam: a galut idealizált ellentéte. A valóság a galut: lakóhelyünk. Olyan, amilyen, de lakóhely, nemzedékek során át. Az errec átkerült a messiási kor világába. Ha majd megjön a messiás, mindenkinek, aki eleven, indulnia kell azon nyomban (emlékszünk Isaac Bashevis Singer regényére: mindig ott áll a kis batyu az ajtó mellett, hogy ne teljen az idő a készülődéssel sem). De még a holtak csontjai is Jeruzsálemben gördülnek a föld alatt, ez a *gilgul*, föltámadni. Addig azonban a valóság a galut. A galut: élethelyzet.

Alkalmazkodni és megmaradni

Más nép között élni, kisebbségben, alkalmazkodást jelent. Alkalmazkodni kell az ország társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális rendjéhez. A többiek nyelvéhez, szokásaihoz. Részt venni az ország életében. Elfogadni, de legalább tudomásul venni, ami ott más, mint a mi életmódunk; de elfogadtatni a mi szokásainkat is, elfogadtatni magunkat. Alkalmazkodni, de önfeladás nélkül. Megmaradni annak, akik vagyunk, s ott, ahol történetesen élünk. S ha szerencsés körülmények engedik: gazdagítani a többieket; magunknak is gazdagodni általuk.

Megmaradni annak, aki vagy, esetünkben történetesen zsidónak, a babilóni fogságban is, vagy a galutban, bárhol, bármikor. A szociológia nyelvén: közösségi és individuális stratégiák az identitás megőrzésére más népek között, kisebbségi helyzet-

ben. A stratégia nem feltétlenül jelent előre kiszámított, programszerű, tudatos viselkedést. De annyit mindenképpen, hogy a csoport vagy az egyén magatartását a másokkal való érintkezésben (szociális interakció) tartósan befolyásolja az önmagáról kialakított kép, önnön kilétének és helyzetének tudata, a csoport vagy a család hagyományai szerint – a szocializáció során – elsajátított viselkedési minták. Részben, persze, támaszkodva a közvetlen környezet szolidaritására, ami az egyén életvitelének egyszerű helyeslésétől a segítség különböző formáiig terjedhet; s ezek ellentétét is jelentheti: a disz-szolidaritás számos, enyhébb vagy erősebb változatát.

A tudatosság nem szükségszerű elem az identitás fenntartásában vagy elvesztésében. Stratégia a zsigerek és az idegrendszer önkéntelen válasza is, az ösztönös reakció. De ha a csoport vagy az egyén életvitelének egyáltalán van tudatos eleme, s ilyen rendszerint van, akkor az identitás megőrzése megkívánja a viselkedés és életvitel bizonyos mozzanatainak tudatosságát: tudatos szabályozását. Egyáltalán nem biztos, hogy idegen környezetben az egyén, de akár – sokkal ritkábban – egy egész csoport is, meg akarja őrizni az identitását: nyelvét, hagyományait és szokásait, csoporttudatát és a csoport tagjaival való szolidaritást. Van ösztönös beolvadás, asszimilációnak mondják, felszívódás a környező társadalomban. Vannak stratégiák a beolvadásra is. A zsidó identitás azonban a babilóni fogságban – általában, a galutban – minden változás, ezer és ezer elemének látványos vagy alig észrevehető kicserélődése mellett is, kétségtelesen megmaradt. Ezért a történeti vizsgálódások számára a babilóni fogság mégiscsak jellegzetesen az identitás megőrzésének mintáját adja. A siker paradigmája. Egy történeti esetet vizsgálunk csak – amiről szó van, mondhatni, *case study* –, de mindvégig tudnunk kell, hogy a babilóni fogság valóban metafora még a történész számára is. A történeti forrásanyagból, legyen bármennyire töredékes, részleges vagy esetleges, egy élethelyzet általánosabb modellje rajzolódik ki előttünk.

Asszír fogságban

Akármelyik deportációt tekintjük is a babilóni fogság kezdetének, nem ez volt az első eset, hogy a zsidók erőszak által tömegesen külföldre kerültek, hosszabb időre vagy inkább végleg, idegen népek közé, idegen állam fennhatósága alá.

Az első tömeges deportáció az asszírok nevéhez fűződik. Szíriai hadjáratai során, mely hadjáratok Izrael északi területeit is érintették, III. Tukulti-apil-Esarra asszír király i. e. 732-ben, Pekah uralkodása idején fogságba vitt néhány ezer férfit Izrael északi-északkeleti térségének városaiból (II. KIR. 15,29; vö. I. KRÓN. 5,6 és 26). Alig több mint egy évtizeddel később, amikor az asszír sereg leverte Hósea király lázadását, és a legyőzött lázadó, Izrael területét a birodalomhoz csatolták (i. e. 721), II. Sarrukín katonái a fővárosból, s alkalmasint más városokból is, asszír adatok szerint több mint huszonhétezer embert telepítettek át a birodalom más tartományaiba. Az egész népet, mint a BIBLIA mondja (II. KIR. 17,6; 18,11), azaz nem csupán férfiakat, hanem családokat; ha a lakosság egészét, természetesen, nem is. A deportált családok egy része a Hábúr folyó térségébe került, a másik része pedig Keletre, Médiába. Az elhurcolt lakosság helyére az asszírok máshonnan – Babilóniából, Szíriából, az arabok közül – hoztak telepeseket, később még Élámból is.

Mindez tudatos birodalmi politika volt, Tukulti-apil-Esarra nagy reformintézkedéseinek egyike. A király az ország belső térségeiben, amelyek erre az időre a szüntelen háborúk következtében elnéptelenedtek, az új telepések által akarta felvirágoztatni a „hátország”-ot s különösen a hadsereg felvonulási útvonalainak körzeteit. A deportálás, persze, önmagában véve megtorló akció, s mindig a frissen meghódított területek

lakosságát sújtotta. De az asszírok nem népirtásra rendezkedtek be. A deportálásokat lebonyolító katonai hatóságoknak, és a helyi gazdasági igazgatásnak is, az volt az érdeke, hogy az erőszakkal áttelepített népség gyökeret verjen az új lakóhelyén, és majd erősítse Asszíriát. Durva és könyörtelen birodalmi politika; de *birodalmi*, azaz a birodalom érdekében való. A telepesek földet kaptak (vö. II. KIR. 18,32, ahol a Jeruzsálem ostrománál megjelenő asszír hivatalnok pontosan ezt ígéri a lakosságnak a város feladásának esetére), s a hatóságok – településenként, körzetenként – mint önálló adózó és igazgatási egységeket kezelték őket. Ez azt jelenti, hogy a csoportoknak bizonyos belső autonómiájuk volt. Adót kellett fizetniük, s egyébként is a királyi adminisztrációnak voltak alávetve. Fogságban – de a maguk életét élhették; s ezzel még nem mondtam az asszírokról semmi jót.

A Hábúr vidékéről származó vagy e térségre vonatkozó ékírásos forrásokban az i. e. 8. század legvégén és a századfordulót követő évtizedekben itt-ott felbukkannak olyan személynevek, amelyeknek egykori viselőit jó okkal izráeli zsidóknak tarthatjuk. Abrám, Ahija, Ahijaqáma, Él-héli, Amrám, Dajana (= Dána), Uszia (Uszija) (= Hósea), Jibhar-Él, Mcnahem, Nadbijau, Nirijau, Paltijau stb. Alig kellett valamicskét igazítanom az ékírásos írásmódon; a nevek héber jellege könnyen felismerhető. Legtöbbjük ismert a BIBLIÁ-ból is, már nem a személy, hanem csupán a név; az imént a héber ábécé rendjén soroltam fel őket. A *-jau/-ja* végződés, természetesen, Jahve neve – ezt a személynevekben héberül is mindig a „rövidebb” alakjában használják (a *tetragrammaton* helyett, mondjuk így, *tri-* vagy *bigrammaton* stb.). A szóban forgó ékírásos források olykor utalnak arra is, hogy az illető személyek Sómrónból származnak. Van egy-két – egyébként jelentéktelen – héber feliratunk is Asszíriából; ha nem a deportáltaktól vagy utódaiktól származnának, hanem az „ős”-lakosságtól, a nyelv nyilván inkább arámi volna. Valószínű, hogy a foglyok egy részét az asszírok besorolták a hadseregbe, másokat, mesterembereket, a szakmájukban foglalkoztattak.

Az én apám nemzedéke, s apám maga is, megtapasztalta a hadifogságot. A deportálás, ide értve a hadifoglyoknak a háború utáni visszatartását is, tudjuk jól, totalitárius rendszerek eszköze a munkaerő iránti igény kielégítésére, rendszerint éppen a gazdaság állami vagy államilag ellenőrzött szektoraiban.

Jámbor zsidó az asszír király udvarában

Az asszír hatóságok az áttelepített népcsoportok iránt a továbbiak során már nem viselkedtek ellenségesen. A deportáltak beilleszkedtek az új közegbe, ahová sorsuk vetette őket. Éltek. Az új körülmények között lehetőségük volt arra is, hogy a saját életüket éljék. A kiemelkedésre, persze, leginkább a katonai pálya, illetve az előkelő származás – helyesebben, az ennek köszönhető képzettség – kínált bizonyos esélyeket. De az idegen az udvarba is bekerülhetett. A görög BIBLIÁ-ban fennmaradt Tóbit (Tóbiás) könyvének hőse jó módú izráeli zsidó családból származik. Az apa, Tóbit, még Sarrukín korában került Ninivébe, s később, Szín-ahhé-eriba és Assur-ah-iddina királyok alatt, az udvarhoz közel álló üzletember volt, az asszír birodalom szélein túl is kinyúló kapcsolatokkal. Az iráni város, Raga, ahol az egyik üzletfele élt, ma Rej, Teherán külvárosa. Tóbit jelentékeny tőkevagyon tulajdonosa volt, aki a királyi udvar egyik főméltóságát is a rokonának mondhatta. Tóbit könyve, persze, épületes regény vagy éppen mese, és sok benne az utólagos kegyesség, kivált ami a vallási parancsolatok megtartását illeti. De a helyzet, amelyet – regényes színességgel – az olvasó elé állít, mégis, nagyjából ugyanaz, mint amit a töredékes egykorú adatokból összerakosgat-

hatunk az i. e. 7. század első felében az asszír udvarban élő idegenekről. Ahiqar, akit sokáig csak egy arámi bölcs mondások gyűjteményének fiktív szerzőjeként ismertünk, egy asszír királylistán mint az i. e. 7. századi udvar mesterbölcsé szerepel („*Aba-Enlil-dári, akit az ahlamúk, az arámiak, úgy hívnak, hogy Ahiqári*”). Ez az Ahiqar egyébként valószínűleg nem zsidó volt, hanem szíriai arámi. Azért Tóbit nem mulasztja el, hogy hivatkozzék rá.

Tóbit és néhány társa az izraeli zsidók elitje lehetett az asszír fogságban. A könyv erősen hangsúlyozza a Ninivébe került zsidók ragaszkodását a vallási előírásokhoz és szolidaritásukat egymás között. Mindamellet nem említ közös szertartásokat, nem beszél rituális cselekményekről, még kevésbé áldozatokról (ami az asszír korban a templomi kultusz része volt). A vallási előírások, melyeknek megtartását, ha csak summásan is, de nyomatékkal említi, sejtetően jobbára későbbi normák. Tóbit kétségkívül mint zsidó élt Ninivében, a saját házában és zsidó ismerősei körében, de egyébként mindenki más asszírnak tekinthette; zsidósága nem kapcsolódott intézményekhez, mondhatni, a magánügyének számított.

Elementek, és többé nem jönnek vissza

Az Asszíriába került zsidók egy része vagy némely csoportjai bizonyára új lakóhelyükön is nagyobb tömegben maradtak együtt; a deportálások célja éppen az volt, hogy bizonyos területekre lakosságot telepítsenek. A legnagyobb létszámú deportáció az a kétszáz ezer ember lehetett, akiket Jeruzsálem – lényegében sikertelen – asszír ostroma után (i. e. 701) Szín-ahhé-eriba mint foglyokat említ; ebben az esetben azonban némi kételyünk támad az iránt, nem csupán a Júdatól elcsatolt területek lakosságáról van-e szó, akik valójában otthon maradtak, és pusztán a hadijelentés könyvelte el őket fogolyként. A járvány tizedelte asszír sereg, mely nagy sietve tért haza, aligha tudott volna ennyi temérdek foglyot magával vinni. Mindenesetre, az Asszíriába került és nagyobb tömegben együtt maradó izraeli zsidóknak nyilván csak egy része tartott kapcsolatot az országgal. Az Izrael és Júda közötti ellentét az asszír deportációk korában elég éles volt ahhoz, hogy egy volt izraeli ne tekinthesse a hazájának a másik országot. Jósijjáhu király vallási reformjai (i. e. 621 k.), még ha nem valósult is meg belőlük minden, csak mint program is változtattak annyit a zsidó vallás jellegén, hogy egy izraeli zsidó számára, ha egyáltalán, Jahve önmagában fontosabb legyen, mint az istenség most már egyetlen székhelye, Jeruzsálem. Mégis, van adat a volt izraeli zsidók és az ország közötti kapcsolatra (lásd II. KIR. 17,28).

Egy-két volt izraeli zsidó csoport később talán hozzákapcsolódott a Júdából Babilóniába került zsidósághoz, talán egybeolvadtak. Gondoljunk a felvidéki, vajdasági vagy erdélyi magyar emigrációra a második világháború utáni évekből, újabban az iráqi, iráni, törökországi és szíriai kurdokra: egységes vagy majdnem egységes, de legalábbis közös akciókra kész emigráció vált belőlük külföldön. Nem lehetetlen, hogy a volt izraeli zsidók leszármazottjai, akik még kétszáz évnyi fogság után is számon tartották eredetüket, később együtt alijáztak a volt júdai zsidókkal. A névsorokban, amelyeket a BIBLIA közöl (lásd EZRA 2; NEH. 7), szerepelnek az izraeli törzsek is. Tudjuk, hogy Izrael említésének jelképértéke van: jelzi, hogy „egész Izrael” helyreállítása folyik, a lakosság összegyűjtése. Mégis, ezeknek a katalógusoknak mindig van valami valóságtartalma. De még így is, a hajdani deportáltaknak csak egy csekély töredékét érintik. Azokról, akik, mondjuk, Média földjére kerültek, már nem esik szó.

Asszíriában az izraeli zsidó népesség nagyobb része felszívódott. A birodalmi de-

portálások ugyanolyan helyzetet teremtettek, mint a nagy népmozgalmak, a görög törzsek vándorlásaitól kezdve az amerikai *melting pot*ig. Az etnikai, nyelvi és kulturális identitás nem tudott fennmaradni, az újkorban is legfeljebb az eredet igen általános tudata. Asszíria népességének egyetlen eleme sem tudta megőrizni teljes identitását; az ország központi területein biztosan nem. Még a nevüket is legfeljebb a hegyekben, mint a kurdok. Nem véletlen, hogy a zsidó hagyomány az Asszíria által deportált izráelieket így nevezi: a tíz elveszett törzs. Minden kísérlet, hogy a nyomukra bukkanjanak, és számos ilyen volt, a középkortól Arthur Koestlerig, eredménytelen. Az elveszett törzsekhez fűződő illúziókkal egyébként a tudós közvélemény már legkésőbb a II. században leszámolt. A TALMUD idézi R. Eliezer szavait: „*Ahogy a nap homályba borul, és újra kivilágosodik, úgy ők is elmentek, és vissza fognak jönni.*” Az üres illúziót R. Akiba a következő megjegyzéssel utasította el: „*Ahogy a mai nap elmegy, és nem jön vissza, úgy ők is elmentek, és nem jönnek vissza többé*” (bT SZANH. XI, 3). Az a pár tízezer ember, illetve leszármazottjaik, akiket az asszírok deportáltak, nem elpusztult vagy elveszett: „asszírok”, azaz arámiak lettek, médek vagy perzsák. Feladták izráeli – zsidó – identitásukat. Megmaradva lettek mások: identitást változtattak. Az izráeli zsidók asszír fogsága jó példa lehet a jelen esettanulmányban. Még ha nem ismerjük is részleteiben sem a körülményeket, sem magát a folyamatot. Csak az eredményt látjuk. Tóbit a maga életét tudta élni, lehetőségei és – nyilván – egyéni életstratégiája szerint. De az asszír fogságban élő zsidóknak egészében véve nem volt közösségi stratégiájuk az identitásuk megőrzésére.

Babilóni deportálás-demográfia

Hogy hányan voltak a babilóni „fogság”-ban, és kik, pontosan nem tudni. Az első deportációt illetően a BIBLIA hol kereken tízezer emberről beszél (II. KIR. 24,14), hol csak nyolcezerről (II. KIR. 24,16); JEREMIÁS KÖNYVÉ-ben (52,28) pontos számot találunk: 3023. Nem tudjuk azonban, hogy a deportáltak esetében családokról van-e szó vagy csupán férfiakról. A babilóniak az előkelőségeket vitték magukkal, a királyi udvart, más főembereket, valamint kézműveseket, mesterembereket stb. Az országban nem maradt más, csak az egyszerű vidéki lakosság. Mindenesetre, a foglyok között volt a fiatal király, Jehójakin is, akinek botor politikája hívta ki maga – Júda – ellen Nebúkadreccar haragját. Ezékiel prófétáról is biztosan tudjuk, hogy ezzel a csoporttal került Babilóniába.

A második deportáció létszáma már sokkal kisebb volt. Jeremiás könyve (52,29) – ismét pontos a szám – 832 főről tud. Néhány évvel később még egy csoportot elvittek; ennek a létszáma, ugyancsak Jeremiás szerint (52,30): 745. Ez, ha nem a kerek számokat vesszük, hanem a pontosabb – és alacsonyabb – adatokat, körülbelül ötezer fő összesen.

Nincs okunk kételkedni abban, hogy viszonylag nagy számban voltak a deportáltak között papok és más szellemi emberek is. Az i. e. 5. század közepén Ezra számos papi státusú személyt tudott összegyűjteni a zsidók lakta községekből (vö. EZRA 8,15–20). Ezékiel, valamint a fogság másik nagy prófétája, a „Babilóni Névtelen” (Deutero-Jesája, azaz a JES. 40–55 fejezetek szerzője) a személyükben bizonyítják, hogy a fogságban is voltak olyanok, akik a legmagasabb szinten tudták folytatni és megújítani a zsidó szellemi élet hagyományait, márpedig ehhez, szociológiai szempontból nézve, szükség volt a megfelelő közegre, ide értve a vallási és irodalmi hagyományban otthonos értelmiségiek elégséges tömegét is.

De hogy demográfiai tekintetben teljesebb képet kapjunk a galutról, az iménti számítások eredményéhez hozzá kell tennünk, hogy az ötezer fő egyáltalán nem kevés. Nagyon is lehetséges, hogy a pontos számok családfőket, azaz teljes családokat jelentenek, feleséget, gyermekeket, szolgálókat stb., ellenben a kerek számok – mint becsült érték – a fogságba vitt népesség egészére vonatkoznak. A BIBLIA külön említi a deportáltak között (II. KIR. 24,15) a király anyját és feleségeit (!). Nyilván másokat is családostul vittek el – ezt tették, említettem, az asszírok is. De ha a deportáltak menete csupa férfiból állt volna is: ezek előbb-utóbb biztosan feleséget vettek maguknak, családjuk lett. Talán nem túlzás, ha azzal számolunk, hogy egy-másfél évtizeddel az első deportálás után – vagyis i. e. 570 körül – mintegy negyven-ötvenezer zsidó élhetett Babilóniában, ha nem több. S ez azért már valóságos zsidó társadalom.

Nem az Édenkertben

Egykorú, közvetlen forrásunk a babilóni fogság közállapotairól az i. e. 6. századból jóformán nincsen. Eseménytörténetet nem tudunk írni. De a közvetett adatok elégségesek ahhoz, hogy bepillantsunk a góla életébe.

A babilóniak a deportált zsidókat mind együtt hagyták, egy körzetben telepítették le őket. Mint EZÉKIEL (1,3; 3,15) mondja, a „Kebár folyó” mentén. A *Kebár*, akár név, akár jelző („nagy”): a folyó mindenképpen Mezopotámia középső térségének nagy csatorna- vagy folyamága, az Euphratészból leágazó Satt en-Níl volt. Ezen a tájon fekszik Nippur, jelentős város még az i. e. 1. évezred közepén is.

A hagyomány Ezékiel sírját mindig is egy Kefile nevű városkában tudta, Babilontól húsz-harminc kilométernyire délre. Amikor én jártam a sírnál, 1968-ban, az épület zöld turbános őre azt mondta, hogy ez csak *volt* (tú. azelőtt volt) Ezékiel sírja, ma már hadzsi nem tudom kié; megjegyzem, a mecsetté átalakított terem falain körös-körül még arámi feliratok voltak mindenütt.

Maguk a települések, ahová a zsidók kerültek, nyilván mind elpusztult, elhagyott kisvárosok vagy falvak lehettek. A BIBLIA-ban említett nevek egyik gyakori eleme (lásd Tel-Abib, Tel-Harsa, Tel-Melah), a *tel* (mint az arab *tell*) azt jelenti, hogy „rom”. Tel-Melah nevében a *melah* szó pedig „só”, „sziksó”. Jól illik a térség szikes földjeihez. Tudunk más helységekről is. Ezeket a bibliai neveket azonban nem tudjuk azonosítani az ékírásos szövegekből ismert helynévanyaggal, s ez arra utal, hogy talán nem is tényleges nevekkal, hanem megvető értelmű névtorzításokkal van dolgunk; ilyesmi gyakori a BIBLIA szövegében; kakofemisztikus névtorzítás: pejoratív jelentésű héber szóhoz hasonlítják a nemszeretett személy- vagy helyneveket. Nem kétséges, a deportáltakat nem az Édenkert legszebb fái alá telepítették. Mindenesetre, együtt maradtak, az ország szívében, eleven nagyvárosok közelében. Csak ebben az értelemben vehetjük Josephus megjegyzését, aki azt mondja, Bérószoszt idézve, hogy a zsidók Babilóniában az ország legjobb helyeire (*en toisz epitéderotatoisz topoisz*) kerültek (CONTRA APIONEM I, 19 = # 138). A zsidó Babilónia eleinte nyilván néhány *stell* volt, Babilon és Nippur térségében.

A zsidók a babilóni galutban meg tudták őrizni vagy talán inkább újra fel tudták állítani az öngazgatás hagyományos szervezetének némely elemeit is. Ezékiel többször is említi, hogy „Júda (vagy Izrael) *vénei*” együtt voltak és tanácskoztak (8,1; 14,1; 20,1). A tanácsuléseken a próféta Jahvéra hivatkozva beszélt. A fogságban is meg tudták tárgyalni közös ügyeiket, és amikor egymás között voltak, semmi sem korlátozta őket vallásuk hagyományainak és szokásainak ápolásában.

Építsetek házat magatoknak

A galutban élés filozófiáját klasszikus módon JEREMIÁS KÖNYVE fogalmazza meg (JER. 29). Jeremiás levelet írt Babilóniába azoknak a zsidóknak, akik az első deportálás során kerültek a fogságba. A levelet Elásza, Sáfán fia vitte magával, amikor Cidqijjáhu király megbízásából egy társával diplomáciai megbízatással Nebúkadreccar udvarába mentek. (A küldetés háttéréhez annyit, hogy i. e. 595/594 telén Babilónban egy Nabú-kudurri-uszur elleni összeesküvést lepleztek le és toroltak meg. A júdai delegáció nyilván a jeruzsálemi király hűségnyilatkozatát vitte Babilónba.) A levél hitelessége körül folyik némi vita. A ránk maradt szöveg azonban nem tartalmaz anakronizmusokat, összhangban van mindazzal, amit Jeremiás politikai és vallási felfogásáról egyébként tudunk, és formai tekintetben is többé-kevésbé megfelel a korszak levélstílusának. Nem lehet komoly okunk kételkedni abban, hogy a babilóni fogság kezdetén, még az első évtizedben kelt. De ha a szövegkritika netán más eredményre jutna is: a levél mindenképpen mértékadó zsidó körök állásfoglalása a góla egzisztenciális kérdéseiben, s ezért mint a történeti szociológia forrása mindenképpen komoly figyelmet érdemel.

Jeremiás inti a galutban élő zsidókat, hogy ne hallgassanak a hamis prófétákra és jovendőmondókra, akik Babilón hatalmának közeli összeomlását jóslgatják. Ne álmodozzanak arról, hogy a „fogság”-nak hamar vége lesz, s ők majd hazamennek. Nem, nem! Ellenkezőleg. Építsetek házat magatoknak, s tegyétek otthonotokká; ültessetek kertet, és élvezzétek, amit az terem. Házassodjatok meg, szülessenek gyermekeitek, fiúk és lányok; keressetek feleséget a fiaitoknak, férjret a lányaitoknak; s legyenek gyermekeik nekik is. Szaporodjatok, nehogy kivesszetek. És fáradozzatok annak a városnak a békességén, ahol éltek, ahová Jahve akaratából fogságba kerülnétek, mert ennek a városnak a békéje a ti békétek is.

A levél keltét i. e. 594-re tehetjük, a kor tehát, amelyre vonatkozik, az i. e. 597 és 587/586, a két babilóni deportáció közötti évtized. Júda utolsó évei ezek, amely években mindvégig viták folytak arról, hogy az ország ellenállhat-e a babilóni nyomásnak. Jeremiás véleményét jól ismerjük: Nem. Ő a megmaradást akarta, akár a pillanatnyi nemzeti függetlenség árán is, mert az adott pillanatban csak így lehetett; s tudjuk, volt bátorsága a királynak és minden udvari méltóságnak is a szemébe mondani: Üres ábrándok után futtok.

Maga a levél jelzi, hogy a zsidó társadalmat megosztó politikai vita nem korlátozódott Júdára, élénken részt vett benne a babilóni zsidóság is. Az ország és a fogság szoros kapcsolatban van egymással a galut kialakulásának első pillanatától fogva. A góla is részt vesz az ország életében. Jeremiás ezért keresi a kapcsolatot a Babilóniában élőkkel, ezért támadja otthoni ellenfelei, a hamis próféták (Hananja és mások) babilóni szövetségeseit (Aháb ben Kolaja és Cidqijjáhu ben Maaszéja). Jeremiás, vállalva a személyes felelősséget népszerűtlen, sőt kihívó véleményéért, a radikális nacionalizmus ellen lép fel.

Charter a galut számára

Jeremiás levele, hogy így mondjam, *charter* a galutban élők számára. A „békesség”, amiről Jeremiás beszél, a héber *salom*, nemcsak „béke”, hanem „jólét” is. Aki „idegenben” él, annak részt kell vennie az ország életében, ahol él. Fáradoznia kell azon, hogy jól menjen az országnak. A jó zsidó ebben az értelemben egyszersmind jó babilóni is. A kettő között nem lehet ellentmondás. A galut valóság. Aki „idegenben” él, ezt tudomásul kell vennie. Nem hitegetheti magát üres reménykedéssel, hogy a fogságnak

hamar vége lesz. A galutban is teljes életet kell élni. Kell, hogy az embernek háza legyen, és megélhetése; hogy családja legyen, és ő gondoskodjék róla.

A „ház”, a „kert”, a „jólét” említése a levélben jelzi, amit más forrásokból is tudunk, hogy miként az asszírok, a babilóniak sem korlátozták – általában véve – az idegenek életlehetőségeit, nem állítottak különösebb jogi vagy gyakorlati akadályokat a tulajdonszerzés, a gazdasági életben való részvétel, a társadalmi beilleszkedés elé. Nem mintha nem lettek volna státusbeli különbségek, de azoknál, akik ott laktak, éppen az a különbség, hogy „öslakos” vagy „jövevény”: nem játszott szerepet. Nebúkadreccar a zsidókat letelepítette Babilóniában, s a zsidók ettől kezdve nem hadifoglyok, nem kitelepítettek, nem rabszolgák voltak, hanem a szó polgári és gazdasági értelmében babilóniak. Nemcsak „ház” és „kert” lehetett a tulajdonukban, mint Jeremiás leveléből tudjuk; lehettek rabszolgáik is (vö. EZRA 6,5), és sokan közülük, mint Tóbit is Asszíriában, igencsak meggazdagodtak (vö. EZRA 1,6; 2,68 sk.). Ha minden szó fontos, amit Jeremiás a levélben mond: fontos az is, amit nem. Nem mondja, hogy ne gondoljatok többé Jahvéval, felejtsetek el őt is, a mózesi tanokat is. Nem mondja, hogy váljatok izzig-vérig babilóniakká. Nem mondja, hogy felejtsetek el Júdát, Jeruzsálemet, a Cijjon hegyet. Nem mondja, hogy ne tartsatok össze, ne törődjetek többé, ti, zsidók, egymással. Amit Jeremiás ajánl, nem a zsidó identitás feladása, hanem a stratégiaváltás. Megváltoztak a körülmények, nincs remény arra, hogy a fogság hamarosan véget ér: ahhoz, hogy megmaradjatok, zsidónak, akik vagytok, másképpen kell élnetek, mint ahogyan eddig éltetek.

Dániel/Béltessaccar

DÁNIEL KÖNYVÉ-nek (1–6. fejezet) szereplői: néhány zsidó fiatalember, akik tehetségük révén kiemelkedtek a többiek sorából, és a babilóni királyi udvarba kerültek, magas méltóságba. A könyv hivatkozott első felének anyaga minden jel szerint az arámi nyelvű babilóni zsidóság közegében gyökerezik, s akár hogyan foglalunk is állást a történeti értelmezés vagy az irodalomtörténeti elemzés megannyi vitás kérdésében, az biztos, hogy udvari történetei értékes forrást kínálnak számunkra a szociológiai elemzéshez.

Mint olvassuk (DÁN. 1), Nebúkadreccar parancsot ad szolgálainak, hogy hozzanak Jeruzsálemből királyi vagy más előkelő származású ifjakat Babilónba, a királyi udvarba, s tanítsák meg nekik a káldok nyelvét és írását. Háromévi tanulás után majd udvari szolgálatra rendelik őket. A zsidó fiúk között volt Dániel és három társa: Hananja, Mísáél és Azarja. Babilóni nevelésük azzal kezdődött, hogy valamennyien új nevet kaptak, rendre: Béltessaccar, illetve Sadrak, Mésak és „Abéd Nego”.

Irodalommal van dolgunk, a szóbeliségben formálódó történetek írói változatával. Magát a történetet nem tudjuk, nem lehet eseményszerű történelemmé transzformálni; nem az. Amit tehetünk: a szociológiai értelmezés.

A név, jól tudjuk, s még én is beszélni fogok róla, fontos eleme az identitásnak, illetve az identitás vállalásának. Megváltoztatásának is. Amikor Assur-bán-apli asszír király elfoglalta Egyiptomot, és egy egyiptomi előkelőséget (Necho) nevezett ki királynak, azonnal megváltoztatta a nevét: Nabúsészibanni. Jobb, ha az alattvalónak asszír neve van.

A zsidó ifjak átalakítása babilónivá szintén a nevük megváltoztatásával kezdődik. Az eredeti nevek mind a jól ismert theophorikus héber személynevek közé tartoznak: az istennév szerepel bennük, a Já(h) vagy az Él elem. Az új nevek egyértelműen a babilóni identitást jelzik. Béltessaccar akkádul Balátsu-uszur, „Övjad az életét”, de ez

csak a szokásos rövid változata a teljes névnek: (Marduk/Bél/Nabú/stb.)-balátsu-uszur, azaz „Marduk (vagy valamelyik más babilóni isten), óvjad az életét”. Az „Abéd Nego” név eredeti akkád alakja Arad-Nabú lehetett, „Nabú szolgálja”. A másik két babilóni nevet egyelőre – másfél évszázadnyi ékírásos stúdiumok után – még nem sikerült megfejteti.

A káldok nyelve és írása (vagy: könyvei), amit a zsidó fiúk tanultak, természetesen, az akkád nyelv új/késő-babilóni változata, amely az i. e. 6. században még az ország nyelve volt, bár a mindennapi életben egyre inkább kiszorult a használatból, s helyette az arámi terjedt el. Ami pedig az írást illeti, ez nyilván az ékírás. A tanulás, persze, elengedhetetlen ahhoz, hogy bárki hivatali szolgálatba lépjen. Az i. e. 7. századi Asszíriában, s a következő században Babilónban is, nem egy – nevéből vagy egyéb körülményekből ítélve – „idegen” kapott feladatot, netán magas rangot is, a királyi udvarban, akár mint tisztviselő vagy udvari méltóság, akár mint írnok és tudós. Amennyire megítélhetjük, akkád írásbeliségük kifogástalan. Legtöbbjük nyilván tudott arámiul is, netán arámiul jobban tudott, mint akkádul: az agyagtáblákon nem ritka a rövid „titkári” jegyzet, amely az akkád szöveg tárgyát vagy tartalmát arámiul jelzi. Mindamellet a zsidó fiúknak a királyi udvar közvetlen ellenőrzése mellett folytatott babilóni tanulmányai több volt, mint egyszerűen tanulás. Az idegenek e tanulmányok során szerzik meg a legmagasabb végzettséget, babilóni rendszer szerint. (Ha Dániel „káld tudomány”-t tanult Babilónban, akkor ez nyilván a jelek – előjelek, szövegekbe rejtett jósjelek – értelmezésének tudománya volt; később valóban ezen a téren vált ki tudós társai közül.) A tanulás is része a beilleszkedés, mondhatnám úgy is: a *naturalization* folyamatának.

Kóser és tréfli

Dániel és társai számára táplálékkul a királyi udvar ételeit és borát rendelték. Szabályos udvari ellátmányt (a héber szövegben perzsa szóval: *pat-bag*) kaptak, nap mint nap. Ők azonban nem akarták beszennyezni magukat a babilóni ételekkel, és a hivatalnoktól, akit a király a nevelésükkel megbízott, azt kérték, hogy adjon számukra fölmentést ez alól a parancs alól. Az elbeszélő nagy gonddal színezi a történetet: minél fordultatosabb, annál jelentékenyebb. A felügyelő, persze, félt attól, hogy a zsidó ifjak, ha nem a királyi udvar konyhájáról étkeznek, elmaradnak majd a fejlődésben, lesóványodnak, megbetegszenek. A külön – kiváltságos – koszt mindig jobb, mint a köznépé. A leendő méltóságok testi épségéért ő volt felelős. De azért tíz nap próbaidőt engedélyezett nekik, lássák, mire mennek, a maguk kosztján. A próbaidő elteltével a négy zsidó fiú jobban nézett ki, mint társaik, a többiek. Most már engedélyt kaptak arra, hogy étkezésükről mindig maguk gondoskodjanak. Mit evett Dániel és a másik három fiú? Csak zöldségféléket. Az ennyivaló beszerzése nem lehetett nehéz számukra: Babilóniában alapjában véve növényi étrend volt, hús csak ünnepeken járta; persze, a királyi udvarban bizonyára gyakrabban.

Balátsu-uszur és társai babilóni közegben is meg tudták tartani a hagyományos zsidó előírásokat az étkezés minden mozzanatára nézve. Idegen közegben azt kell fogyasztani, amit a *kasrut* szabályai biztosan nem érintenek. Például, gyümölcsöt és zöldséget. Inni pedig, mint a zsidó fiúk is tették, vizet. A határozott tilalmakon túl, a *kasrut* nem abban áll, hogy *mit*, hanem hogy *hogyan*. Számít az anyag is, de még inkább az elkészítés és fogyasztás módja. Ami a királyi raktárakból és a konyháról kikerült, hadd használjam ezt a szót, biztosan *tréfli* volt, mert az ételek elkészítésénél biztosan nem vették – miért is vették volna – figyelembe a sajátos zsidó előírásokat.

DÁNIEL KÖNYVE a parancsolatoknak megfelelő életvitel mintáját rajzolja a galutban – egyáltalán, a nem zsidó közegben kevesedmagával vagy egyedül – élő zsidó elé. Elhárítva a kényelmes ellátást, a királyi konyha csábításait, magának kell gondoskodnia arról, hogy a lehetőségek közül azt válassza, ami megfelel az előírásoknak és tilalmaknak.

Imádkozni, Jeruzsálem felé fordulva

DÁNIEL KÖNYVE még egy mozzanatában jellegzetes galuthelyzetet állít elénk. Nebúkadneccar király egy hatalmas aranszobrot állíttatott fel „Dúra mezején”, s az avatásra kirendelte az összes állami méltóságot (DÁN. 3). Némely babilóniak feljelentették a királynál a zsidókat, közelebről, a három férfit, akiket már ismerünk: Sadrak, Mésak és „Abéd Nego”. A vád: nem vesznek részt az előírt hivatalos szertartásban a szobor előtt. A történet egy kissé homályos; nem tudjuk, Nebúkadneccar vajon egy istenség szobrát állíttatta-e fel, vagy a sajátját. Talán maga a szerző sem volt egészen tisztában a körülményekkel, vagy nem tartotta fontosnak, hogy pontos legyen. „Dúra” akkádul (*dúru*) „erődítmény”, „fallal körülvett helység”, de önmagában nem helynév. (Csak összetételekben, mint Dúr-Sarrukín vagy később Dura-Európosz.) Láthatóan nem a körülmények voltak érdekesek, hanem maga a helyzet. A szertartásban való részvétel mint szimbolikus cselekedet, mint hűségaktus, amelynek a régiségben inkább a vallási-kultikus, napjainkban többnyire inkább a politikai jellege a meghatározó. A három zsidó férfi, bár állami méltóság, megtagadja a részvételt, nem hajlandók, még hivatali kötelezettségéből sem, arra, hogy imádják a babilóni isteneket vagy részt vegyenek az aranszobor előtti szertartásban. Vállalják a büntetést is: kivégzés. Tüzes kemencébe vetik őket; mellesleg, ez a babilóni „tüzes kemence” nem más, mint az Iráqban azóta is használatos és ma is országsszerte látható hatalmas, állandó tégláégetők egyike, felfűtve.

Ezzel a történettel együtt kell néznünk egy másikat (DÁN. 6), amely anyaga és szerkezete tekintetében egyébként is igen közel áll a „tüzes kemence” történetéhez. A Dániel ellen ármánykodó hivatalnokok kieszközik a királynál – aki ez alkalommal Dárjávés, azaz Dareiosz –, hogy rendeletben tiltsa meg mindenkinek, hogy kérelemmel forduljon bárkihez, istenhez vagy emberhez, kivéve, ha magához a királyhoz. Dániel azonban továbbra is imádkozik istenéhez. Mint ahogyan mindig szokott, naponta háromszor, házának felső szobájában, a Jeruzsálem felé kinyitott ablak előtt, térdre borulva (6,11).

A két történet pontosan megmondja, mit kell tennie egy zsidónak – vallásos zsidónak, ez magától értetődik – a galutban. Egyrészt, nem szabad részt vennie idegen kultuszokban, másrészt, meg kell tartania, amennyire a körülmények engedik, saját vallásának előírásait. Az imádkozás minden mozzanatára van más forrásadatunk is. A jeruzsálemi imairány, mondhatni, magától értetődő volt. Ezékiel mélységes aggodalomról és élénk fantáziáról tanúskodó látomásában a pogány gyalázatosságok (*tó-éba*) legnagyobbika, hogy Jeruzsálemben, a templomhegyen, vagy húsz ember Jahve házának hátat fordítva imádkozott (EZ. 8,16). A Jeruzsálem szerinti tájolást követte Felső-Egyiptomban a zsidó katonai telep Jahve-temploma (Elephantiné, az i. e. 6. század vége). A galutban mindmáig normatív szerepe van. Az első időkben az iszlám is ezt az imairányt (*qibla*) jelölte ki, és csak egy évszázad múlva változtatta meg Mekka javára. A nyitott ablakot Tóbit könyve is említi (3,11). A napi háromszori ima megfelel a Misna és a Talmud előírásainak (BER. IV, 1). Stb.

Bár a szöveg csak mellékesen említi, de szociológiai szempontból lényeges, hogy

Dániel a saját házában, emeleti szobában imádkozott. Az emeleti imát más bibliai helyek is említik (BÍRÁK 3,20; I. KIR. 17,19; II. KIR. 1,2; 4,10; JER. 22,14 stb.); itt más a fontos. Az ima helye magánház, tehát nem a város egyik tere vagy kapuja, nem egy babilóni templom. A zsidók imájában – vallási szokásaik gyakorlásában – nem lehet semmi kihívó. Akik Dánielt feljelentették, különös rosszindulattal keresték az ürügyet.

Jeremiás levele a beilleszkedés és részvétel követelményét fogalmazta meg, Dániel könyve a hagyományokhoz való ragaszkodás, a hűség példáit állította fel. Ez a kettő együtt: közösségi stratégia a megmaradásra, az identitás megőrzésére a galutban.

Zsidó király mint a babilóni király vendége

A babilóni források, történetesen a krónikaszüvegek, beszámolnak a Júda elleni hadjáratokról és Jeruzsálem elfoglalásáról, egyébként azonban nem fordítanak különösebb figyelmet a deportált zsidókra; igaz, más idegenekre sem. A zsidók a babilóniak szempontjából nézve nem számítottak a lakosság valamifajta külön – elkülönülő – csoportjának; a diszkriminációnak a gondolata is, ha egyáltalán, legfeljebb oly módon merülhetett föl, ahogyan a BIBLIA-ban a Dánielt följelentő irigy hivatalnokokról olvassuk. A galut fogalmát a babilóniak aligha értették volna.

A fogságba vitt király helyzete, mindenesetre, különleges volt; politikai okokból. Az asszírok, s minden jel szerint a babilóniak is, a meghódított országokból rendszerint magukkal vitték a királyi család egyik tagját, s udvarukban tartották, minden eshetőségre készen. A vendég – vagy tiszteletbeli fogoly –, ha a birodalmi politika hirtelen fordulata úgy kívánta, felválthatta az illető országban az engedetlené vált *incumbens* királyt. Ebben a tekintetben az onkéntes vagy kényszerű emigráció között nem volt nagy a különbség; s a birodalmi politika ezen eszközével hagyományosan minden terjeszkedő hatalom élt olykor. Jehójákin, mint a BIBLIA-ból tudjuk, Nabú-kudurriuszur élete végéig, összesen harminchét éven át, ebben a státusban maradt: a babilóni király kényszerű vendégszeretetét élvezte, családjával együtt. Fiai közül több is, ha nem valamennyi, biztosan Babilónban született. Csak majd a király halála után (i. e. 562) nyerte el, az utód kegyelméből, polgári szabadságát (vö. II. KIR. 25,27–30 = JER. 52,31–34), ami státuszváltozást jelent, például, más öltözetet (vö. II. KIR. 25,29), de arra nem készítette, hogy máshová költözzék. A BIBLIA azt írja, hogy a király asztalánál étkezett, és nagyobb megbecsülésben részesült, mint a többi vendég király. Mondhatni, a volt királyi foglyok testületének *doyenje* lett. Fogsága idején Jehójákin valójában, mint Dániel és társai is, a királyi udvar gazdasági igazgatóságáról kaptak rendszeres ellátmányt, fejadagot. Dániel, olvastuk a BIBLIA-ban, ezt elutasította; Jehójákin nem.

Babilónban, a királyi palota (az Istar-kapuhoz közeli, ún. déli palota) egyik helyiségében, abban a komplexumban, amelyet a legendás „függökert”-tel szoktak azonosítani, a század elején, Robert Koldewey ásatásai során a királyi udvar gazdasági irattárának számos okmánya között előkerült négy ékirásos agyagtáblácska, amelyeken Jehójákin király neve is szerepel. Az okmányok a királyi udvarban – az udvar oltalma és felügyelete alatt – lévő idegenek: előkelőségek és mások számára kiutalt élelmiszer és egyéb fogyasztási cikkek, Jehójákin esetében olajfejadagok havi mennyiségének jegyzékei. A király neve minden kétség nélkül azonosítható bennük; a babilóni írásmód: Ja-u-kin, Ja-ku(!)-kinu, utóbbi esetleg – a késő-babilóni akkád helyesírás megengedi – olvasható mint Jachu-kinu is. A név mellett mindig ott áll, hogy „Júda (Ja-udu, Ja-hu-du, Ja-ku-du, ez utóbbi alkalmasint = Ja-chu-du) királya”. A „júdai” (de nyugodtan mondhatjuk úgy is: „zsidó”) megjelölés az újbabilóni forrásokban csak itt fordul elő. A királlyal együtt öt fia és nyolc más júdai személy kapott még kiutalásokat.

(Megjegyzendő, hogy a BIBLIA Jehójákin hét fiának a nevét sorolja fel, lásd I. KRÓN. 3,17–18.) A mennyiségek általában megfelelnek a babilóni normáknak (átlag félliternyi olaj havonta), de a király lényegesen többet kapott, mint a többi júdai; az ő fejadagja nyilván magába foglalta a feleségeinek és a személyzetnek járó részt is. A négy agyagtábla közül csak egynek maradt meg a dátuma: Nabú-kudurri-uszur 13. éve (i. e. 592).

C (Babylon 23186 = VAT 16378), Rückseite, Kolumne II

Az ékírásos szöveg 17–18. sorában: „Jukunu”, „Jakudu” királyának fia és „Jakudu” királyának 5 fia

E. Weidner, in: MÉLANGES SYRIENS OFFERTS À M. R. DUSSAUD (Paris, 1939), Pl. IV

A különben teljesen szokványos könyvelési nyilvántartásokból kiderül, hogy Jehójákin királyi rangját a babilóni udvarban számon és tiszteletben tartották. A börtön (*bét kele*), amit a BIBLIA említ (II. KIR. 25,27), igen erős túlzás. JEREMIÁS KÖNYVÉ-ben a „fogság háza (*bét ha-kelja*)” sem sokkal tárgyyszerűbb (I. JER. 52,31). Kiderül továbbá a szövegekből, hogy a király mellett, mondhatni, egy kisebb (királyi) udvar volt, a családján és a sejtethető személyzetén kívül néhány más személy is; hogy kik, nem tudjuk, lehet, hogy rangosabbak, de nem biztos. A jegyzékekben a júdai királyi udvar mellett

Asqalon királyának fia, föníciai városokból való mesteremberek, méd, perzsa, élámi, egyiptomi, lüdiai személyek, ióniai görögök stb. szerepelnek; egyáltalán nem tisztán királyi társaság.

Egy bank zsidó üzletfelei

A babilóni galut zsidó társadalmát ékírásos okmányokból csak az i. e. 5. század második feléből ismerjük valamelyest közelebbről. A Pennsylvania Egyetem (University of Pennsylvania, Philadelphia) ásatásai során 1894-ben Nippurban előkerült egy babilóni bankár család, a Murasú ház gazdasági levéltára, különböző gazdasági ügyletekre vonatkozó följegyzések, szerződések stb., amelyek mintegy fél évszázadot fognak át. A szövegek nagy részét még az első világháború előtt kiadták, újabban a maradék táblákat is. Nemcsak az ékírásos szakma mutatott irántuk érdeklődést: mindenki, akit akár a BIBLIA elbeszéléseinek történeti háttére, akár a zsidó történelem, akár éppen a zsidó identitás változása foglalkoztatott. A cég, ezt jelezni kell, bár ők maguk nem tették, és valószínűleg nem is látták volna értelmét, hogy jelezzék: a Murasú cég babilóni volt, de alkalmazottai és főként üzletfelei között bizonyos számban zsidókat is találunk, azaz olyan babilóniakat, akiket mi, nevük vagy rokoni kapcsolataik miatt, zsidóknak tekintünk.

A Murasú-levéltár okmányait és a babilóni fogság történeti korát egy-másfél évszázad választja el egymástól. Ezenközben a babilóniai zsidóság egy része áttelepült Júdába. Az alija, természetesen, befolyással volt a góla életére: állapotaira, szellemi arculatára. Törést azonban nem jelentett; mint ahogy a későbbi – mégoly mélyreható – változások sem érintették a zsidó társadalom kontinuitását. A perzsa kori góla, s részben még a rabbinikus Babilónia is, szerves folytatása a babilóni fogság zsidó társadalmának, s ezért legalábbis a lehető legközelebbi analógiát kínálja ennek vizsgálatához.

A közel ezer okmányban összesen több mint harmadfél ezer személynév szerepel, ebből nem egészen száz jellegzetesen zsidó név. A számneveket szándékosan használok ebben az irodalmias alakjukban: nem akarok sem számításokat végezni, sem pedig táblázatokat és jegyzékeket közölni. Az anyagot az elmúlt évtizedekben sokan elemezték, s a gazdag szakirodalom minden specifikus érdeklődést kielégíthet. A zsidó nevek engem mint az egyéni életstratégiát kifejező társadalmi jelek érdekelnek.

Zsidó nevek, ékírással

Nevet az ember nem maga választ: születésekor kapja. A személynév így gyakran a szülők elkötelezettségét jelzi. A névválasztást hagyományok, szokások határozzák meg, vallási, kulturális, családi stb. hagyományok, és csak kisebb mértékben, csak ritkábban egészen személyes motívumok. De azért a név személyes programértékét sem szabad alábecsülnünk. A második világháború körüli évtizedekben sok német zsidó megváltoztatta a nevét, hogy eleve elhárítsa a fajgermán képzettársításokat – holott annak idején csak az éppen divatos nevek egyikét kapta szüleitől. Századunk középső harmadának egyik nagy asszirológusa, bécsi zsidó származású, első munkáit még az Adolf L. személynevekkel jegyezte; a harmincas évek második felében már csak az A. Leo nevet használta, s a háború után Amerikából még levelekre sem válaszolt németül. Ugyanígy 1980 táján a romániai magyarság körében hirtelen megszaporodtak a lefordíthatatlanul magyar keresztnevek. Sokfelől és régóta ismerjük a névváltoztatás mintáit. Az ilyen tanulmányokban rendszerint a zsidó nevek adják a legjobb példákat.

A héber onomasztikonban az i. e. 7. század végén hirtelen változást jelentett Jósijáhu kultikus-vallási reformja: hirtelen megsokasította a Jahve nevével képzett theo-

phorikus személyneveket; s ezek között most a jahvista nevek kerültek többségbe. A Jahve és az Él istennév a személynevekben ekkorra egyenértékűvé vált. Korábbi időkben a jahvista név nem feltétlenül jelentett zsidó identitást. Találhatunk ilyeneket más népeknél is (lásd Azrijau Észak-Szíriában, Jehómilk Foníciában, Jórám Hamatban stb.). De az i. e. 6. századtól kezdve, nyilván nem függetlenül a babilóniak Júda fölötti győzelmétől, már csak az viselt jahvista nevet, aki minden fenntartás nélkül zsidónak vallotta magát. A jahvista név ettől a kortól kezdve a zsidó identitás egyik legfőbb külső jele.

A Murasú-okmányokban, említettem, mintegy száz zsidó nevet sikerült meghatározni. A névanyag statisztikai vizsgálata, többek között, néhány érdekes demográfiai következtetést is lehetővé tesz, legalább a sejtés vagy becslés szintjén. A zsidó nevek aránya a teljes névnyagon belül mint reprezentatív minta kezelhető. Ez annyit jelent, hogy a zsidók aránya Nippurban – és nyilván a nagyváros környékén is – a teljes népességben mindössze is csak körülbelül 2,5–3 százalék. Ez az arány talán valamivel magasabb, mint más nem babilóniai népelemké, de azért Elő-Ázsia szinte minden tájáról akad valaki a bank üzletfelei között: Kis-Ázsiából, Szíriából, Egyiptomból, Iránból stb. Nippur térsége, úgy látszik, jóformán üres lehetett az i. e. 6. század elején, ide telepítették a legtöbb foglyot: földet és szabadságot adtak nekik, hogy legyen, aki megműveli a termékeny, öntözött szántókat. Ami a zsidó telepeket illeti, tudnunk kell, hogy a Murasú-okmányok idején már a nagy aliják után vagyunk: aki akart, visszament Júdába. A góla megmaradt, és – lehetőségei szerint, a maga módján – zsidó maradt.

Jahve a reménység

A zsidó névnyagnak mintegy kétötöde jahvista név: a nyelvi formájában mondat jellegű név rendszerint két eleme közül az egyik Jahve neve, többnyire a *trigrammaton* valamelyik változatában (YHW, YHH), de mint *bigrammaton* is akár, csak két betűvel (YW, YH): Jahu/Jáhu/Jahú/Jau stb. mint a név első eleme; és *-ja-ma*, azaz Jaw vagy Ja(w) mint a név második eleme. A bibliai névformákat véve, a Murasú ház zsidó üzletfelei: Benája, Gedalja, Gemarja, Hananja („Jahve irgalmas”), Jehónátán, Mattanja (ez a név a leggyakoribb), Tóbija, Zekarja – hogy csak néhányat soroljak fel közülük. Van olyan zsidó nevünk is Babilóniából, amelyet a BIBLIA nem ismer, például: Aqabja, „Jahve az oltalom” (nyelvileg ugyanaz, mint Jákób); Jehólakim, „Jahve a tiétek (/veletek/értetek van)”; Jehólanu, „Jahve a miénk (/velünk/értünk van)”; Szipaja, „Jahve a reménység”.

A jahvista személynevekben az ékírásos szövegek igen gyakran – és ha a második elem, szinte kivétel nélkül mindig – kiírják Jahve neve elé az istennevek előtt használatos ékjelet (determinatívum, marker). Ez az írásmód Jahvét – a személynévbe foglalt istennevet – jól láthatóan és egyértelműen mint istenséget határozza meg. A babilóni társadalom politeista: a tolerancia *versus* türelmetlenség ellentétet nem ismeri. Egyébként is, ezernyi istennév van forgalomban. Jahve hirdetése nem lehetett feltűnő a babilóniak szemében. Az írnokok, akik zsidó ügyfelek számára az ékírásos táblácskákat írták, maguk is tisztában voltak azzal, ki ez az isten, s ügyeltek rá, istennévnek írják a nevét.

Az istendeterminatívum a zsidó identitás szempontjából érdekes. Jelzi, hogy vannak a babilóni zsidók között, akik Jahvét mint istent – formális tekintetben a babilóni istenségekkel egy megítélés alá eső istent – mutatják be, s nem félnek magukat istenük megnevezésével mint zsidókat meghatározni.

Jahve a fiatal nemzedékek neveiben

Alkalmazkodó névhasználat, szeretném mondani, és nyomban ezt is: szakítás az alkalmazkodással. Az okmányok alapján egy-egy családnak több nemzedékét is megismerjük. Hogy a babilóni nevet viselők között ki zsidó, csak a genealógia tudja megmondani, visszamenőleg. Voltak zsidók, akik nem akartak annak látszani, akik babilóni nevükkel Babilón-konform magatartást jeleztek. Ez lehet asszimiláció, s lehet elrejtőzés a babilóni név mögé. Az asszimilációs névhasználatot, a dolog természete szerint, legtöbbször nem ismerhetjük fel közvetlenül, hiszen nem láthatunk a babilóni név mögé. Legfeljebb olyankor bukkan elő, utólag, ha a fiú vagy unoka, szakítva atyáinak óvatosságával, nevében is vállalja a zsidó identitást.

Gyakori eset, hogy jahvista név a számunkra ismert genealógiákban csak a második vagy harmadik nemzedékben mutatkozik. Hogy zsidó családról van szó, visszamenőleg állapíthatjuk meg. A nagyszülők és szülők nemzedéke „alkalmazkodó” nevet viselt, az unoka azonban zsidónak hirdette magát. Egy-két példa: Amél-Nana és fia, Bánija; Bau-etir és fia, Aqabja; Bél-uballit és fia, Mattanja; Bél-zéra-ibni és fia, Nirja; Nabú-sarra-bullit és fia, Sabetaj. A jahvista öntudat (disszimiláció), amely egy babilóni cionizmus kialakulásához vezetett, lassan bontakozik ki, mindenkiben más okból, más alkalomból. De a folyamat alighanem szüntelen. Aki szakított apáinak „alkalmazkodó” névhasználatával, az mint zsidó egy kicsit szakított a környező társadalmi közeggel is. Ez kétségkívül disszimilációs folyamat, s nyilván nem választható el a csoportkohézió – zsidó közösségi szolidaritás – jelenségétől. De azért tudnunk kell, hogy a harmadik nemzedék effektus igen sok diachronikus folyamatban felismerhető: ízlés, ítélet, identitás gyakrabban merít a nagyszülők világából, mint a szülőkéből; a szülői hatástól megkülönböztetni akarja magát az ember, a nagyszülőkhöz kapcsolódni kisebb kockázat, mert eleve és szükségképpen csak részleges lehet.

Zsidó vagyok, de csak annak, aki tudja

A „rejtőzködő” névhasználat esetei könnyebben földeríthetők. Az egyik lehetőség a rejtőzködésre: kissé archaikus, azaz nem jahvista, de bibliai nevek használata. Minjamen (= Benjamin, Benjámin), Elísa, Hósea, Simeón stb. szerepelnek anyagunkban. Az Él-nevek is ide sorolhatók; az istennév a sémi nyelvekben – az akkádban és a héberben egyaránt – közszó: „isten”. Az Él a kívülálló szemében nem feltétlenül jelent zsidó identitást. Babilóni körülmények között az Él elemet a személynevekben a szó köznyelvi értelmében lehet venni: „az isten”. De azért nyilván nem véletlen, hogy a zsidó személynévanyagban igen sok Él-név fordul elő. Egy kicsit hasonlít hozzájuk a már említett Aqabja, illetve az ehhez hasonló Aqqub stb. nevek esete is: akkádul is érteni őket. Héberül vagy arámiul az *aqab/-aqab*, „oltalmaz”, akkádul pedig a *qabú*, „mond” igéből: zsidónak kifogástalan jahvista név, a babilóniaknak jó akkád vagy arámi.

Másik lehetőség a sajátosan, de alkalmasint nem közismerten zsidó szavak használata személynévként. Egy roppant izgalmas név a Murasú-okmányok anyagából: Sabetaj, „Az én szombatom” vagy „A szombat az enyém”. (Mint már említettem egy felsorolásban, a mi egyik Sabetajunk apja theophorikus babilóni nevet viselt: Nabú-sarra-bullit, „Nabú isten tartsa életben a királyt”). A szombat (*sabbat*) intézménye babilóni hagyományokra megy vissza, és végső formájában csak Babilóniában – a galutban – rögzült a zsidó hagyományban, mégis, zsidó intézmény, amit mások nemigen ismernek. (A nevet l. még EZRA 10,15; NEH. 8,7; 11,16.) Hasonló név a Haggaj is, a *hag*, „(vallási) ünnep” szóból. (A bibliai próféták egyikének is ez a neve, éppen az i. e. 520

körülí években.) A „rejtőzködő” zsidó olyan nevet választ, magának vagy fiának, amely névről csak a zsidó fogja tudni, hogy a viselője is az. A Sabbetaj név a félig „retőzködő”, félig az identitást vállaló magatartás jellegzetes esete. Lehetséges azonban az is, hogy a Sabbetajok egyike vagy másika prozelita volt, a zsidóságba betérő babilóni vagy ilyennek a fia. Az „idegenek” (*bené ha-nékár*) betérésére utalt a „Babilóni Névtelen” is (JES. 56,6). A zsidó vallás iránt vonzódó, ahhoz közeledő „idegenek”, azaz más vallások hívei, később is szívesen hívták magukat Szombat, Szombati, Szombatos néven, mint Egyiptomban a római korban nem ritka Szambathion név mutatja.

Harmadik lehetőség a „rejtőzködés”-re a szelektív, külsőleges asszimiláció. Babilóninak látszani, de csak olyan mértékben, hogy ez ne sértse a zsidó hagyomány értékeit. Talán éppen ez volt Dániel esete is: Marduk-balátsu-uszur helyett csak Balátsu-uszur, a rövidebb névforma.

Jahve, az Úr

Vannak babilóni hangzású zsidó nevek. A kortárs nyilván könnyen felismerte legtöbbjükben a zsidó jelleget, ha egyáltalán törődött az ilyesmivel. Nekünk a név útján való beilleszkedés kódját kell megtalálnunk.

Úgy gondolom, ebbe a csoportba sorolhatjuk, többek között, a babilóni zsidók Bél-neveit. Bél ebben a korban Enlil, Marduk vagy esetleg más főisten neve, az istenség apellatívumából: „Marduk, az úr” helyett csak: „Az úr”. Megjegyzendő: igen közeli párhuzam a Jahve név és az Adonáj helyettesítő név esetéhez. A héber istennév kimondásának tilalma későbbi, mint a kor, amelyről most beszélünk; éppen a Jahve-nevek bizonyítják, hogy az i. e. 6–5. században, de még később is, kimondták a tetragrammatont. De ha nem akarták kimondani, a leginkább még ez a szó helyettesíthette: „az úr / Úr”. A BIBLIÁ-ban egyébként is gyakran az isten valódi neve mellett áll. Azt gondolom, egyrészt, hogy a galutban a Bél-nevek „szelektíve alkalmazkodó” zsidókat takarnak; másrészt, hogy az Adonáj olvasat elterjedéséhez hozzájárult a Jahve > Bél névhelyettesítés is.

De vannak a zsidó „rejtőzködés”-nek még bonyolultabb esetei. Jehójákin király fiai közül (lásd I. KRÓN. 3,16 skk.) háromnak nem jahvista neve van; ezek: Sealtiel, „Istent (Élt) kértem”, Malkirám, „Királyom a Magasságos” és Sesbaccar. Az első kettő az iménti „rejtőzködő” névhasználat jellegzetes esete. A harmadiknak a dolga kissé nehezebb.

Sesbaccar: fedelmi permutáció

Sesbaccar neve kétféleképpen szerepel a BIBLIÁ-ban: Sesbaccar (EZRA I,8 stb.) és Sennaccar (I. KRÓN. 3,18). A SEPTUAGINTA további változatokat nyújt: Szanabaszar, Szaszabaszar, Szanabasszar stb.; Josephus: Abaszarosz (ANT. XI, 1,3 = # 11), Szanabaszarosz (uo. 4,4 = # 93), Szabaszérosz, Szabanaszarosz (uo., MS var.), Sabassirus (JOS. LAT. CASSIODORI, i. h.) stb. Nyilvánvaló, hogy a sokféleképpen eltorzult névváltozatok mögött babilóni név áll. A változatok rejtélye most talán megoldható. Nemrégiben egy szíriai (Tell Fakhariya) akkád–arámi bilingvis feliratban a Szasz írásmód *Samas* isten nevének i. e. 1. évezredi kiejtését rögzíti: Szasznuiri = Samas-núri. Az eredeti név második eleme: *aba*, a harmadik pedig, mint oly sok más névben is, az akkád *uszur*. A Sesbaccar név eszerint az eredeti babilóni alakjában: Samas-aba-uszur, „Samas, oltalmazd az atyát”. A történeti szakirodalom, éppen a név alapján, igen bizalmatlan Sesbaccar iránt. Samas nevével viseli a nevében: nem lehet a királyi család tagja, nem lehet zsidó. Josephus is úgy beszél róla, mint aki a perzsa udvari körökhöz tartozik.

A név Sesbaccar történeti szerepe miatt érdekes. Amikor Kürosz kiadja a rendeletet

(i. e. 538), mely lehetővé teszi a zsidók hazatérését, pontosabban, visszaadja a zsidóknak a jeruzsálemi Templomból elhurcolt arany- és ezüstkincset, összesen ötezer-négy-száz tárgyat (EZRA 1, 11), Sesbaccar kapja a megbízatást, hogy a szertartási eszközöket, amelyeknek visszaszolgáltatása szimbolikus aktus, vigye vissza Jeruzsálembe. A BIBLIA hol a „Júda fejedelme (*naszi*)” (EZRA 1, 8), hol a „tartományi kormányzó (*peha*)” (EZRA 5, 14) címmel említi. Sesbaccar kulcsfigura volt a babilóni fogság „vége” idején. Lehet-e a hazatérés egy ennyire prominens személyiségének theophorikus babilóni neve? A fogságba hurcolt király fiának?

Az ellentmondást, azt hiszem, fel tudom oldani, s ezzel megvédhetem a fejedelem emlékét, egyszersmind magyarázatot adhatok a szerepre, amelyet a hazatelepülés eseményeiben kapott. De fölmenthetem a legsúlyosabb vád – a zsidó identitás feladásának vádjá – alól is. Véleményem szerint Sesbaccar neve egyszerűen a szokásos névpermutáció. Samas a babilóni napisten, égi istenség. Ha a nevét zsidó módon akarjuk értelmezni, csak az *Elohé ha-sámaim*, arámiul – DÁNIEL KÖNYVÉ-ben is, Jahvéra utalásul *Eláh semajja*, „az ég istene” juthat eszünkbe. Sesbaccar a babilóniaknak jó babilóni név volt; de a zsidó hagyományban járatosabbak tudták, hogy ez csak az elemek átrendezése, a zsidó név átalakított változata. Az emigráns király fia, aki nyilván politikai szerepre készült, s nyilván tudta, hogy ezt a szerepet csak a babilóniaktól kaphatja meg: a galutban élő zsidók fejedelmének valamelyest be kellett épülnie a babilóni társadalomba, de úgy, hogy elfogadják társai, a zsidó góla is. Helyzete nagyon hasonló lehetett ahhoz, amit a hagyományból Mózes egyiptomi státusáról tudott. Sesbaccar nyilván tökéletes babilóni identitással bírt: babilóni volt a neve, Nabú-kudurri-uszur király udvarában – de legalábbis az udvari körökhöz közel – nevelkedett. Nem véletlen, hogy a babilóni perzsa udvarban éppen ő volt az, akire rábízták a szimbolikus értékű feladatot, a jeruzsálemi templomi kincs visszaadását, s ezzel egyszersmind Júda államiságának helyreállítását. A tartós bizalom jelének látszik, hogy őt nevezték ki Júda első perzsa tartományi kormányzójává is.

Babilón fia

Hasonlót mondhatunk Zerubbábelről. Sealtiel fia, tehát Jehójákin – a fogoly király – unokája; tehát egy nemzedékkel fiatalabb, mint Sesbaccar. A neve ugyancsak jó babilóni név: Zér-Bábili, „Babilón magja”, „Babilóni sarj”. A szerephez képest, amelyet a zsidó történelemben betöltött, kissé feltűnő név. Zerubbábel, az unokaocs, Sesbaccar utódja volt, fejedelem és tartományi kormányzó; az előbbi a zsidó, az utóbbi pedig a perzsa igazgatásban: annyira azért nem volt önálló és független az ismét engedélyezett Júda, hogy vezetőinek ne lett volna szüksége a perzsák bizalmára. Zerubbábel alighanem ugyancsak a babilóni királyi udvar közegében nevelkedett. Tényleg babilóni sarj volt. Egykor, „back in Babylon” – vagy mondjam azt, hogy *otthon*, Babilónban? – a neve gesztusértékű lehetett. Egy babilóni számára úgy hangozhatott, mint valami hazafias nyilatkozat: „Én babilóni vagyok!” De i. e. 520 táján és Jeruzsálemben, ahol az új közösség vezető szerepeihez legitimációt csak a babilóniság adhatott, mert az elit a zsidó kontinuitást nem a Júda területén maradt zsidó népesség folyamatos történetéből, hanem a babilóni fogságból eredeztette: az újrászerveződő jeruzsálemi zsidó társadalomban a Zerubbábel név már olyan volt, mintha valaki az új-régi magyar világban, mondjuk, egy hiteles kutyabórt mutatna fel.

(Folytatás a következő számban.)

FIGYELŐ

HÁROM ÍRÁS EGY KÖNYVRŐL

Tandori Dezső: *Koppar Köldüs*
Holnap, 1991. 76 oldal, 59 Ft

I

...LEHUL AZ EKZET

„költészet az emberiség anyanyelve”
(Hamann)

Több szempontból is kivételes művel kerül-
vén (önként és szerencsére) szembe, a kriti-
kus azzal kell kezdje töprengő értelmezését,
hogy bevallja: zavarban van – s legfeljebb az-
zal vigasztalhatja magát, hogy reméli: zavara
az olvasók által belátható és méltányolható
lesz. Hiszen a KOPPAR KÖLDÜS című Tando-
ri-kötet, mely fantasztikus gazdagságával,
vad és gátlástalan kísérletezésével, bámulatos
leleményével, megrázó líraiságával teljesen
elkápráztatja olvasóját, oly nagyvonalú bőke-
zűséggel szórja körénk a problémákat, hogy
felfejtésükre csak némi vakmerőség révén
vállalkozhatunk. E kötet ugyanis, mely ered-
ményeit tekintve – ritka eset! – alighanem va-
lóban minden elismerést megérdemel, újító
és hagyományörző vállalkozását illetően szin-
te megismétli (más szinten) a húsz év előtti
EGY TALÁLT TÁRGY MEGTISZTÍTÁSA rendkívüli
bravúráját: újra bejelenti az egész költőiséggel
kapcsolatos lehetséges állásfoglalások és né-
zetek radikális átformálásának igényét – ám
újra anélkül, hogy az eddigi vállalkozásoknak
és nézeteknek (valamint saját költészetének)
igazát, létjogosultságát, hagyományhoz kö-
töttségét egy pillanatra is kétségbe vonná. Az
persze már más, szociológiailag szerencsés-
ebb kérdés, hogy a TALÁLT TÁRGY hajdani,
történetileg kiemelkedő szenzációja az iro-
dalmunkban azóta bekövetkezett, sok szem-
pontból Tandorinak is köszönhető költészeti
átstrukturálódásnak következtében nemigen

várható el: hál’ istennek szinte természetes
ma már, hogy ilyen kötetek lehetségesek – a
szerzőnek csupán *magán* (azaz költészeti) el-
ismerés, de az persze a legmagasabb szinten,
jár. Ezért kell tehát komolyabban (ha egyál-
talan van értelme ily fokozatosságnak) szem-
benézni e kötettel, mint például az előzőek-
kel: ez nem egyszerűen jobb, mint egy más
Tandori-kötet; ez egészében tanulságosabb, s
tanulmányai révén megrázóbb.

A posztmodern művészet nagy átka és
egyben áldása, hogy minden egyes mű, állan-
dóan, minden ízében és egészében utalást,
belátást, tanulságot tartalmaz és állít a művé-
szet egészére – hogy minden új és újító gesz-
tusába beépíti a hozzávezető útról tett vagy
teendő vallomást is; minek következtében a
befogadás élvezete (a katarzis stb.) nem képes
naiv, spontán módon működni vagy érvénye-
sülni (az persze kérdés, hogy korábban való-
ban képes volt-e); e reflexív mozzanatot ál-
landóan szembe előtt kell tartania. Tandori e
kötete is épp azáltal kínál rendkívül mély lé-
nyegi belátást, hogy minden megszokottnak
tűnő költői elemre, mozzanatra, gesztusra rá-
kérdez, minden összetevő természetes voltát
kétségbe vonja, s olyan rendet jelöl ki és te-
remt meg, ráadásul – vállaltan! – önkénye-
sen, művileg, mely *ilyen módon* csak e szöve-
gekben létezik, csak az általa teremtett keret-
tek között értelmezhető, melynek azonban
érvénye az általa szabott határokon messze
túl is kiterjed – mely végső soron egész költé-
szetfelfogásunk újraértelmezéséhez nyúj-
that segédkezet.

Ami első pillantásra is szembeszökő: a köl-
tői nyelv fogalmának, a nyelv használatának
radikális átfogalmazása. E szövegek olvastán
végleg le kell számolnunk azzal a még ma ál-
talanban nagyon erősen élő hagyományos il-
lúzióval, mely szerint a költői nyelv a min-
dennapi, ismert és mindannyiunk által hasz-
nált anyanyelv változata lenne (csak a költő
által szebben, jobban, ékebben, rafináltab-
ban stb. ismerve és alkalmazva); azt kell –
akár akarjuk, akár nem – elhinnünk és elfo-

gadnunk: a költészet *más* nyelven beszél (vegyünk egy irodalomtörténeti analógiát: milyen is lehetett valójában az, mikor – nem is olyan régen – *saját* költészetünk nem magyarul, de latinul szólt rólunk és hozzánk?). Hiába egyeznek meg nyelvi *elemek* anyanyelvhasználatunk és a költő nyelvhasználata között, hiába tudjuk, hogy a költő is azon a nyelven beszél egyébként, magánemberként, amelyen mi, ama kétféleséget nem lehet megkerülnünk, mely a költői beszédmód létalapot alkotja: a költészet oly nyelven beszél, amely a költői szövegen kívül nem létezik. Tandori *nem létező* nyelvet talált és teremtett (hívott létre *egy* kötet élettartamára) – oly nyelvet, mely, persze, működik a maga határai között, de melynek létfeltétele az, hogy e határok tudatosak legyenek; e tudatosság pedig egyetlen dologra kell hogy irányuljon: a *másságra*, a másság elismerésére. A magyar irodalmi köztudat számára e kihívó gesztus nyilván provokációként (is) hat: azt a nyelvvédő irodalomszemléletet vonja kétségbe, mely a költőben elsősorban (esetleg kizárólagosan) az anyanyelv ápolóját, fejlesztőjét látja, s mely szerint például a költő legnagyobb dicsérete abban fogalmazható meg, hogy a közembernél, mindenkinél, behatóbban, jobban ismeri és műveli anyanyelvét. E nyelvi szempontból konzervatív (nyelvőrzdő) szemlélet úgy véli, mintha a költő valamit *kihozna* a nyelvből (amit mi, nem költők, a magunk gyarló módján, csak épp nem veszünk észre, mindennapjaink terhe alatt), s a költő (*minden* költő) nyelvteremtő, változtató gesztusait csak mint stíluszükai leleményt hajlandó elismerni. Holott a dolog alighanem épp fordítva érvényesül: a leghagyományosabb stílust használó költő is, abban a pillanatban, mikor *poetica inventio*val él (azaz verset ír), elhagyja a mindennapi nyelv grammatikai és érvényességi területét – s mintegy átlép egy más nyelvbe – *távolságot* teremt. E más nyelv közvetlen nyelvtani érthetősége aztán, persze, lehet különböző fokú (hisz a használt, felhasznált jelek e téren a költő önkényétől függenek: „*Talalki talalt iras mi minden kod. Mod iras minden ez*” – ám költői érthetősége mindenképp elhagyja a grammatika fennhatóságát, s messziről, lenézőleg tekint le rá. Ha nincs más nyelv, akkor költészet sincs.

Másrészt a Tandori-kötet teljesen újrafo-

galmazza a szöveg értelmezéséhez kapcsolódó hagyományos beidegzéseinket is: ezeknek az írásoknak ugyanis nem adható meg végleges, egyértelmű (nyelvtani) jelentése – nincs, nem is képzelhető el rögzített olvasatuk. E könyv kizárólag interpretációiban létezik – minden szövegdarabjának, szójelének, mondatának, szerkezetének többféle értelmezése lehetséges és jogosult: a szerző (a szöveg) nem árulja el saját értelmező kulcsát – a kulcs ugyanis (ha van) nem más, mint az eleve feltételezett sokféle (azaz sokfelé nyitó) értelmezés. Minden betűsor (hiszen olyannyira nem természetes nyelvről van szó, hogy a szavak hangalakkal sem rendelkeznek, s csupán írásjelekből állnak) az épp az adott pillanatban folyó (egyenes és visszatérő) olvasás kiegészítő gesztusai révén nyer csupán értelmet (már olyat, amilyet); a szó betűtéstét többféleképpen egészíthetjük ki, a mondat-szerkezeteket (ha még mondatok ezek) többféleképp csoportosíthatjuk stb. – s az épp talált és ki? vagy be?- olvasott jelentések nem semmisítik meg egymást, nem egymás ellen törnek, nem rögzülnek eggyé: állandóan és folyamatosan egymás mellett vagy egymásban érvényesülnek. Ráadásul a szöveg zseniális egyszerűséggel még az így keletkező sokértelműséget is megsokszorozza azzal, hogy egyes szójeleinek, mondatkísérleteinek többször is nekifut, megismétli őket, állandó, kisebb-nagyobb változtatással: lám, nemcsak az olvasó, az író is a keresésre, a variatív nyelv-értelmezésre van szorítva! A nyelv e könyvben egyszerűen úgy jelenik meg, ahogy a kifejezés és az interpretáció állandó, törékeny pillanatnyiságának kitéve mintegy bukdácsol saját korlátai között, másrészt ahogy a sokszorú megjelenés tűzijátékával mintegy elkápráztatja önmagát és alkotóját (azaz íróját és olvasóját). A kötet nyelvteremtésének bámulatos bravúrját épp e kettősség adja meg: a végletekig kiszarolt, kopár, megkopasztott torz nyelv minden megjelenési mozzanatában (a legprimitívebb írásjeltől kezdve a legcseleesebb szintaktikai trükkökig) teljes fenségében és magasztosságában ragyog; folyamatosan önmaga korlátaira mutatván, önmaga korlátlan lehetőségeit varázsolja elő.

Lehetne persze hagyományosabban is elemezni a kötetet (sőt a szerző néha maga is mintha ilyesmiről beszélne): mintha e nyelv

romlott (azaz torzult, kifacsart, helyéből elmozdított nyelv) lenne, s romlásának, ilyen-ségének pszichológiai vagy ideológiai okai lennének („s akkor Istenem kérlek ne add, hogy ez az összeomlottság mi nyelvben van lelkelegety, lelkelemmel” vagy: „nem romhalmz világ, te csak vagy rossz halmz gödrbe” stb.). Am a dolog (szerencsére) nem ilyen egyszerű: Tandori nem imitativé használ ilyen nyelvet, még akkor sem, ha imitációs indíttatását szövegeiben tematizálja is. Az ugyanis meglehet, hogy (gondolati vagy pszichológiai) mozzatoként játszott szerepet a nyelv torzításának vagy a kifejezés csökevényes voltának képzete – a végeredményben azonban, azaz az előttünk álló szövegben nem ez a döntő: itt, e teremtett környezetben, ez a nyelv hat természetesként, ez van, s a torzítatlan nyelv nincs. Ha lehullt az ékezet, nem elég az okát keresnünk, miért hullott le; azt kell megtudnunk (kiolvassunk): ékezet híján mit mond a szövegünk.

E kötet mint kötet él és hat: nem versek gyűjteménye, hanem egy mű, feldarabolhatatlanul. Tandori, újabb revízióra kényszerítvén költészetének olvasóit, újabb elfogadott közhelynek elutasítására szólít fel: nem igaz az, hogy a líra csak egyes mozzanatokban, csak egyes lírai gesztusokban támadhat fel. E könyv: epikus számadás – történet, kettős értelemben is. Egyrészt rekonstruálható egy külföldi utazás cselekménysora (szabatosan: a hazaérkezésig), az utazó kalandjaival és reflexióival együtt, másrészt kibontakozik a kötet írásának története is, az író mester-ségbeli gondolataival és tünődéseivel. A két történet egybemosódik, s együtt lesz a könyv anyagává: az epikus alkalmosság azonossá válik a megszakítatlan lírai reflexióssal – ami a szerzővel történik, az jut eszébe, s fordítva: ami eszébe jutott (a múltjából, verebeiről, ott-honáról stb.), az történik vele. A nagy folyamat, mely hosszú is, tagolt is, sőt darabokra is esik szét, azonban egy nagy egységben, a beszélő szerző személyének nyert oszthatatlan megjelenését: amint a négy nagyváros – Koppenhága, Párizs, Köln, Düsseldorf – egyé válik a *koppar köldus* figurájában és nevében, úgy a történések, a reflexiók és a megírás aktusa mind beleolvadnak a szerzői magánbeszéd vallomásos folyamatába – az egész kifejezésének keresésébe és teremtésébe.

A kötetírás mint költői gesztus Tandorinál

egyszerre őrzi az egységes, önálló egy mű igényét, s a művet létrehozó folyamat rögzítésének (avantgárd, koncepcuális) indulatát. A megszülető (megalkotott) kötet csak e kettősségben él, s egészének megértését épp e kettősség belátása világíthatja át: a folyamatosan születő, alakuló, átalakuló, módosuló, hibás (hibásnak hagyott vagy szánt), javított (?), egyes pillanatok és folyamatokat rögzítő szövegek átmásolva, azaz rendbe szedve és szerkezetbe illesztve jelennek meg; a folyamatrögzítő egyes darabok és az őket egybefogó szerkezet elszakíthatatlanul egymásra vannak utalva. A kötet epikus vázát (azaz az áramló folyamatot) a nagy, egyszerűséget és állandóságot hordozó, szinte tökéletes kört konstruáló rend veszi körül: a bevezető (és a cím) torz nyelvi intonációjára az utolsó vers gyönyörű, klasszicista tisztaságú, zárt versformát és nyelvet használó gesztusa felel, a motorként álló (e kötet nyelvére átfert) idézetek a lezárásban visszanyerik eredeti nyelvi megfogalmazásukat – mintegy előre meghatározva és kijelölve az értelmező olvasás kereteit: ilyen határok között érvényes az, ami itt olvasható. E kereten belül zajlik az elbeszélés (?), a leírás (?) – azaz a költészet és nyelv keresése és teremtése. Klasszicista és posztmodern indulatok fonják át egymást e kötetben belül: tematikus (majdhogynem propozíciós) költészet születik meg az önvalomás, ön-elemzés, gondolat- és állapotrögzítés parittalan, naivként beállított, csapongó reflexivitásában – a tárgyyszerű és a személyes mozzanatok, akár az említett és rögzített eseményeket stb., akár az alakuló formákat illetően, teljesen egygyé válnak, s megkülönböztethetetlenek lesznek. E kötet, mely alighanem a legvadabb módon távolodik el mindattól, amit hagyományosan költői személyességnek tekintettek, paradox módon (s a szerző eddigi műveihez képest is radikális nyíltsággal) csempészi vissza a személyesség megrázó mozzanatait: a könyv váratlanul jelölt dátuma a szerző névnapjára utal, az utolsó szójel pedig a szerző névbetűit rögzíti; mindaz tehát, amit leírásnak vagy nyelvkísérletnek tekinthetünk volna, tiszta vallomásnak fogandó fel, egy éppilyen „koppar köldus” magánbeszédeként, egyszeri aktusként – a teremtett mű örökkévalóságának jegyében.

A kötet, persze, mint egy igazi posztmo-

dern (vagy nem *csak* posztmodern?) mű, állandóan játszik keletkezésének tényével: a legfontosabb életűnyeket (haláltényeket), a művön kívüli élet mozzanatait csak mint a költészetben belül megjelenő jelenségeket szemléli – vagyis művet teremt. Amit rögzít, azt azon nyomban mint költészetet, mint verset rögzíti; a versírás folyamatának és állandóságának jelenlétét egy pillanatra sem óhajtja elkedőzni. Bármí történik, bármí kerül elő, minden költészetté válik: egyszerűen ott a helye. Ezért például a keret bámulatosan éles idézethálója: az épp mostani írás amaz elődök fényében és folytatásaként érvényesül (miközben *ők*, azaz a választott idézetek is átényegülnek az épp most teremtődő nyelvi világ elemeivé). Tandori választott mottói (ahogy ez már a mottóktól hagyományosan, szabályosan el is várható) szinte didaktikus pontossággal írják valóban körül saját gesztusát: a József Attila-vers a beszéd és lét viszonyát intonálja (a törvény eliminálásával!), Jékelytől a legnagyobb téma jelölését veszi át (a halottal, a halállal való szembenézés iszonyú kérdését), a Márai-sor a nyelvi megjelenés váltására utal, míg az Eliot-parafrázis („*mit csak legfjbb új fordltt remlek*”) a heroikus vállalkozás nyitottságát s végleges megoldhatatlanságát előlegezi – ám mire ez idézetek a könyv végére visszatérnek, kiegészülnek és elsorvadnak: jóllehet elnyerik eredeti formájukat, elvesztik önállóságukat, s oly sorba illeszkednek be, mely lezárhatatlan s nem lezárandó (próbáljuk meg például értelmezni az utolsó sort: „*Etc., a több ivagy-vagy.*” – olvasatunk lehet egyszerűen: *stb.*, lehet: *vagy-vagy*, lehet kihagyással: *a löbbi <néma csend>*, lehet más kihagyással: *a löbbi vagy <te> stb.*) – a lezárást csak a végső jel, a szerző névjegy, ha tetszik, maga a szerző képviselheti.

E bravúros kötet gazdagsága megengedi, hogy többféle értelmezési tartományban is helyet nyerjen – többfelől is közeledhetünk hozzá, s a többféle megközelítés is mind komoly tanulságot ígér. Értelmezhetjük például nyelvfilozófiai szempontból: Tandori e kötetben szinte élvezkedik abban, ahogy a nyelvfilozófia két szélsősége között mintegy lebegő (ám nem középső!) álláspontot foglal el, s a szélsőségeket gátlástalan eleganciával játssza ki egymással szemben, egymás ellen, egymás mellett. Hiszen lehetne azt hinni, hogy e szö-

vegcsoport azért ilyen, amilyen, hogy a wittgensteini hallgatáselméletet „illusztrálja” (ha már *úgysem* lehet a „dolgokat” önmagukban kifejezni) – ha nem azt látnánk, hogy egyéb sem zajlik, mint e kifejezés keresése; lehetne azt hinni, hogy e keresés egy „ősnyelv” felé irányulna, egy általános kifejezésforma felé (à la Leibniz), ha nem azt látnánk, hogy az ősnyelv állandóságát és mindenki számára való érvényességét a pillanatnyi változatok egyenértékűsége helyettesíti, s ha a biztos általánosságot nem vonná lépten-nyomon kétségbe a különböző nyelvi jelek minden mozzanatban érvényesülő, vibráló sokértelműsége. A lebegést épp az credményezi (s ennek köszönhető a szöveg végtelen, mozgalmas gazdagsága!), hogy a kimondhatatlanság képze és a kimondás önkénye ugyanazon nyelven, nyelvhasználaton, nyelvteremtésen belül, az éppen adott kontextusban, a végletes érvényesség igényével lép fel – a vállalkozás, a kísérletezés mostani egyszerűsége képviseli a teremtett (nyelvi) mű, a *törvény* változathatatlanságát.

Értelmezhető a kötet ama tárgykörben, amiről szól; a téma, a szövegek alanya, a több, egymás mellett futó, Tandori más verseiben, műveiben is élő, ható motívumsor, úgymond, magáért beszél. Tandori e kötetben is a végső, legnagyobb kérdések szólnak meg, anélkül persze, hogy a hagyományos, nagyszabású díszleteket (a „költői”, „jelképes” ornamentikát) maguk mellé vennék segédül. A kötet modellje pazar és kopár módon alkalmazza az utazás, az otthon, az egyedüllet, az idegenség, a társ, a társtalanság nagy motívumait – a halál megidézésének, a halott madártárs felidézésének alapelemeit (egyszerre utalva magára a dologra s az eddigi művekre); ráadásul megfejlve mindezt a próbára bocsátott nyelv (tematikusan is megörökített) megújított gesztusával: ahogy beszél a kötet, arról szól. A szerző/főhóst állandóan kínzó halálgondolat (a halál tényének és milyenségének, a vég lehetőségének képze) is mint nyelvi jelenlét kap megrázó formát: mintha *csak* a halál beszélne grammatikusan szabályozott nyelven – ahol nyíltan rémlik fel a halál, ott visszaáll a „törvény” „tisztá beszéde” (például Szpéro haláláról szólva: „*Ez nagyon rémes, önmagában. Ki is tesszem az ékezeteket!*”; hasonlóképpen a nagy, kér-

désekben fogalmazó záróvers klasszikusan tiszta leoninusában <LONDONI MINDENSZENTEK>). A nyelvromlás és nyelvtisztaság ket-tőssége e helyen az élet és halál szembenál-lásaként is megjelenik: a talányos utalás („romlani kell, kijavulni...”) mintha a javulás-nak az életből kifelé mutató irányát mutatná – a beszélő, aki „egyelőre nem illik az égi mezőbe”, e törvényes tisztaságot csak az elbeszélés impo-záns, záró mozzanataként iktatja be, szenten-ciaszerű tanulság gyanánt: a mű, az élet ré-szeként, legvégső, búcsúzó gesztusával, újra elhagyja a „tiszta beszéd” területét.

Esett már szó e költészet klasszicizmusá-ról: a komoly méltóság, amely fő témájának, a halálnak tragikumát övezi, a tematikusság, a sok, zártság felé törekvő formai megoldás (például a szentenciaszerkezet felelevenítése, a címekbe sűrített propozíciók súlyos szere-peltetése, a szerkezet összefoglaló jellege, klasszikus allegóriák felelevenítése: például a gyönyörű madár/repülőgép azonosítás stb.) mind e vonzás erősségéről tanuskodnak. E mellett kell azonban szót ejtenünk az ugyan-ilyen súllyal szerepet játszó klasszicizmuselle-nes tényezőkről is, elsősorban a játékossá-gról. A nyelvi kísérletezés eleve játékelemek-ből épül fel: *talált tárgyakból* próbálja felépí-te-ni saját konstrukcióját. A címlapon megjele-nő nyolcas szinte az egész vállalkozás allegó-riájaként működik: a félreütésből jelentés vá-lik – a nyolcas mint álló végtelenjel fog funk-cionálni, azaz minden felhasználható, akár tárgyról, akár jelenségről van szó, hiszen minden megkaphatja, a kontextusától, jelen esethen szövegétől/szerzőjétől azt a jelentést, mely amúgy sem önmagában, hanem alkal-mazójában rejlik. Ezért tud és akar a szerző oly szabadon száguldozni a nyelvi darabok között, összetörvén, összerakván őket, füg-getlenül attól, hogy szétDarabolásuk szándé-kosan, játékosan, véletlenül, hiba okán jött létre – nem keletkezésük, hanem új pozíció-juk fogja megadni helyi értéküket. A játék, a véletlen, a hiba mozzanata végig áthatja a szöveget; hisz az épp most, itt alkalmazott nyelvi gesztus is mint tematikus (konceptuá-lis) elem fog megjelenni (mint *talált tárgy*): az idegen írógép, egy idegen klaviatúra haszná-lata teremti meg, a helyesírási korrektség kö-vethetetlenségéből kiindulva, egy új nyelv és írás teremtésének lehetőségét – végső soron

épp ez a talált tárgy (mellyel egyébként, a le-írás szerint, rengeteg baj is van), lesz a kötet költészetfelfogásának allegóriájává.

Ilyen radikálisan újító kötetek esetében ál-talában fel szokott vetődni (mint ahogy már fel is vetődött) a kérdés: mennyiben folytat-ható egy ilyen vállalkozás? A kézenfekvő vá-lasz helyett (mely szerint így nyilván nem folytatható), talán helyesebb eleve visszaut-a-sítani a kérdést – a költészet ugyanis nem az egyes megoldások, formai, nyelvi invenciók folyamatában él és hagyományozódik (ezért hullanak ki mindig az epigonok, a megoldá-sok követői), nem úgy bomlik ki, hogy egy-szer megtalált formálások egyre gazdagabb megjelenést nyernek akár kitaláló szerzőjük által: a költészet hagyományát a gesztusok tes-zik ki. Minden költőnek és költészetnek újra meg újra meg kell találnia saját nyelvi-poéti-kai gesztusát, ami – ha, természetesen, ha-gyományra támaszkodik is – saját kialakulási folyamatában nyeri el csak értelmét, s így ter-mészetesen egyedi és egyszeri marad. Tando-ri ezen nyelvhasználati találmánya nyilván megismételhetetlen – de hisz minden igazi költészetű megnyilvánulás az. Folytatni – mit jelent ez? Ki tudta volna húsz éve elképzelni a TALÁLT TÁRGY-kötet folytatását? A KOPPAR KÖLDÜS úgy folytatja az eddigi Tandorit, hogy nem hasonlít rá – s épp ez benne a megrázó, ez benne a nagyszabású.

Margócsy István

II

„MRIERT MENEMASKEP BRMI TOVB”

Ha sorra vesszük a szocialista könyvkiadás minapi szétesésének (néhány esetben szándé-kos szétverésének) pozitív következményeit, a lista előkelő helyére kívánkozik az a tétel, hogy Tandori kevesebbet publikálhat. Kény-telen lesz a kopott, de igencsak találó közhely szavaival: csak válogatott műveket írni. Ko-rábbi példátlan újító lendületéhez mérve, második (vagy ha cezúrárt teszünk első két kö-tete közé, harmadik) korszaka meglehetősen elhúzódott. Minthogy ennek lényegi vonása volt bizonyos létminőségbeli hiányok átfordí-tása mennyiségi burjánzásba, a korlátozott

terjedelem szükségszerűen több külsőleges tényezőnél; ha nem is megindítója, legalább alkalmja a változásnak.

Első korszakának közismerten jelentős újdonsága volt a tartalmakról a struktúrákra, a nyelv saját, elvont állításaira forduló figyelem. Könczöl Csaba klasszikus értékű kritikájának telibe találó megfogalmazásával: az elmondani érdemes dolgok kimondhatatlansága – a pálya második szakasza ellenben az elmondani nem érdemes dolgok kimondásának jegyében telt. Érdemes előkeresni e bírálatokat (Könczöl TUKÖRSZÓBA című gyűjteményében) és kissé eltűnődni kiindulási pontjukon. A tradicionálisan költőiségre törő nyelvhasználat totális érvénytelenségének tételét, ahogy azt A HALLGATÁS SZINONIMÁI-ban élénk állítja, az utolsó évtized számottevő verseskönyvei egyszerűen lepöckölték a porondról. Spekulációnál is kevesebb: a hetvenes évek igazsága, és a silányságoknál is kevesebbet mond ma az ilyesféle megfontolásokhoz igazodó életmű. A ma igazsága azé a konzervatív olvasóé, akivel Könczöl csak úgy számolt, mint azonnali letorkoltatásra ítélt belső hanggal. (Alighanem e fejlemény fosztott meg minket, közönséget a hivatott kritikustól – csak „Grafo Manó!”, a méltán népszerű publicistát hagyva a helyén.)

Nem magánkorszak volt, persze, és nem különút: Tandori kedvelt fogása a környezetben is megfigyelhető vonások *ad absurdum* túlhatása. Mikor az „objektív költészet” dogmája a lfrai személyiség redukciójára készítette pályatársait (legalábbis nyilatkozataikban – mert a gyakorlatban az erős, ellentétes irányú Ady-hatás megakadályozta, hogy sokan kövessék Füst és az egyik Weöres példáját), a TÖREDÉK HAMLETNEK a meghatározhatatlanságba tűnt személyiség kötete volt. Míg azoknál széles – természettudományos és történelmi utalásokkal foltozgatott – szakadék ásítozott a recepivitás elhatározott tágassága és érvényesen fölhasználható tapasztalataik szükössége közt, addig a madarak és mackók barátja a tapasztalás provokatívan szük területére vonult vissza. Az esetleges formájú és múlt nélküli tárgyakkal, a személyes tulajdonságoktól független előre gyártott emberi sorsokkal teli modern világban nem kevesen építettek maguk köré magánmitológiát a valódiság aurájával bíró dolgokból – olykor,

mint Tolnai Ottó a VIRÁG UTCA 3 prózaverseiben, kimondottan magas színvonalon; mindez érdekfeszítő lábjegyzetek tömegévé vált egy leendő összefoglalás Tandori-fejezetéhez.

Nem egészen tréfából mondom: A MEGNYERHETŐ VESZTESÉG-féle köteteknek adekvát fogyasztási módjuk volt a sietős átlapozás. Szóval költőjük bírja még, fenntartható a kérlelhetetlen szelídségnek a kisvilág hátárain kívül rekedt jelenségek ignorálásában kifejezetten agresszív képvisellete. Leleplező szöbősége, mely a nyilvános kommunikáció erősen titkolt s mégis közismert alapelvehez igazodott: amit dokumentálnak, az méltó rá, és nem fordítva. (Hasonlóképp licitálta túl az önjelölt utódok alkotatótól olykor igen távol álló művészelődök megidézésének divatját is.) Közegében, az öncélú termelés államvallásának alávett társadalomban a költő létmódja és a korabeli kiadói gyakorlat együtt alkottak egyetlenegy nagyszabású műremeket.

A KOPPAR KÖLDÜS-nek viszont egyes darabjai is élvezhetők, ha nem is fontosak egyenlő mértékben: ezek jórészt a kiváló LONDONI MINDENSZENTEK kommentárjai. („Par orokzold hotel vege / lesz” – 21. o.) Szavak emlékét csak ez az egy költemény hagyja hátra. A többinek megjegyezhetjük a magyarázatát, értelmi jelentését (szerencsére hangulatukat is) – de pontos szövegük lényegtelen, akár Duchamp valamelyik talált tárgyának az eredetije. Tipikus vonása ez a modernizmusnak, bár manifesztumai rendre tagadták („A poem should not mean / But be”); Tandori szemlátomást szakított sok hasonló beállítódással, de nem valamennyivel – miért is tette volna? Ami lényegtelen, még nem válik szükségképp érdektelenné is. (A szerző véleménye az efféle minősítő jelzőkről megsejthető a következő idézetből: „SOER BOR PLINK ELET TARTALMS”).

Az ötletes borító (Lengyel András munkája), míg a járda és a kirakat távolságából nézünk, az ésszerű rend képzetét kelti négyzet-rácsával és valamiféle intelligens szoftver vezérlőikonjaira emlékeztető kis ábrával. Közlebről egy „136 különböző UFO-t” mutató gügye táblázat részlete – valójában közönséges, legföljebb obszcné asszociációs tartományokkal jeleskedő tárgyak és lények, a bűgöcsigától a három ondószálon keresztül egé-

szen addig, amelynek repüléséről valóban megbízható beszámolóval rendelkezünk: a nikkelszamovárig. A magasabb rendű vágya és primitívség, szokatlan köntösben a hétköznapi tartalom – pontosan a kötet lényegét kifejező ellentétpárok.

A primitívtással való kacérkodás mindig kelt örömeztet, ha mégoly illuzórikus fölénytudatból származót is. Nincs másképp költőnk sajátos írásmódjával sem. A helyesírás sutba vágásának ürügye, a kifejezőeszközök végső alkalmatlanságának szimbóluma egy német klaviatúrás írógép; a ki nem javított hibák mintegy a spontaneitás jeleiként és potenciális égi üzenetek hordozóiként jutnak szerephez... de az első indokot, akcióírástajelleget nem kell különösebben komolyan vennünk. A legtöbb, mint arra maga is céloz, utólag hozzáadott kvázi-hiba. (8 javításról ír, de „a 8-olcást vegyük allo vegtelen-jelnek”.) Lemondott a meglévő ékezetekről és a kettőzött mássalhangzókról is, le a szabályszerű szintaxisról. A szöveg így többértelműséggel gyarapodott – pl. a „*minden let szomorú*” éppúgy kiegészíthető a „lett”, mint a „lét” szóval. Mint azt el is magyarázza, a címbe egy utazás állomásait sűrítette: Koppenhága, Párizs, Köln, Düsseldorf. A városok, parkok szépségét, múzeumok és templomok gazdagságát saját szegénységével, elveszett és kiüresedett voltával állítja szembe: „*van idegenség / kifejezi írás oszevissz modja*”. Ironikusan iparkodik megosztani olvasójával a gyönyörű világ tapasztalatát, hisz rontott nyelve igencsak megnehezít bármiféle azonosulást.

Olvasása végül is oly nehézzé vált, mint a középkori nyelvemlékeké. A lassú olvasás pedig roppant szuggesztivitást ad a makacsul visszatérő egyszerű mondandónak. A nyelv „elvesztése” a határtalan kifosztottság állapotáról ad hírt, a túlvilági üzenetek motívuma („*nem nem jön üzent irtam tegnap de jól kis / rigo*”) viszont kapcsolatot teremt a transzcendens léttel.

A módszer nem kizárólag Tandorié. A New York-i költő, Baránszky László példája jut eszembe. Tavalyi, szintén figyelemre méltó kötetében már más metodust választott a rokon hangulatok átadására, de az ezt megelőző ZARÁNDOKLAT-ban alkalmazta az ékezethiányt. A LIMBUS SLOAN KETTERING (számomra, bevallom, homályos) címét veretes

magyar szöveg követi, de továbbra is csak az angol ábécé betűivel. Tandori átgondoltabb módszerességgel dolgozik, de még fontosabb egy negatív erénye: hogy a helyesírási és mondatfűzési elidegenítéssel mintegy megváltotta a magasabb szinteket, így azokban több a hagyományos vonás, gyakoribb egyféle őszintének tűnő közvetlenség.

A „primitívség” természetesen kapcsolódik a SZENT FERENC VIRÁGOSKERTJÉ-be illő jámbor jóindulat (*egy-ertelem, s nem egy-ügy*) jól kidolgozott pózához. Régi módszerének, melynek credóját már-már szájbarágós pontossággal foglalja össze az új kötetben (32. o.): „*mint SzperoSamu [...] de akor azlan legyen az [...] – vagy legyen eel leheoöseg ember kibontakzs nagy modja*”, továbbra is felhasználja arra alkalmas hozadékait. Ha visszatekintünk, régebbi munkáiban is fölfedezhetjük a jelen kötetbe illő nyersanyagot, noha más jelentéssel: ilyen például a közkeletű élmény → lenyomat modell használhatóságát megkérdőjelező (TALÁN!): A ST. SEVERIN-SAROK a MÉG IGY SEM-BŐL. A KOPPAR KÖLDÜS tárgyá viszont, üdítő régimódisággal, inkább a világ, mint annak művészi megkettőzése. A fent említett váratlan öröm egyik oka az, hogy visszatért és az új nyelvi elemekhez csakugyan pontosan illeszkedik a kifejezni méltó tartalom – bár ez a legalapvetőbb, legbrutálisabb fajta tartalom épp hogy nem örömteli: a mulandóság és veszendőség, melynek tömény átélésére a verebek rövidke élettartama kiváló alkalmat adott.

A néhai madarak üzeneteit faggató játékpáranóia titokzatos kapcsolatok hálózatát sejteti. A szárnyasok túlvilági léte ugyan rejtelmesebb az UFO-knál, szinte nevetségesen csekély közelítést enged (ennek „*jelekgep*”-e a repülő); de mégiscsak van valami verébmenny, meg másféle is, hisz külön hangsúlyozza, amit amúgy is sejtettünk: hogy „*Szpero biztos nem otun hol Beuys*”. Ha van, még akkor is, ha „*sehogyan*”, de van, amihez az alsó világ dolgai viszonyulhatnak, az merőben új helyzetet teremt: az otthon fogalmának metafizikai fedezetét. Mikor hazafelé „*rengteg felhoöukben lat hol lak kvartejly*”, a pillantás még a „*kicsit halalgayakorlat*”-ként fölfogott távollétből érkezik a földre – de nem csak emiatt tűnik forróbbnak a szokottnál. Korábbi műveiből világosan kivehettünk egy keserű szót: világosan kivehettünk egy keserű szót: világosan kivehettünk egy keserű szót;

annak a hangját, aki tulajdonképpen már mit sem kíván a külvilágtól. Minél többet emlegette kapcsolatait, annál inkább meggyőzött lírai kellék voltokról. Ha mostanában beszél a szeretetről, nem venném biztosra, hogy azt lényegi kapcsolat helyett elszánt fikció fűzi a személyiséghez. „*Vanotn lanchiduc kvartely van en van*”! Nem az számít, hogy a külvilágot értékében fölülmúlja a félvak veréb, cinkelárma, zaj és bűz közt megtalálható szeretet, hanem hogy mindkét világ bír valami tartalommal.

Tandori költői útvonala, tárgyainak megszaporodásából ítélve, éppenséggel visszafelé is mutathat. A vonatok, múzeumok, néhány szűk illetékességi körű szent templomai, az írógép, mely szintén madár („*fültyejel szegyenek mint kismagy madr jelzi / faj neki valami*”) és más kellékek még elhelyezhetők a Redukció korának keretei közt, de már hallani az első reccsenéseket. Legújabb, lóverseny háterű munkái tovább erősítik a gyanút: elemenként újra kezdi építeni a világot a maga külső teljességében. Nem aggodalom, csak kíváncsiság indokolja a címbeli, a könyvet nyitó epilógusból vett kérdést. „*Mriert menemaskep brmi tovb*”? Mriert nemene?

Hajdú Gergely

P. S. Ha már megdicsértem a könyvecske találó címlapját, nem hallgathatok egy bosszantó tipográfiai hibáról sem. Az f és i, f és j hol külön állnak, hol ligatúrák, de leggyakrabban a „se vele, se nélküle” siralmas állapotában lebegnek.

III

„ÖREGEDŐ SAS SZÁRNYAT MÉRT FESZÍTSEN?”

„mindig pattanásig feszülten, és a vágató lovon, beledőlve a levegőbe, mindig újra meg-megremegve a remegő földön, amíg már sarkantyú sem kellene, hiszen hol volt itt sarkantyú, és a gyepőt is elengednénk, hiszen hol volt itt gyepő, és a lájat sima sírónyű pusztának látnánk, már ló nyaka, ló feje nélkül.”

„Én pedig elámultam, micsoda biztonsággal viselik ezek az emberek az életet.”

(Kafka)

– megértési gyakorlat Tandori
KOPPAR KÖLDÜS-ának (szeretettel)
----- halálgyakorlat

Hogyminirodot: nemlac, mirodot nemlasztc. Sajn.

hogy anyanyelvi beszélő a halál, közeledni csak ha anyanyelven elfogadják, elfogadását begyakorolják, akkor tud: „hogy legyen nekem könnyű a föld”

hogy míg begyakorolja, eljut a szeretetig
hogy T. D. is a szeretetig jut el
hogy az ígét=szeret az általunk beszélt nyelven írja (legtöbbször ezt ezen), a szeretet is anyanyelvi beszélő

hogy a történet szerint az emberek kezdetben nem magukban olvastak (ezt se magukban tették)

hogy ezt a nyelvet nem lehetne nem magunkban olvasni

hogy a szöveg nem válhatna testté, nincsen személy, aki hanggá tudná tenni

hogy ahogy a mű kezdete ígéri, valóban alvadt vérdarabok a szavak, szöveg vérköreiben résztvevők nem válhatnak

hogy a törvénynek csupán nyoma marad

hogy a törvény ami nincs csak a tiszta beszéd

hogy nem remél új fordulatot (Eliot), hogy vissza nem fordul, mert attól is csak legfeljebb új fordulatot remél

hogy végtelen javításokkal (fekvő nyolcasok) jut el nyelvégig, hogy a nyelvhez ne kelljen eljutnia

- hogy mint tudjuk, lehull az ékezet, hogy mi ne tudjuk
 hogy elhagyja az ékezeteket, hogy elhullnak az ékezetek, hogy elhullhassanak a szavak, hogy elhullhassanak a szavak kapcsolódásai, hogy ami kapcsolódni képes, az önmagában álljon
 hogy ami a mi nyelvünk szerint helyes, képezhesse számára a kivételt, s ha elfogadjuk, lehessen számunkra is ez kivételes
 hogy legyen ahol kitehesse az ékezeteket, hogy legyenek néhol kapcsolódások is
 hogy néha szavak is legyenek
 hogy a meglévő nyelv darabjait használni se legyen tabu
 hogy azzal játszhasson, hogy mikor a halálról ír, ne játsszon
 hogy akkor is játszhasson
 hogy bár ígérje akkor, hogy nem játszik, akkor is játszhasson
 hogy „Ne legyen túl nehéz mirajtunk az ítélet” (Eliot)
 hogy „Mriert menemaskep brmi tovb, / mjertmn maskep mene mjiert”
 hogy elfogadta a számára adott jeleket, a gép jeleit, hogy mi magunk sose tudhassuk, hogy elfogadtával milyen jeleket fogadunk el
 hogy ha megváltoztatja a nevét, nem érheti büntetés, hogy már nem az ő büntetése éri
 hogy a nevét most meghagyta, hogy a nevét most nem játszotta el, hogy a törvényt játszotta helyette el – nem érheti büntetés
 hogy miért sirasson szokott uralkodást, elűnt hatalmat (Eliot)
 hogy egyáltalán tudjon beszélni beszél, hogy mondhatatlan nyelven beszél, hogy beszéljen
 hogy mintha összement volna, hogy mintha el se ment volna „mentem aalmon nagyfasrbn”
 hogy halottai „nemtdnk viaszajoön de csak-mejn j haz menj, min / digmagd l szemb mindg fogszvelnktalaalk zoni vel / s tu-entek, tüöont öök hlottk, s en nez me-szooez l”
 hogy SZRET
 hogy „higgávált minden”, hogy írása romhalmaz, „s akkor Istenem / kérlek ne add, hogy ez az öszeomlts g mi nyelvben van / lellemélegyen, lelkeimmel.”
 hogy más jelek elfogadásával (elfogadja, mint a világosságot), más térbe kerül
 hogy tudjon beszélni beszél így, nem a világ romhalmaz, maga van romjaiban, beszél, hogy legalább saját magával beszélni tudjon, hogy mondjon, hogy mert ki beszél, méltó az emberek között lenni, bár más nyelvet beszél, legalább szól
 hogy csak megsimogatja vak madara képét, ami szerencsét hoz vagy semmit, hogy betűi csak megsimogatják arcom, szóvá válni nem igyekeznek
 hogy más nyelv, amit a toll ír, más, amit a gépmadár (madártól madárig)
 hogy utaljon vagy ne utaljon írása, amit cselekedni utáljon vagy ne utáljon: ír
 hogy az írásban minden kód kód
 hogy hiába ad, ha akinek legkivált adna, nem adhat
 hogy a halál kisiklott
 hogy egy nap emléke egy teljes világré, hogy az emlék a teljes világré, hogy létezik teljes világ
 hogy Szpéró (soha többé) (ostoba) visszatér
 hogy Szpéró emléke egy világ emléke
 hogy az örökkévalóság emléke még emlék
 hogy sör-süveg, hogy sors-üveg, hogy sor-süveg, hogy sor s üveg, hogy beomló sörösüveg
 hogy mi mindent nem mond el, hogy mindent nem mond el
 hogy ha akar sem mehet akármeddig
 hogy „nem boldog”
 hogy „Lap er veg. Ezel akart kifejez, neki föld mert közeleg könyü lene. Hu, de sok lapon van meg. Leg yen nekem konyfold könyu a föl legyen nekem a föld, könnyu legyen nekem könnyü a föld begyekrolon o lrlombekgyakorlom begyakrolom begyakrolom begyakrolom ezen az uj gepen hogy legyen nekem könnyü a föld, b egyakorlome ezen ezen az uj gepen hogy legyen nekem konyük könnyü a föld, uj gepen. S meg van hely, ami idő. Nem meg kel begyakorol van meg hely s idő.”
 hogy „Kiált lágyabban játszd a halált” (Celan)
 hogy azon a reggelen jól bereggelizett, „semmi kergelen”

- hogy gyászbeszéd, hogy ima
 hogy ki az az én, vagy én, vagy „én”
 hogy mivel jöjjön legközelebb, milyen géppel
 (Präsident electric, vagy Lufthansa?)
 hogy megvan a kiáltás jele
 hogy hull a sor, hogy hűl a sör, hogy hull a sor
 hogy „var o -en- telef tole, kit szeret, kinek vet
 erzei cipoket, szeret.”
 hogy gyanús (lett) neki mindenféle (lét)
 hogy „erzei / elmeny is volna boldogtalan-
 sag”
 hogy „hameghalok legy gyaszmezteln”
 hogy „kkia a fran fgoja ki a franc fogja atnez-
 ni a hagyatekom”
 hogy idegenséget, hogy idegenségét fejezi ki
 írása és még bármi mást, több dolgot,
 állapotokat, hiányt
 hogy megy, megáll, vagy se, meghal, vagy se
 hogy rejtendő megrázkódtatás lehet meghal-
 ni, hogy onnan visszajönni nincs idő,
 hogy „EZT KELL MONDANI EZT EL
 LEHET HINI HINNI NEKEM EZT
 LATTAM HOGYAN MEGY AT VALA-
 KI SEHOVA EN IS MEGHALASSAL
 FOGOM BEFEJEZNI”, hogy nem
 visszahívható, hogy onnan nem vissza-
 hívható, hogy elég komoly dolog meg-
 halni, hogy ott egész más dolgok van-
 nak, itt meg csak hiány, ez van, hiány
 hogy reggel neki psziche rossz, hogy reggel
 féleségnek is psziche rossz
 hogy rugátsors
 hogy a másvilágon se lesz más
 hogy ha itt nem látható, ott sem lesz az, ha itt
 - nem látó, ott sem lesz az
 hogy „aztan nem lesz trefatob nem lesz tref
 lesz hogy vegunk”
 hogy csak mert tudja az erőt vonzza a töré-
 keny (Rilke)
 hogy akkor agg-kor
 hogy hogyan lehet elmagyar-ázni verseket
 egy halott nyúlnak (Beuys), hogy a ha-
 lott nyúlnak, halott művésznek, halott
 madárnak mindegyiknek más-más más-
 világa van-e
 hogy „Vag yretnet gadnak mag is vagy, rete-
 net magadnak vagy.”
 hogy mivel öregszik kezdi értékelni mások-
 ban a más-ságot
 hogy más varázslat (más nyula, másnak a ka-
 lapjából)
 hogy Szpéró másfele sétál
 hogy mert van miért elveszteni szabadságát,
 ez büszkeséggel tölti el
 hogy a hasznosság ellentmondás
 hogy ha kiáll amellett, hogy nem politizál, ak-
 kor meg mi szüksége van ezt így, ilyen
 ócskán magyarázgatni
 hogy ebből a lapból nehéz visszahuullanaunk
 világába
 hogy tele van a saját nemjő emlékeivel
 hogy a papír is már a világ romhalmazállapo-
 tához akar hasonlatossá válni
 hogy gépmadarát tönkreteszi, hogy mert
 idegenben van, idegen jelekkel érintke-
 zik, így utazik
 hogy a madarak elégedettségét is megpró-
 bálta már kikopogni (T. D. Riasztó je-
 lek), most a halálát
 hogy mitől is volna elégedetlen a halál – min-
 dent megkap, amit akar
 hogy történeteit reménykedve addig ismétli,
 míg meg nem történtté teszi
 hogy vannak klasszikus halottak, akik úgy
 ahogy azt kell
 hogy az arca, a szeme, az arccsokája már nem
 ő, de ő még ő
 hogy a halott a főpályaudvaron fog várni
 hogy többféle halálállomás van
 hogy „A főpályaudvaron -hbf- fog varbni most
 nem tud mondja jon visz, deé.”
 hogy de él, hogy Dezső=él
 hogy remek-e a remekműve, hogy feloldoz-e,
 vagy csak felöltözik
 hogy ők így deprec, „magyarázhatl, nem is
 akard”
 hogy „istenem koszonom ajandekod, hogy
 lheetenek / ezek dolgok velem, koszo-
 nom szepen, féleségem s szper, halala”
 hogy halála hála?
 hogy három kicsi sört inni is jó meg három
 kicsi sort írni is jó
 hogy az elfekvőkórházi utazások ne számíta-
 nának
 hogy ő valamivel többet tud, de nem érzi mi-
 nek
 hogy üvegeket összeszedni, hogy üvegeket
 beváltani, hogy teli üvegekké átváltani,
 hogy összegyűjteni, beváltani, kiüríteni
 és szétszórni
 hogy a németek épp soroznak vagy söröznek
 hogy minden él-múlik, minden elmúlik
 hogy Szpéró meghalt, Pipi meghalt – ezt nem
 is szeretné másképp írni

- „hogy előttd járjon két közeli, két tiszta / aki neked a meghalást / megtanítsa” (Rilke)
- hogy „minden oszejon így megy szet”
- hogy idegen a templomban, hogy idegen az utcán, hogy idegenben szeretheti ami itt van
- hogy szabályokon keresztül juthatsz csak át „muanyag nem bevisz, biciklin nemegy, kuty nem bevisz, gyerek / csak felnotel”
- hogy „hovlet, elfonydt, iluzj voltl”
- hogy mert annak akit szeret a szíve szaggattott, visszahozta akit szerettek, de elvitették mert a szíve szaggattott
- hogy halottjával hogy míg ment meglelte Szpérót
- hogy kell ennie hogy kell lennie
- hogy mégis sokszor és sokszor és újra ez ugyanaz: Szpéró
- hogy felszólít, hogy figyeljük a módszert ahogy a mondataival bánik
- hogy a földben is érzi Szpérót és az égben is érzi Szpérót
- hogy ott sírt a temetőben sir Kierkegaard sírja
- hogy „a nagy szot nem oly Ionyu sokszr leijrn nagyagnnagnynn nagynagy”
- hogy félesége az egyetlen ember, akinek mindezt el tudja mondani
- hogy „nemtdk senkmas elmnd megis sok remseg remseg”
- hogy „nekem jo neked jo nekem jo egy jo ket jo se egy-egy jo=ket jo se”
- hogy a saját nyelve segítségével alkot egy átjárót a két világ közé, az átváltozás átjárója nyelve „kezem fej ult ritmus szeret bizonyos ritmus etzeretet o meghlt / nincs”
- hogy egész más a túlvilágon minden, ha van
- hogy ha elutazik is azt várja, hogy történjék ami történni csak a másvilágon foghat
- hogy rengeteg elfoglaltsággal jár a túlvilágon lenni
- hogy ő ott majd guberálni fog, az üvegeit gyűjü
- hogy mikor a kabátot amit kiválasztott ellopták, kicsit őt lopták el
- hogy mindenütt sírnak, mindenütt érzelmeik vannak
- hogy az írás igazsága igényli, hogy megmondja az igazról, hogyan igaz
- hogy csak a sivárság ami megmarad
- hogy csak választgatja helyét, míg a hely választja őt
- hogy hagyja, hogy a nyelve az idegenségét kifejezze, hogy nem festi át, hogy hagyja romhalmazként lenni, hogy hagyja szétesni
- hogy múlik a rettegése
- hogy halálgyakorlat távol lennie azoktól akit szeret
- hogy roncsréteg, hogy roncs: retteg, hogy roncslétezés
- hogy a nyelvvel begyakorolja, milyen lesz majd halmazokra hullva
- hogy mintha idegenben, idegen írással a halottak birodalmában volna
- hogy ki tudja, mikor és mivel üzennek a halottak nekünk
- hogy lehet, hogy épp ez a hanG – üzenet a te halottadtól, tőle, akitől várod
- hogy tegnap amit érzett nem tagadhatja meg
- hogy búcsúzáskor becsomagolja a vízpartot, hogy kopár koldusként maradhasson a világ gazdagságában – ilyen egyszerű
- hogy „egyszer veg egyszer u veg ez vn”
- hogy formátlansága (másvilági formája) egy végtelenül zárt búcsúban oldja föl szövegét, és zárja össze magát: egyelőre nem illik az égi mezőbe
- hogy „Mindenszentek, Szpérót kérdem: amügy...az...a vég volt?”
- hogy az alvadt vérdarabok most már szóvá válhassanak
- hogy fájdalomunkban mindjárt meg ne vesszünk
- hogy „a több ivagy-vaigy.”
 --- a többi vagy-vagy
 a többi néma csend
 néma csend vagy. vagy
- hogy csak feszítse. hogy majd mi bámuljuk míg feszíti.

Ambrus Judit

ETNOSZ ÉS DÉMOSZ

Csoóri Sándor: *Nappali hold*
Püski, 1991. 370 oldal, 260 Ft

Márai Sándor egy ízben egyetértőleg említi Hendrik van Loon számár tételét, s azzal igazolja, hogy miért is urbánus. „...mindig mindent a városi emberek adtak az emberiségnek... Nem a pásztorok, nem, s nem is a gulyások. Az emberiség történelének nagy mondatait nem a legelőkön gondolták és mondták ki, hanem a fórumon.” Csoóri idézi ezt az eszmetuttatást, majd így kommentálja: „*Igy van, persze hogy így. Fafejű bolond, nyávogó macskajancsi, aki mást mond. Ha ez az urbánusság katekizmusa, én is urbánus vagyok, tetőtől talpig.*” Fenntartás nélküli egyetértésről tanúskodnak e szavak. S aztán mégis „öblös horpadást” észlel ezen az igazságon. Hiszen „... – például – a nyelv, az anyanyelv s minden vele összecsengő érzület, dac, sejtelen, szilajság nem a fórumokon született, és nem is feltétlenül ott csiszolódott tovább. Valamit a gulyások és a fekete bojtárok tapasztalata és fájdalom is alakított rajta... Mert a nyelv szavaiban nem a semmi szállong, nem a pusztaság jelentés, hanem, mint a génekben, meghatározó tulajdonságok öröklődnek apáról fiúra, nemzedékről nemzedékre, s az lehetetlen, hogy a mindenkor fórumok szereplőiben ne visszhangoznának a fórumtól távol élők panaszai vagy gondjai. Vallomásával Márai úgy söpri félre a kereszténnyé válásunk előtti magyar mitológiát, mondakincset, a később kifejlődött népmesei és népballadai kultúránkat, a népzeneit, mintha sohase hallott volna Bartókról, Kodályról... Ha nem így volna, mitől formálódhatott volna ki a mi fölismérhető külön világunk: stílusunk, képzeletünk, gesztusvilágunk? Mitől a táncaink stílusa és szívdobogása? Mindaz, ami eredetét tekintve más, mint a németeké vagy a szerbeké. Az a gyanúm, hogy Márai ebben a kivételes esetben nem az igazságérzetének akart árnyallan megfelelni...” (250. k. o.) Ám ha alig fél oldal gondolatfűzése ehhez a következtetéshez vezette a szerzőt, akkor hogy lehetett kezdetben tetőtől talpig egyetérteni vele?

A *captatio benevolentiae* példáival ismételtlen találkozunk a könyv lapjain. A jóakarát, a szelídség e retorikája a Nagy Egyetértés szükségességét kívánja hangsúlyozni – lassú kiformalódásának példázata. Keressük, ami összeköt. De csak retorikailag, nem tartalmilag! Tartalmilag a fenti két gondolat: vagy – vagy.

Csak a leghenyébb szóbeli vitában mondunk úgy *igent*, hogy a *de* után a *kizáró nem* következik. Harmadik eset egy van: ha *nem* ezeket az – érzelmileg Márai és Csoóri részéről egyformán mélyen átélt – laposságokat állítjuk egymással szembe.

Az őszinte emóció és az őszintétlen retorika vegyüléke az erkölcsére kényes olvasót kététes helyzetbe hozza. Arra készíti, hogy a szavakban ne a „pusztaság jelentést” lássa, ne a gondolatot ellenőrizze, hanem – „mint a génekben” – öröklött, meghatározó tulajdonságokat. Sarkallja, hogy mögé lépjen a kimondottnak, azt kutassa, hogy a racionális héjból hol türemlik ki a mítosz. A széppróza számíthat a különféle olvasatokban arra, hogy a jelentés mögöttes területeit mozgósítja, s nemritkán művészi fogása is, hogy a retorikától elkülönülő vagy azzal éppen ellentétes értelmezésre készíti. Az értekező próza, a publicisztika azonban redukálja a sokértelműséget. Csoóri esszéisztikájának, publicisztikájának esztétikai problémája a széppróza és az értekező próza beszédmódjának, nézőpontjának szüntelen keverése. Ez persze nem azt jelenti, hogy bántó, ha az esszé művészileg meg van formálva, jó stílusú – ez bizonyos tradíciókban, mint amilyen a francia és a magyar, majdhogynem kötelező. De Csoórinál a költői vallomások próza, a fölhevített metaforákkal (egy lehetséges ízlés – az enyém – szerint) túlterhelt prózavers úgy keveredik el az állam- és nemzetbölcselkedéssel, valamint a polemikus politikai állásfoglalással, hogy a költészet maga is mintegy *captatio* válik. Őszintétlen retorika öltözteti a hangsúlyozottan nem státuszferfi magánember költői töprengéseinek köntösébe az államélet jövőjét befolyásoló ideológiai kijelentéseket, s őszinte emóció, ami sejtetődik: a Költő spirituális intézmény voltának érzete. Ez kényszeríti, noha terhes, informális jelentőségű közszereplésre, de a formális intézményes ütszég, feladatkör elhárítására.

De hát megváltozott volna Csoóri esszéisztikája? Nem. A helyzet változott meg, amelyben szavai elhangoznak. A szabad gondolat üldöztetésének vagy legalábbis fenyegettségének körülményei között írt, számításba vette az elhallgatás, a sorok közötti értelem retorikáját. A FÉLIG BEVALLOTT ÉLET, az EGY NOMÁD ÉRTELMISÉGI s más emlékezetes írások beszélnek erről a – hogy úgy mondjam

– hermeneutikai szituációról, s egyben szép példái is. Értő olvasói is így vették: a nem teljes körű konkluzivitás a perzekúció árnyékában maga is figyelemfelhívó eszközzé vált. Persze hogy ráismerhettünk ezekben az esszékben is a német romanika óta görgetett eszmetörmelékekre, s ritka volt az olyan maradandó jelentőségű írás, mint a súlyos és makulátlan TANULMÁNY EGY RÉMTÖRTÉNETRŐL. De hát kit érdekeltek az ízlésítélet esendőségei, az eltűzött hangsúlyok, a „polgári költőkkel” szembeni elfogultságok, a mai Csoórinál olyannyira hiányolható túlérzékenység az úri Magyarország zárványgesztusai iránt, a mitizáló esztétika, mikor vallomásos lírába golyosozva, a sorok között, előbb metaforikusan, később már ki-kimondva – az első nyilvánosságban kivételes módon, s épp ezért szimbolikus jelentőséggel – a politikai berendezkedés elleni tiltakozás, az erdélyi magyar kisebbség elnyomásával kapcsolatos magyarországi felelősség ügye került szóba. Hogy egy jelentősebb író és fegyelmezettebb gondolkodót említsek, Szolzsenyicin GULAG-ját olvasva a szlvszortó szolidaritást kerülgette az a sejtélem, hogy a társadalombírálat, a mártírológia feltárásának fanatikus írói és emberi bátorsága mögött néha fölismerhető egy fanatikus társadalomkép, egy *másfajta* kollektívizmus, hit- és ízlésterror, amelyben másképp és másért *nem* volna jó élni, ha uralomra vergődhetne. De a negatív kritika pozitív tervezetbe való átfordításának gondolat-kísérletét Csoórinak, a béke barátjának szelíd, intellektuálisan mindig kissé körvonala-zatlan, elhallgatott és homályban hagyó, érzelmileg viszont hiteles és megvesztegethetetlen írásai nem provokálták.

Ám a helyzet megváltozott. A szabad gondolatot nem fenyegeti perzekúció. Csoóri, mint mindenki, nyíltan beszélhet. Folytatódó régi esszéstílusa új kontextusba kerül. S új tárgyat is nyer, a direkt politikai polémiáét. Ennek keveredése vallomásos szubjektívizmusával sérti a jó ízlést. A homály ugyanis most azt takarja el, hogy ki is beszél a poliükáról. Különböző, egymást kizáró lehetőségek merülnek fel, zavarva a tisztánlátást. Oszintédén *retorikáról* beszéltem az imént, s ezzel nem vontam kétségbe az író *személyes* őszinteségét. Bizonyára úgy van, ahogy mondja önvizsgálataiban: vallomásának létállapota a csömör, a szüntelen menekülés. Egy

„belső hang azl súgja rég, hogy az én helyem újra az irodalomban van, nem a politika szortóájában” (188. o.), költészete kiszáradásától tart. A politikai dialógusnak a módját tekintve, mellyel e soliloquiumok elkeverednek, ez – tisztesség ne essék szolván – nyavalygás. Retorikai funkciója azonban kettős. Egyrészt a megújuló önvizsgálat bizonytalanságának rezignációjával megszólítja azt az értelmiségit, aki számára a „politika” mindenestül hitelet vesztesége, aki számára a politikai akaratképzés pártokban megnyilvánuló modern formája megőrítte vagy visszanyerte a *pártoskodás* szó premodern, rendies értelmét, s aki számára csak a magánszemély lehet hiteles. Másrészt a Költő (nem magánszemély) *„jónási kötelessége”*, a közéleti aktivitás – mégis, mégis – fenntartásának pátusza megszólítja azt az értelmiségit, aki aktuálisnak véli amaz igazságot, hogy *„Magyarország legkiérleltebb politikai gondolatui nem a politikai élet gondosan megmunkált talajáról hajlottak ki, hanem az irodaloméből”*. (241. o.) Tetszésünk szerint választhatunk, melyik beszélő nyilatkozik a politikai kérdésekben.

Ha eltekintünk attól, hogy mindkét beszédmód bírálható, méghozzá nemcsak általában a modernség, hanem egy modern patriotizmus nevében, akkor is azt kell mondanom hogy bensőséges emelkedettsége, esztétizmusa rendkívüli mértékben nem illik azokhoz a *hatalmi* politikai kérdésekhez, amelyeket éppen ez a *„mondattaira és mámoros igazságaira kényes”* írói modor változtat ebben a kontextusban kicsinyessé. Én ugyan – noha irodalomkritikus vagyok – távolról sem osztom azt a nézetet, hogy a poliükus hivatása az értelmiségi ranglétra valami alacsonyabb fokára tartozik szorulni, mint az íróé, s *„a politikai gondolkodás a valóságnak csak töredékes és csökött dimenzióját képes magába fogadni”* (188. o.), de az bizonyos, hogy a gyakorlati-politikai beszédmódhoz más retorika tartozik, mint akár a bölcslethez, akár a tudományhoz, akár a szépirodalomhoz. Az író természetesen perszónalunióra léphet a poliükussal, mint ahogy ez bárminő más értelmiségi professzió esetében is elképzelhető, de ha eközben fenntartás nélkül követi költői retorikáját, dilettáns érzelmi poliükusnak vagy propagandistának bizonyul.

Egyetlen példát kívánok mutatni arra, hogy éppen a vallomásos, az őszinteséget

mindenekfelett hangsúlyozó „antipolitikus” politikai beszédmód kényszeríti az író-t a politikában mindig szükséges taktikával szemben könnyen leleplezhető, s ami még rosszabb, valószínűleg öntudatlan taktikázgatásra. Egy állítást, melyet fölvet ugyan, de csak mint abszurd lehetőséget, s azon nyomban el is utasít, egy másik kontextusban, másik közönséget megszólítva, meglehetősen aktuális sérelmek hatására, maga nyomatékosít. Csoóri Mécs Imre nyílt levelére adott válaszában panaszt emel a szabad demokraták méltatlan minősítései ellen. Ha ők antiszemitizmussal vádolják a Fórumot, az „olyan bántó és elnagyolt rágalom, mintha valaki a Szabad Demokraták Szövetségéről azt trombitálná folyton, hogy a fővárosi zsidó származású értelmiségiek pártja”. (192. o.) Majd: „fordított asszimilációs törekvések mutatkoznak az országban: a szabadelvű magyar zsidóság kivánja stílusban és gondolatilag »asszimilálni« a magyarságot. Ehhez olyan parlamenti dobbantót ácsolhatott magának, amelyet eddig még nem ácsolhatott soha”. (255. o.) A trombitát itt a még iménti emelkedett tiltakozó fújja, meghozza e hars hanggal össze nem illő meditatív lamentók közepette.

Az utóbbi elhíresült passzus a kötet címadó esszejéből való. A szerző később – indokait magyarázva – a nemzet, a nemzeti tudat, a magyarság önvédelméről beszél, mert ezek fogycatkozását tapasztalja. Kár volt ezt az általános tapasztalatot zsidókérdéssé változtatni, ugyanis a „zsidóság” nem oka, hanem rosszhiszemű megszemélyesítése e dilemmának. Ez már azon a fölötté laza kapcsolódáson is rajtafogható, mely a két problémát a mondott helyen összefűzi. Ugyanis ha valaki fölényesen beszél nemzetéről, hazafiságról, könnyekről, Himnuszról, s hozzáteszi, hogy „az ember már magánérzelmei is rühelli, hát még az ilyen közmarhaságot”, akkor lehet, hogy szemérmességét ironiával palástolja, lehet, hogy osztozik az ország tetemes részének a nemzeti ideológia s általában a tradíció iránti érzékeltségében, s mindkét esetben még az is lehet, hogy zsidó származású. A legaszsimiláltabb zsidalom Európában osztozik más magyarokkal a hazaszereteten vagy közömbösségen, s sajátos zsidó érdekei, melyek megkülönböztetik más – bizonyos tekintetben fennálló – származási érdekközösségektől (falusiak, városiak, valamely régió szülöttei, kisebbségi eredetűek, reformátu-

sok, katolikusok, arisztokrata származásúak, első generációs értelmiségiek), csak akkor támadnak, ha ilyesfajta megszemélyesítések tárgyává válnak. Nem akarván követni Csoóri százéves történelmi folyamatok és aktuálpolitikai események összeczagyválásában, csak a rend kedvéért közlöm kommentár nélkül, hogy esszénaplója egy későbbi s már a visszhangokra válaszoló részében azt a sérelmet nevezi meg a zsidó–magyar viszonyról szóló megjegyzései kiváltó okának, hogy világglapok – tudomása szerint hazai forrásból – antiszemita rossz híret keltezték a hatalmon lévő politikai elitnek.

„...a zsidóság sorsmeghatározta tulajdonságai csak addig jelentenek veszedelmet, amíg magyar öntudat, amelyhez alkalmazkodni lehet és kell, nincs.” Csoóri e kérdésben ott tart, ahol hatvan évvel ezelőtt Németh László, akinek KÜLÖNÍTMÉNYES-cikkét (ebből idéztem a fenti mondatot) nemcsak gondolatilag követi, hanem a támadásokra adott válaszában önkéntelenül gesztusaiban és sulárisan is parodizálja. De Németh lehengető hatása máskülönbben is oly mérvű Csoóri egész magyarság-, történelem- és kultúraszemléletében, s újabban (mivel nyíltabban, nem félig kimondva beszélhet Németh nagy témáiról) ez oly feltűnővé vált, hogy kései és inadekvát epigonizmusról kell beszélnünk. Németh élessége, szabatosága s látköre nélkül. A híg és mély kulturális megkülönböztetésének alkalmazását nem volt nehéz észlelni már tisztem a TENGER ÉS DIÓLEVÉL e soraiban: „Magyarán szólva: a Kolcseyk zsenialitása gyakorta olyan kultúra talaján hajtott ki, amelyből a hazai izeket megadó sók hiányoztak.” Most József Atulág húzza tovább Németh vonalát. Józsefben – ellentétben az európaiságot és modern magyarságot összehangoló Babitscal és Kosztolányival – „meghasadt valami”. (274. o.) Verseivel szemben tanulmányai elvontak. „Nehéz szívvel tromle, hogy inkább német észjárást követnek, mint magyart. Hegelhez, Feuerbachhoz, Marxhoz és Freudhoz igazodnak” S ennek oka nem nyelvi osztone, hanem baloldali vonzalmai. A „marxizmusok nyelve, a szociológiák nyelve és a lélektanoké még József Attila »előmunkálatai« nyomán sem tudtak összeforrni a miénkkel. Közvetített bár európai gondolatot vagy vele ellentéteket: ázsiai – nyelvünk természetétől idegen szerepentíneken kanyargott fölfelé”. E rendkívüli horderejű, a József Attila-revizíót kezdeményező mondatok

után megint a jellegzetes relativizáló-szubjektívizáló, a jóakarát felkeltését szolgáló bukolikus zárlat: „Hogy az egresbokrok közeléből hogy jutottam ide, magam se tudom. A nyelvről való töprengés akkor sem haszontalan egy trónak, ha csupán maga okul belőle.” (275. o.)

Nehéz szívvel írom le, hogy Csoóri gondolatai inkább német észjárást követnek, mint magyart. E helyütt explicit módon Heideggerhez igazodnak, talán egyedüli tartalmi újdonságként kimondatlanul megpendítve annak a lehetőségét, hogy egy újra művelt magyar kulturális populizmusnak, fundamentalizmusnak ő lehetne a távoli vezércsillaga. De az okfejtés, mint mindenütt másutt, a herderi fölfedezéshez (a népdal s népművészet által konstituált népindividualitás), valamint a német romantika eszmekincséhez (a népszellem öntudatlan kollektív ereje, a nyelv organikus természetjellege stb. – Arnim Görres, Savigny, Jakob Grimm, Tieck) igazodik, s hozzájuk – pontosabban az ő lesüllyedt és sebesen szétterjedő kultúrjavaikhoz – képest nem tartalmaz semminő eredeti gondolatot.

Ezért kockáztattam meg, hogy a kezdetben idézett Máraival vitatkozó eszme-futtatás lapos. A nyelv korántsem ősiségében összpontosítja s onnan a génekhez hasonlatosan örökíti a nyelvközösség karakterjegyeit; a régiség csak egy a kultúra értékes rétegei közül, s a kultúra csak egy a nemzet jellemzői közül. Am amíg ennek az eszme-futtatásnak a gyakorlati célja és határa a régi és népi művészetek modern élelformákba és művészi formákba való integrálása, egy szubkultúra terve és egy esztétikai nézet volt, addig lehetnek kételyeim a föltárhatóhoz és elérhetőhöz képest túlzó ideológiai körítéssel szemben (melyben persze Csoóri nyájas modora és puha fogalmisága, valamint cenzurális megfontolásai ellenére is könnyű volt észlelni a kultúrnacionalizmust), de a mondandó lényege metaforikus kritikai természetében rejlett. Kritikája nemcsak a polisz, hanem a démosz ellen is irányult, melyben joggal fedezte fel a történelmi amnéziának és az öntudat, a méltóság-tudat hiányának jeleit. A lelki megújulás zálogát az etnosz kulturális jelképeinek élesztésében látta, minthogy a külső megújulás föltétele, a nemzeti öntendelkezés sokáig bevallhatatlan, mert reménytelen álomnak tűnt számára (is).

De ha aggálytalanul átviszi nemzetfelfogását a mégiscsak visszanyert öntendelkezés utáni helyzetre, akkor folytonossága súlyos következtelenség, hűsége baljós, s ára az önmarcangolás, tanácstalan vívódás a „politika” és a „szellemi feladat” között, melynek retorikai őszintétlenségéről, szubjektív őszintéségéről beszéltem már. Hadd mutassak rá most a tartalmára. Csoóri nemzetfogalma jellegzetesen megelőzi a politikát: a nyelvre (művészetre) és a sorsközösségre alapít, s ezt akarja alkalmazni a politikai nemzet polgári viszonyaira. Mármost e nem politikai nemzetfogalom is súlyosan szabdalt, hiszen a magyar sorsközösség tradicionálisan a sorsközösség hiánya („a magyarság ömvesztésének századok óta tartó makacs folyamata” – 97. o.), s Csoóri arra is hajlik, hogy romanikus historizálással a visszavonást ne is Mohácsig, hanem az államalapításig kövesse nyomon. Am ez a hiány, széthasítottság mégsem lehet alapja, legföljebb csak hangulata a nemzetkarakterológiának. Ezért kell a történelemtől mintegy kompenzatorikus módon megkülönböztetve stílust, szívdobogást, gesztusvilágot, szilajságot a nyelvből és a művészi tradícióból eredeztetni, s – persze – meghatározni egy valódi és egy kevésbé valódi magyar nyelvet, egy valódi és kevésbé valódi magyar művészetet. E kettősségből, a meg nem lévő s mégis lenni kellő magyarságtudat kettősségéből következik az indulatok egyszerű offenzív és defenzív, túlérzékeny és frusztrált természete, a gondolatok kiérleletlensége, ellentmondásossága. S az ellentmondást növeli, hogy Csoóri nem követi e *semaitika* egyik szokásos – és bárbar – változatát, az Európától elfordulót, hanem „a magyar felbresztését a magyarban”, a „visszamaagyarosítást” tervét a (művészi) modernitással és a nyugatias normákkal is összhangba kívánná hozni.

Ez vezet aztán újabb lehetetlen következményekre, amikor a poliúka előtti eszméket, melyeknek helye egy kultúrkritikus magán-tevékenységében vagy a kulturális polgári kezdeményezések világában volna, az államélet irányító eszméinek ajánlja, és a modern politika terminusaira próbálja lefordítani. Egyrészt az antipolitika tudatos anakronizmusát vegyíti fejtegetéseibe: a lelki egységesítésnek meg kellett volna előznie a pártosodást, a kiérlelt politika az irodalomtól várható, a modernizáló sietség (azaz a demokrácia

intézményeinek gyors kiépítése és megszilárdítása, a polgári fejlődés sürgettetése) „még” nem felel meg történelmi állapotunknak, a realizmus lassúbb tempót diktál, hogy Európa piacán magyarként jelenhessünk meg stb. Másrészt mégiscsak pártot foglal, s egy pártot azonosít törekvéseivel, s e törekvésekre ösztökél. Ebben a pártban kell összpontosulnia a nemzetnek, s akkor – szükségképp – más pártban másnak. Ellenséggépp születik. Még az önbírálat is a nemzetkarakterológia jegyeit sajátítja ki és ellenjegyeit osztja ki: itt „*dacos maszlák*” s „*lagadásra játszó ügyetlenek*”, ott „*sürgék*” és „*ügyeskedők*”.

E bírálatot – sajnos – *nem* a vita pozíciójából gyakorlom (nincs mivel vitatkozni), s végképp nem valamifajta magyar gondolat–szabad gondolat, nemzeti fejlődés–polgári fejlődés dichotómia egyik oldalán állva, hanem – felvilágosításképpen. Azt persze látom, hogy ezek a vita- és konfliktusfajták életre galvanizálódnak, de nem a történelmi aktualitás, hanem a gondolati űr és tanácstalanság tünetei. Nem arról van szó, hogy a politikai előtti nemzeteszmé és a politikai nemzet eszméje egyenrangú szereplője a szellemi küzdőtérnek, amelyben az utóbbi esetleg „még” nem teljesen aktuális, mert az előbbinek meg kell szerveznie magát, hanem arról, hogy a politikai nemzet integrálja a tradíciót, de a tradíció nem integrálhatja a politikai nemzetet. A politikai nemzetnek kölcsönösen el kell ismernie a nagy kulturális közösségnek, a szubkulturáknak, az állampolgároknak és a személyeknek a jogait. E formulában helyére lel a nemzeti érzés, helyükre találunk a hazaszeretet akív állampolgári módjai, a hagyomány ápolása és modernizálása, s természetesen mindenfajta másság eltűrése. Egyetlen alternatívája a (legjobb esetben mérsékelt) zsarnokság. Körbetekintve Kelet- és Dél-Európa etnokratikus törekvésein, ez a lehetőség aktualizálhatja történelmileg az „Abstammungsnation” egy következetes eszméjét.

Ettől Csoóri persze távol áll. Hiszen mind ez idáig a következetesség következetlenségéről beszéltem vele kapcsolatban. Képtelen Magyarország új helyzetére mély választ adni, s ezért – kételyektől terhelten – képtelen a sajátjáéra is. Több mint két tucat könyve után ezért nem új kezdet a NAPPALI HOLD,

hanem csak folytatás – veszedelmes folytonosság. A diktatúrában becsülettel megalapozott, de nagyon is emberi módon az új világhoz fűződő illúziókkal, megcsalatott reményekkel, tévedésekkel szegélyezett történetben kimunkált pozíciójának aggálytalan fenntartása paradox következményhez vezet. Maga is kezdeményezőjévé válik a nem antikváriusi értelemben vett, hanem eleven nemzeti tudat számára mindennél balvégzetűbb új amnéziának. Ő is hajlamos fekete lyuknak tekinteni a nemzet legújabb kori történetét, s mindezt egy írásban, melynek címe: A NEMZET MI VAGYUNK. E legújabb kori történetben – egy jakobinus rémuralom kezei között – a magyar nép legnagyobb felfelé való mobilizálódási hulláma, békeidőben legnagyobb népvesztése, milliányi élet- és alkalmazkodási stratégiája, egész modernizálódása vár értelmezésre. Politika, történelem, esztétika és a ma élő emberek életkérdéseinek páratlan összekeverése, ha ez hallatik: „*Negyvenöt után, a koalíció 3 évétől és az ötvenhatos forradalom néhány napjától eltekintve a nemzet még 48 óráig sem cselekedhetett a saját izlésrendje szerint.*” (112. o.) Igen: amott a múltból gomolyogva az izlésrend, emitt két magyar generáció megdermedt életideje. Mintha csak kurta megszállás és szabadrablás lett volna ez az ötödfél évtized. Mintha nem úgy állna a dolog, hogy *mi*, az emberek (s nem az ideológiák), akikből összetevődik nép, nemzet, lakosság, polgárok közössége, valójában csak az előttünk és utánunk járó néhány nemzedék sorsát vagyunk képesek belátni vagy megsejteni: mindenkor *ez* a nemzet sorsa. Mintha amaz izlésrend, a nagy és csodálatos magyar népművészeté, az ősiségé, mihelyt eredetmitoszt és új történelmi feladatot rendelünk hozzá, ne változna át „*Voll erdők és ó nádások / Lánccolt lelkei*”-vé: „*Hol föltekban imitt-amott / Ős sűrűből bozót rekedt meg, / Most hirtelen téli mesék / Rémei kivelevenednek. / Itt van a sűrű, a bozót, / Itt van a régi, tompa nóta, / Mely a süket ködben lapult / Vitéz, bús nagyapáink óta. / Kisértetes nálunk az Ősz / S fogyatkozott számú az ember: / S a domb-kerítéses síkon / Kód-gubában jár a November. / Erdővel, náddal póre sík / Benőttesi hirtelen, újra / Novemberes, ködös magát / Mull századok kódéba bujva.*”

De hát mi az a pozíció, amelyet Csoóri átörökít? Vonzóbb személyiség, nagyobb önis-

merettel rendelkező ember, s kételyekkel telítettebb lélek, hogysem a választ tőle várhatnánk. S mégsem szabadulhat attól az elhivatástól, mely közhelyszerűen kíséri, s melyet – például – Vasy Géza így fogalmaz meg A NEMZET REBELLISE című pályaképeiben: „*Illyés Gyula halála (1983) után idehaza éppen Csoóri Sándor az, aki a legteljesebben folytathatja, veheti át Illyés szerep- és feladatkörét: a nemzeti költőit, ahinek dolga sohasem csak a költészetben akad.*”

Oroszlánszívú Richárdnak is volt már *versificator* regise, s amikor a királyi szuverenitást a nemzeti szuverenitás, a népfelség veszi át, megjelenik a nemzeti költő intézménye. Másfelől a *poeta laureatus* görög-római származású humanista intézményéből eredeztethetően a népfelség költőjében magában is lehet valami a szuverénből; a korszorúzás és a koronázás aktusa nem áll távol egymástól. Beszélünk költőfejedelmekről. A magyar irodalom életrajzában, pontosabban szociológiájában és kultusztörténetében azonban a költők – saját életüdjükben – legtöbbször nem töltöttek be ilyen szerepet. A befogadói és történetírói képzelet inkább kettősökbe és hármásokba rendezte a korszorúásokat. Talán csak Vörösmarty centrális nemzeti költői és jelentős politikai szerepe a 30-as évek végén és a 40-es években lehetett egyeduralkodói természetű, tekinthették őt a nemzet költőjének. Ady lángeszű politikai élelátása és fejedelmi gesztusai közismerten megosztották életében a közönséget. A késő legújabb korban viszont Illyés kétségtelenül egyszerre költői és politikai intézmény lett, amivel ő maga a legteljesebben tisztában volt. A MINDEN LEHET-ben jelent meg (1974), de talán közvetlenül 1956 utánra datálható a SZÁMADÓ: „*Őszül hajam, mélyülnek a redők. / Több egyre körültem a fiatal. / Vakaskodván érezek szomszú erőt, / legyek a legmesszebbblátó magyar.*” A körülötte lévő fiatalok alkalmatlanok voltak az utódlásra. A Juhász–Nagy–Simon-féle triumvirátusból ugyan előbb a dolgok rendje szerint Lepidus kiszakadt, de a duumvirek egyik tagja politikailag kritikátlaná vált, Nagy László intranszignens apolitikusságáról pedig Csoóri e kötetében is olvashatunk emlékeztést. A „közéleti” Garai–Váci páros pedig eleve is csak paródia lehetett. Csoóri sem látszott megfelelő örökösnek. Egyébként nem érdektelen költői tehetsége sem Illyéséhez, sem Juhászéhoz vagy Nagyéhoz nem mérhető, s mint ő maga írja, versei-

ben akár Orbán Ottóhoz képest is „*politikától elszakadt, sőt politikától irtózó szerző.*” (329. o.) Ha szabad itt egy sejtést megfogalmazni, Csoórit intranszignens, Illyésnél radikálisabb – azaz a 70-es évek végétől fokozódó mértékben már *tillakozó* típusú s kevésbé a hatalomtól kérő, követelő, tehát tárgyalásos típusú – politikai magatartása *kényszerítette* Illyés örökébe. E magatartást, különösen, hogy nem követte súlyos megtorlás, nála óvatosabb elvbarátai elismerték, örömmel fogadta az erre alkalmat nyújtó ellenzék, méltányolta a rendszert csendesesen megvető értelmiség, s politikai öröként a hatalom is számításba vette. Autoritása persze meg sem közelítette Illyését. Egyébként már Illyés sajátos, megkésztet intézményjellegének is (nem költői nagyságának, amelyen alapult) a monolit kommunista rendszerek voltak a feltételei.

Csoóri Sándor az utolsó nemzeti költő – volt. Közéleti aspirációját és helyi értékét tekintve. A költészetnek továbbra is tárgya lesz a nemzeti érzés, a pátriához, a nációhoz, a régióhoz s azok hagyományaihoz fűződő szeretet, Hierderrel szólva a leszármazással, a történelemmel, a nyelvvel és a természeti környezettel való kapcsolat. A nemzeti költő politikai intézményjellege szűnik meg a pluralista társadalomban. Csoóri megtehetette volna, hogy *valóban* kivonja magát a napi politikai küzdelmekből, s mint tekintélyes magánember erkölcsi súlyát ritka alkalmakra tartogatja. Én lennék az utolsó, aki bíráltnám azért, mert *nem* így cselekedett: az értelmiségi elit nagy részének ab ovo viszolygását a pártoktól elítélem. De vagy – vagy. Egyszerre tevékenyen beavatkozni a politikai akaratképzésbe s ugyanakkor az összakaratot kívánni képviselni nem lehet.

Petőfi – mint mindenki tudja – ezt írta VÖRÖSMARTYHOZ című versében, „*Midőn a nemzetgyűlésben augusztus 21-én a hadrügyben a többséggel szavazott:* „*Nem én téptem le homlokodról, / Magad tépted le a babért.*” De nem Petőfi hetyke szavaival akarom e bírálatot befejezni, hanem Ady rezignált soraival – üszteletteljes megemlékezésül Csoóri Sándor pályájára: „*Volt egyszer, sokszor, volt talán ezerszer / Hét mértföldes csizmájú hős, derék / Királyfi, ki szabad mellet elindult / És, himm-hámm, elnyelték a mesék*”

A „LÉT NÉLKÜLI TUDAT” KÖLTŐJE

Tózsér Árpád: *Körök. Válogatott versek, 1953–1982*

Madách, Bratislava, 1985. 204 oldal, 30 Ft

Egy költő poétikai identitása feltehetőleg költészetében nyilvánul meg a legmagasabb fokon. S bár eszem ágában sincs a kifejtés dialektikája kedvéért művitába bonyolódni önmagammal, most mégis azzal folytatom, hogy Tózsér Árpád lírai önazonosságának az alapkepletét, számomra legalábbis, egy prózában tett kijelentése világítja meg leginkább; költői útjára visszaemlékező önjellemzése, amely így hangzik: „Az én uam furcsa anomáliákon, kitérőkön keresztül vezetett (vezet) a józanabb, reálisabb önszemlélet felé.”

A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján mondta ezt önmagáról egy interjúban, amelyet fiatalabb költőtársa, Tóth László készített vele, s életművének majdani, irodalomtörténeti megalapozottságú feltérképezői sem juthatnak vele kapcsolatban – egyetlen mondatban – pontosabb megállapításra, mint amit ez a megfogalmazás is tükröz, hogy Tózsér Árpádban az a bizonyos, verseiben objektíve megteremtett költői azonosság és annak a költőben szubjektíve kialakult tudata csakugyan ritka szerencsés módon esik egybe. Ami korántsem természetes jelenség a líra történetében, mert az életművek üzenete rendszerint függetlenül attól és mást tartalmaz, mint amit költőik tartanak felőle. Tózsér Árpád megszenvedett önismerete e tekintetben kivételes túnemény. Költői természete vulkánjának szikrapattogásai folyton átutnek ugyan a végső tökély igényével megformált kifejezés héján, de végül is mindezt egyensúlyban tartja „a józanabb, reálisabb önszemlélet” – egyfajta mogorva dezillúzió. – Ez a költő, aki útja elején nem létező kalapját lengetve boldogan köszönti akkor még nem is olyan „messzi gyerekkorát” s benne szülőfaluját, a Gömör megyei Péterfalvát, de hosszú ideig kilátástalannak érzi, hogy a várost, Pozsonyt, ahol éli a maga elitértelmiségi életét, szívében valaha is második szülőföldjévé avathassa, „vigyen bele bár arany gyorsvonat”, majd harminc esztendő elteltével egyszerre

csak a „lét nélküli tudat” állapotában találja magát. Nyilvánvalóan valamiféle hasadtság-élménytől szenved tehát kezdettől fogva, ami a századra oly jellemző életformaváltás és nemzetiségi sorshelyzet kettős nyomásának a következménye, de költőként egyáltalán nem szenvedtetni a század uralkodó és divatos neurózisa: az identitászavar. Személyes életének és nemzetiségi sorsának a fájdalmas sebei ezért jelenhetnek meg a kendőzetlen szembenézés méltóságát sugározva verseiben, ami soha nem pusztá szándék és hiú elhatározás kérdése, hanem emberi természet, költői ihlet és intellektuális-morális erő együttesének a függvénye. Tózsér Árpád józanabb önszemléletének verseiben is megnyilatkozó, „mogorva” (de mondhatnám úgy is, hogy: „harapós”) racionalizmusáról éppen ezért nekem egy romantikus költő: John Keats meggyőződése jut az eszembe, amikor a HYPERION-ban kijelenti: „Most jön a fájó igazság, ha fáj – / Bolondság! mert a póre igazat / Elbírtni s a helyzettel szembenézni, / Ez a legfőbb erő – ” (S jellemzőnek vélem, hogy a kortársi magyar líra legnagyobb racionalista szelleme, Vas István gyakran s kedvtelve idézgette ezeket a sorokat, mert tulajdon meggyőződésének a tökéletes összefoglalását látta bennük.)

Bővebb kifejtést érdemelne persze, hogy miféle helyzetekkel szembenézve kellett Tózsér Árpádnak „a póre igazat elbírtni”, ennek a „mogorva csillagnak” (ez volt különben az ő első verseskönyvének is a címe) a Közép-Európa jelzetű, vagy hogy az ő verseiből vegyem a szót: Mitteleurópa jelzetű cikkelyében, ahol mindannyian élünk, „mittelszollipszisunkba” merülve, hiszen lassacskán „száz éve sincs másunk, csak tudatunk: / Az egykori lét emlékezete. / S férfinak s nemzetnek ez győtrelem” – ahogyan ADALÉK A NYOLCADIK SZÍNHÉZ című versében Szenci Molnár Albert mondja Johannes Keplernek, amire a válasz: „Abban, amit mondasz, van ráció, / Bár a bölcsélet terminusait / Igen sajátosan alkalmazod. / S az sem biztos, hogy a legjobb helyen / Fogalmaztad meg ilyen hited.”

Ezek a történelmi helyzetek (s gondolom, itt csakugyan helyénvaló a „történelmi” jelző), amelyekkel szembenézni a „legfőbb erő” próbája a költőnek, nem pusztá költői feladványokat (megfogalmazni- és kifejeznivalókat) jelentettek Tózsér Árpád számára, noha ezeknek az embert próbáló és sorsot alakító

helyzeteknek a hiteles és megszenvedett lenyomatait: mind józanabban és reálisabban és illúziótlanabban értelmezett tapasztalatai szintén rendre megtalálhatók e majd négy évtizedes pálya költői termésében, s valóban úgy, ahogyan ő írja: „egy egyszerre képszerű és tárgyilagos nyelven” kifejezve (EGY FELKONCOLT SZÜLETÉSNAP NÉZŐTERÉN)

Mi kap itt költői hangot és kifejezést? Csak érintőlegesen, csak címszavakban, de mindekelőtt (és mindenek fölött és mindenek mögött): a XX. század másik nagy tömegnyelvűjének, az egyetemes hontalanságérzésnek, az otthontalanság kínzó létélményének mitteleurópai változatai. Így például „a üzemeletes betonnövények holl edénynyalábjába” szorult költő ritka szívhangjai az időben egyre távolodó messze múltat, a falusi gyermek-kort idézik; verseiben a harang az emlékezet mélyére süllyedt paradicsomi birtokért szól. Hadd idézzem a legszebbek egyikét: „Nem tudtam menedékekről, / nem tudtam, hogy van, / amitől menekülni kell. / A halál nem bennem, hanem / valahol rajtam kívül létezett. / Mint óriás mellkasban, jártam / a szülőföld meleg üregeiben. / A mi háznak a szíve volt, / dobogott megállás nélkül. / A falu szélén laktunk, háttal a többi háznak. / Kerítésünk nem volt, udvarunk zöld szőnyegét / esléként elguríthattuk a Medves-hegyig. / A lassan ereszkedő sötétben / ki-kiültünk a szív küszöbére, / egyenesen az erdők lombos tüdeje alá, s dőlt ránk / a csönd, a hűvös, a megnyugtató.” (EGY FELKONCOLT SZÜLETÉSNAP NÉZŐTERÉN) Ez a rosszabb vers aztán prózában – prózában? – folytatódik: „Ma már megint emléktelenségben élek. Nem a dolgokra, csak a dolgok jelentésére emlékszem” – jegyzi meg a versét versen belül kommentáló költő. – „De ez az új emléktelenség már nem boldogság, hanem kín... Platón ősembere a barlang szájában háttal ül a valóságos tárgyakkal, s megpróbál olyan mozdulatokat tenni, mint a barlang túlsó falára vetült árnyalakok.” – De Tózsér Árpád legyőzte a származás determinációját; nem engedte, hogy tulajdon szívhangjai szirénhangokká változzanak – nem lett belőle úgynevezett népi költő. Egyetemességigénye, józan és XX. századian tájékozott, reális világszemlélete viszont attól is megóvta őt, hogy költészetével csupán egy mitteleurópai urbánus aspiráció (rosszabb esetben: sznobizmus) énekese legyen. Elszakadás – megérkezés nélkül: „állok a papír part-

ján / Nem akar vers folyni benne” (A PAPIR PARTJÁN) és „thioridazintól / keserű szájjal” (A KÖLTŐ KÉRDEZ) érti meg Tózsér, hogy személyes balsorsa és költői jósorsa e tekintetben egymást feltételezik. De úgy, hogy a két zóna között nem lehet hidat építeni. Az egyetlen bizonyosság – az áthidalhatatlanság tudata, mint „a lét nélküli tudat” egyik változata. „A papagáj a szekrény tetején / méregzöld tollai mögé zárva / reggeltől estig jajgat. / Nem tudja előcsalni / párját a törött tükröböl.” (MEDITACIONES DEL QUIJOTE) S ez a keserű felismerés, mely az életben – „a kéthónapos pszichoanalízis” felé vezet, a versben megteremti az örökké ingázó lélek metaforáját: „beépülnek az ég alá nyújtott / parasztlenyerek fényes városokkal / melyek esténként kigyúlnak / s elvegyúlnak az ég csillagai közé // reggel sápadtan / házanként térnek vissza / s a lakók kitergelik az erkélyre / a tenyérből emlékező / lengő öregeket” (ÖREGEK AZ ERKÉLYEN).

De az életformaváltás keszontbetegségei mellett Tózsér Árpádnak azzal a helyzettel is szembe kellett néznie, amelyben a történelmi gond – egy néptörredék hamleti kérdése – az életgond helyébe lép, pontosabban szólva: a kettő egybegyűrűzik, mert az emberi szubsztancia ontológiai problémáját a történelem abszurd menete menthetetlenül – és eltéphetetlenül – beleszorítja a nemzetiségi sors Prokrusztrész-ágyába. Ami nemkülönbön rossz determináció, mert ahogyan Tózsér Árpád érzékeny egyetemességigénye jelzi is, „a nemzetiségi sorsba szorult nemzetitörredék, akár tetszik, akár nem, a nemzet fejlettségének egy korábbi fokát konzerválja”. Íróját pedig (ebben az esetben) a „csehszlovákiai magyar író” státusához láncolja, akinek a működésében, ha nem viagyáz, a visszamaradt fejlődés Tózsér által jellemzett elemi foka olyképpen érvényesül, hogy „még valóban tehetséges írónk is elemi hibákkal vétenek; az irodalom, az esztétika, sőt a grammatika követelményeit is elemi fokon sértik... Publicistáinkat a kisebbségi sors nagy íróvá útjuk, s hősíket, eszméket, küldetést látunk ott, ahol a hősíket, eszméket, küldetést lehetetlenül stílusvétségeket kellene látnunk”. (VITA ÉS VALLOMÁS. Interjú Tóth Lászlóval. 1978.) – S mindezt valóban meglátni, észrevenni és észrevételezni; az ilyen hályogműtét felér a „nemzetarúlással”. Szívós munkával és tanulással kielégített műveltségzomja azonban Tózsér Árpádot attól is megóvta, hogy szuverén költői ihletét a „ki-

sebbségi író" státusneurózisainak kompenzatórikus törekvéseivel helyettesítse. Nyilván ráeszmélt ő is, hogy az úgynevezett történelmi fejlődés jóvoltából, amely (ugyan ki tagadhatná?) szükségszerűen mindig a lehető világok legjobbját hozza létre, a kisebbségi helyzet századunkban világállapottá vált. Az emberiség többsége valamilyen vonatkozásban negatív megkülönböztetés áldozata, s ezáltal kisebbségi élethelyzetben szenved.

Könnyen meglehet azonban, hogy épp ezen a ponton juthatunk el, a költővel együtt, egy tragikus jelenség, vagy ha tetszik: az emberiség többségét megszenvedtető világállapot művészileg hasznosítható értelméhez, ami persze nem közvetlenül megnyilatkozó, s ezáltal, ha mégoly „igaz” is, legfeljebb csak szemiatikus tartalom, nem tételes ideológia és végképp nem pártprogram, hanem szemléleti forma és a költői kifejezés vízjele. Ahogyan József Attila gondolta, amikor 1935-ben (egyébként Tózsér Árpád születése évében) azt írta levelében Halász Gábornak, hogy „én a proletárságot is formának látom, úgy a versben, mint a társadalmi életben, és ilyen értelemben élek motívumaival... Ezért – sajnos – a baloldalon sem lelem költő létemre a helyemet – ők tartalomnak látják – félig-meddig maga is – azt, amit én a rokonalanságban egyre nyomasztóbb öntudattal formaként velek papírra”.

De hát nem ugyanígy táplálhatja a kisebbségi életsors is a magányos költő szemléletét, ha érzékenysége hajszálgököreivel, létét vesztett tudatával ennek a világállapotnak a közös talajába kapaszkodik, mivel úgysem tehet mást?

Domokos Mátyás

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Bibó István: *Különbség*

Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1990. 452 oldal, 260 Ft

I

LÉTEZHET-E DEMOKRATIKUS VILÁGREND?

Ez az értékes kötet Bibó István eddig magyarul (vagy Magyarországon) kiadatlan írásait tartalmazza, és valószínűleg kiteljesíti közreadott hagyatékát. A válogatás magában foglal néhány perdöntően fontos írást 1956-ból. Az első a sorban az 1956. október végén, már a forradalom napjaiban íródott FOGALMAZVÁNY, Bibó leszámolósa minden esetleges korábbi szimpátiájával a marxizmus iránt, egyzersmind annak tömör összefoglalása, hogy milyen – korlátozott – értelemben tekintette magát a szerző szocialistának ebben az időben. Ezután következnek azok a híres dokumentumok, amelyekkel Bibó részben a világ lelkiismeretére akart hatni a magára hagyott magyar forradalom érdekében, részben egy kompromisszum útját kívánta egyengetni akkor, amikor a szovjet vezetés már csupán a megtorlás mértékén töprengett. Ezek, cím szerint, TERVEZET A MAGYAR KÉRDÉS KOMPROMISSZUMOS MEGOLDÁSÁRA, MAGYARORSZÁG HELYZETE ÉS A VILÁGHELYZET, valamint A MAGYAR DEMOKRATIKUS FÜGGETLENSÉGI MOZGALOM KIBONTAKOZÁSI JAVASLATA. A forradalom értelmezésének eme kulcsdokumentumait már elemeztem Heller Ágnessel írott, 1956-ról szóló könyvemben. Elsődlegesen dokumentumértékű levelek és személyes feljegyzések a börtön utáni évekből következnek. A válogatás igen aktuális első része, a TÁRSADALMI REFORM ÉS KÖZIGAZGATÁS című, tartalmazza Bibónak mindazon 1946 és 1974 között írott tanulmányait, amelyek a magyar közigazgatás hagyományos szerkezeti hibáival foglalkoznak, és egy valóban demokratikus közigazgatás ideális képét vázolják fel. Nyugodtan elmondható, hogy a közölt írások mindhárom csoportja igényt formálhat a tör-

ténész, a szociológus és a politológus megkülönböztetett érdeklődésére.

A recenzens mégis úgy döntött, hogy egész figyelmét Bibó csaknem teljesen elfeledett kis remekművére, az 1972–76 között íródott és angolul megjelentetett *A NEMZETKÖZI ÁLLAMKÖZÖSSÉG BÉNULTSA* címűre osszpontosítja. A diplomáciának és a nemzetközi érintkezésnek számtalan krónikája létezik, de alig akad elmélete. Nem túlzás azt állítani, hogy Raymond Aron kíváló munkája mellett Bibó könyve a kevesek egyike, mely eredeti elméleti keretet kínál politikusnak és laikusnak egyaránt egy olyan terület megértésére, amelyről azt szoktuk hinni: nem teória kell hozzá, csupán erő és ármányosság.

Bibó minden írásának van egy közös antropológiai háttere: az ő szkeptikus, de sosem cinikus, hanem mindig morális racionalizmusa. Írásainak (az olvasó elől tapintatosan elrejtett) protestáns fundamentuma magyarázza a szerző sajátos szkepticismusát, kételetét az iránt, hogy az ember képes-e egyáltalán bármely e világi ügyét tökéletesen intézni. Minthogy Bibó válasza saját kérdésére a kétkedő „valószínűleg nem”, élete végéig ellenfele marad mindenfajta dőlyfős politikai perfekcionizmusnak. De minthogy éppoly erősen él benne a protestáns hagyomány szigorú etikája és szabadságtisztelete, a kételyből nem játékos relativizmus vagy politikai cinizmus nő ki, hanem egy erkölcsi-politikai imperatívus. Ennek szellemében a tisztességes embernek kötelessége munkálkodni a szabadságon és a társadalmi igazságosságon alapuló világrend, a társadalmi és erkölcsi érzékenységgel rendelkező demokrácia létrehozásán. Ezért Bibó szemben áll a politika három jellegzetes huszadik századi stílusával, a „földi megváltás” politikai teológiájával, a „reálpolitika” megvető közönyével minden maxima iránt és a tökéletes politikai pragmatizmus hitvallásával, mely büszke arra, hogy nincsenek benne „elvontságok” (tehát eszmék), és igazában meg sem különböztethető a szappanreklám nyelvétől és stílusától. A politikának, vallja Bibó minden sorával, racionalis (tehát az emberi ésszerűséget erősítő), mérsékelt esélyű, tehát hasonlóképpen mérsékelt önbizalmú és önkorlátozó, nyilvános tevékenységnek kell lennie, melynek egyetlen fő célra, a *constitutio libertatis*ra, a modern

ember szabadságának megteremtésére kell irányulnia. A politizáló embernek tudnia kell, hogy a világ racionalizálhatósága nem határtalan, tehát eszközei törekenyek és tökéletlenek, de azért nem tökéletesen értéketlenek, ám semmiképp sem mágikus varázsvesszők, amelyekkel politikai csodákat lehet előigézni. Hogy van-e progresszió általános értelemben, annak eldöntését Bibó a történetfilozófusra hagyja. Annyiban azonban hisz egy korlátozott progresszióban, hogy a modern világot egy még a kezdeteinél tartó korszaknak tekinti, amely csak most kezd megtalálni a maga hangját, képzelőerejét és intézményeit, amely tehát még kifejlesztheti ezeket tulajdon eredeti céljainak megfelelően.

Bibó jogos sejtése az, hogy az ő értelmében vett modern politika több helyes választ adott a politikai egységek (nemzetek) szabadságon alapuló belső megszervezésére, mint ezen egységek egymáshoz való, ugyancsak a szabadságon alapuló, kölcsönös viszonyaira vonatkozóan. Élesebben fogalmazva, noha nemzet és demokrácia, mint a modern politika alapkategóriái, együtt és egymást feltételezve születtek meg, a nemzetek örökké békétlen együttélése a kezdettől fogva veszélyeztette a demokrácia kibontakozását, esetenként még létét is, és fordítva is, a demokratikus elvek terjedelmileg szűkös, csupán a belső politikára szabott alkalmazása nem tette lehetővé a nemzeti kérdés általános és megnyugtató megoldását. Egy ilyen szüntelenül civakodó együttélés láttán a kérdés indokolt: kibékíthető-e a felek egyáltalán, s ha igen, milyen feltételek között? Más szavakkal, milyen nemzetközi keretek között biztosítható nemzet és demokrácia tartós és a lehetőségig konfliktusmentes együttélése?

Talán meglepő egy „tösgyökeres” demokrata (de távollról sem egy szkeptikus racionalista) részéről, hogy Bibó a kérdés történeti elemzését a dinasztikus európai rend dicséretével kezdi. A vesztfáliai békével kezdődő csaknem két évszázados korszakban, amikor a monarchikus állam már kellően modern volt ahhoz, hogy törvényen kívül helyezze a területiális háború hosszú gyakorlatát, vagyis amikor hadüzenet és békekötés egyetlen intézményhez és hatalomhoz kötődött, továbbá amikor a monarchikus állam

már kellően dezideologizálódott ahhoz, hogy valláskülönbségek nem szolgálhattak hadüzenet okául, a dinasztikus európai rend olajozottan működött. Ennek a rendnek volt egy létező és elismert közössége, a „fejedelmek családja”, amelyhez való tartozást senki sem veszélyeztette a játékszabályok könnyelmű felrúgásával. Volt egy könnyen eldönthető legitimitási elve, a dinasztikus legitimitás. Voltak eljárási szabályai, amelyek közé tartozott egyebek között, hogy a föld cseréje a legitimitás cseréjével is járt (tehát békekötés után senki sem bujtogatta engedetlenségre a másik monarchához átkerült egykori alattvalóit), valamint az a meggyőződés, hogy a béke szigorát a győztes oldaláról enyhítenie kell a legyőzött becsülete iránti tapintatnak, lévén a becsület közös kincse az egész dinasztikus familiának. Végezetül pedig, noha a monarchikus állam harcias és vitézi szellemű volt, a háború benne egy szűk rendi-hivatásbeli rétegre korlátozódott, módozatai pedig, a válásháborúk ideológia szította brutalitásának elmúltával olyannyira mérséklődtek, hogy a lakosság csupán a zsebében, nem a bőrén érezte meg terheit.

Bibónak semmi kétsége afelől, hogy a monarchikus szuverenitás forradalmi megdöntése és a népszuverenitás bevezetése a „haladás” legnagyobb újkori tettei közé tartozik. De éppoly kevésbé kételkedik abban, hogy ami „progresszió” volt a demokrácia szempontjából, súlyos dilemmákat jelentett az új politikai egységek, a nemzetek egymás melletti létezése szempontjából. Az egységeket összekötő, konfliktusaikat megbékítő kötelekrendszer, a monarchák dinasztikus európai családja megsemmisült vagy a felismerhetetlenségig átalakult. A francia forradalom „hisztóriájában” és Napóleon maximákat és önkorlátozást nem ismerő terjeszkedési tébolyában megjelent az új rém: a „forradalmi külpolitika”, amelynek földrengésszerű következményeit a bécsi kongresszus realizmusa és önmérséklete csak viszonylagosan tudta konszolidálni. A nemzet jogából kifejlődött két évszázad pusztító konfliktusainak fűtőanyaga, a nacionalista szenvedély. Bibó számára ugyanis nemzet (valamint elkötelezettség a nemzet iránt) és nacionalizmus nem szűkséggéppen összetartozó fogalmak. A nemzet a demokratikus átalakulás termé-

szetes kerete, az egyetlen, amelyben embercsoportok kollektív önrendelkezése, a modern szabadság egyik jellegzetes formája, megvalósulhat. A nacionalizmus viszont ehhez az új kerethez illesztett ideológia, amely – többnyire fölöslegesen és gyakran veszedelmesen – többet akar kimondani annál, mint hogy egy bizonyos embercsoportnak joga és kinyilvánított akarata van magát kollektíven meghatározni, mint másoktól elkülönült és a szabadság, valamint saját hagyományai alapján berendezkedett közösséget. A nacionalizmus kétes többlete, mely a magunk kollektív különbségének és a másokkal való univerzális-politikai összekapcsoltságunknak a megéléséhez csupán rejtélyes „nemzeti” szubsztanciákat ad hozzá, a „nemzetek koncertjét” a süketek olyan párbeszédévé alakítja át, amelyből mindenki pusztán saját egyedülálló nagyságának panegyricusát, tulajdon páratlan sérelmeinek elégiáját, mások teljesítményeinek travesztizáját és szenvedéseinek paródiáját hallja ki. Végezetül, a demokratikus nacionalizmus kora betetőzte saját kétes áldásait a háború „demokratizálásával”, vagyis a lakosság legszélesebb körű bevonásával a technológiailag modernizált hadviselés borzalmaiba. Jogos büntetésképpen, a totális háborúban az egykori demokratikus nacionalizmusok nagy része átalakult totalitarizmussá.

Bibó azonban úgy véli, hogy, először a fasizmus összeomlásával, másodszor a hadviselés nukleáris módjának, mint elborzasztó lehetőségnek a megjelenésével, harmadszor a kommunista totalitarizmus átalakíthatóságának vagy mérséklésének reményével (ezt a reményt ő sosem adta fel), felmerül a nemzetek közti viselkedést szabályozó elvek újrafogalmazásának mind a lehetősége, mind a parancsolata. Ezt a munkát csak akkor lehet elvégezni, ha visszaiktatják jogaiba azt az alapelvet, amely az első világháborút követő látványos kudarc után súlyosan kompromittálódott, és látszólag teljesen eltűnt a történelmi süllyesztőben: a nemzeti önrendelkezés elvét. A klasszikus és modern liberális elvetések (tehát az a meggondolás, miszerint jogok csak egyénekhez, nem csoportokhoz rendelhetők, vagy a másik, amely szerint jogok mindig és minden vonatkozásban párosulnak köteleességekkel, s ha ez igaz, rejtelmes kollektív köteleességek egészítenék ki a

kollektív jogokat), nem látszanak különösebben foglalkoztatni Bibót. Ő, valószínűleg helyes elméleti és politikai ösztönrel, abból indul ki, hogy kollektív jogok, köztük létező és lehetséges nemzetek önrendelkezési joga is, már elismertek vagy a jövőben megfogalmazhatók a szabadság általános alapelvéből. A kérdés csak az, miképpen tud az elv működni a politikai gyakorlatban.

Sokat mond Bibó megfontolásairól az önrendelkezési joggal konkurens elvek felsorolása. Ezek szerinte a következők. Első helyen áll a nemzetiségnek a Volkstumból kiinduló elve, tehát az a princípium, amely a politikai államot egy etnikum nemzetileg egyneműsített államává tenné. A második a történeti jogok elve, mely évszázados jussokat akar szembeszegezni a jelen önrendelkező akaratával. A harmadik a stratégiai érdekek elve, mely szerint egy állam katonai megfontolásai, például melegtengeri kikötőkhöz való hozzáférhetősége, magasabban állnak a rangsorban, mint azon embercsoport önrendelkezési akarata, mely az adott területen él. A sor végén áll valamely állam területi sérthetlenségének elve és joga. Bibó szemlátómást ez utóbbit tekinti a legfontosabb konkurensnek, mert ez az egyetlen, amelynek esetében jog joggal, szabadság szabadsággal áll szemben. (Ami még akkor is igaz marad, ha elfogadnánk Bibó erősen vitatható állítását, miszerint a kettő közül csak az egyik, az önrendelkezés tekinthető elvnek, a másik, a területi sérthetlenség, csupán az az intézményes keret, amelyben az elv megvalósul.) Ez utóbbi volna tehát az a klasszikus helyzet, melyben az erőnek kellene döntenie. S Bibó kellőképpen realista ahhoz, hogy megvallja: az erő nem mindig volt és nem is mindig lesz kiiktatható ebből a konfliktusból. De maxima, mely ezekre a szituációkra vonatkozik, mégis így hangzik: keresd azt az intézményes – nemzet fölötti – keretet, amely a szabadság elsődlegessége alapján áll, és amelynek keretében az ilyen konfliktusok békésen megoldhatók.

Az itt érvényesülő megfontolások mindekelelőtt negatívak. A konfliktusok rendezése nem lehet egy „világelit” műve. Magának a világelitnek a gondolata is inkább a késő felvilágosodás kozmopolita vezető rétegének korához, tehát a múlthoz tartozik, mintsem

a nemzetek korához, a jelenhez. Nincs értelme előzetes szabályok után kutatni vagy azokat valamely „nagy urvezetben” előre megfogalmazni. Bibó szüntelenül hangsúlyozza, hogy a nemzetközi bíraskodás ügyeiben a bíró előbb létezik, mint a szabály. Nem számíthatunk e téren a hagyományok megtámasztó erejére sem. A nemzetközi egyezségek és szerződések történelme igen rövid, és közelmúltjuk inkább káros, mint épületes eredményekkel járt: a *pacta sunt servanda* elve mintha tökéletesen eltűnt volna a nemzetek közti viselkedés kódexéből. A realista Bibó persze jól tudja, mi rejlik a diszharmonia mögött, nevezetesen a nagyhatalmak ideológiájának meghasonlása és szembenállása. A „nagyhatalmak”, melyek fogalmát és előjogait a bécsi kongresszus hozta létre, Bibó szerint a nemzetközi közösség *de facto* alkotmányozó erői. De ahhoz, hogy alkotmányozó munkájukat el is végezhessek, fel kell számolniuk ideológiai szembenállásukat, és enyhíteniük kell azokat a természetes nehézségeket, amelyek eltérő politikai „nyelvekből”, azaz politikai kultúrájukból következnek. Ez a javaslat, amely megfogalmazása idején egy külön értelmiségi jámbor óhajának tűnt, Bibónak azon a realisztikus megfontolásán alapult, hogy a modernitásban a szabadság, amelyet a nyugati demokráciák képviseltek, és a szociális igazságosság, amelyet a keleti szocializmus játszott ki a demokrácia ellen (miközben szemrebbenés nélkül zsákmányolta ki saját lakosságát), nem kibékíthetetlen elvek, semmiképp sem olyanok, melyeknek ideologikus szembeállítására indokolttá tenné a nemzetközi érintkezés működőképes rendszerének megbenulását.

Egy megújult vagy „ideális” Egyesült Nemzetek Szövetsége lebegett Bibó szemében, amikor megfogalmazta elméleti és gyakorlati javaslatát a nemzetközi kapcsolatok intézményrendszerének életre galvanizálásáról. Nem valamiféle világkormány magva lenne ez az organizmus, hanem egy pártatlan döntőbíró, élén a főbíróval, aki nem csúcsmíniszter, hanem döntőbíró (az angol „umpire” szó értelmében), amelyhez az önrendelkezési joggal kapcsolatos ügyekben való döntés, és nem „a világ igazgatása” tartozna. Ez a globális döntőbíró pótolhatná a maga demokratikus eljárásjogával és a döntőbíró

döntéseiből kialakuló szokásjogával a rég el-süllyedt dinasztikus családot, ez töltené be azt az űrt, amely a demokratikus nacionalizmus korában a nemzetek között tátong.

Hogy 1989 mit „igazolt” Bibó elvárásai-ból, annak tekintetében még korai lenne mérleget készíteni. „Máltát” lehetett Jalta folytatásának olvasni, és az Öböl-háború szövetségének kényes egyensúlyát nagyhatalmi zsarolás nyomán létrejött szolgálai engedelmességnek; lehet, fordítva, a Bibó megkíván-ta nemzetközi konszenzus első nagyszabású eredményeinek. Bármilyen is interpretációnk, azt aligha vonhatjuk kétségbe, hogy effajta konszenzus csak akkor jön valaha is létre, ha azok, akik döntenek a béke, a hábo-rú és az önrendelkezés ügyeiben, inkább Bi-bó kis remekművét forgatják, mintsem a po-litikai technológia legújabb kézikönyveit bújják.

Fehér Ferenc

II

Bibó István összegyűjtött munkái jelenleg két, egyformán négykötetes kiadásban férhe-tők hozzá. Elsőként az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (Bern) jelentette meg 1981–84-ben az életmű egészét, majd pedig 1986-ban a Magvető Kiadó (Budapest) három kötetben adta közre Bibó tanul-mányait, s ez 1990-ben, a negyedik kötet ki-adásával lett teljessé. A KÜLÖNBség azokat az írásokat tartalmazza, amelyek a berni osszki-adásban megjelentek, de kimaradtak a hazai három kötetből. Ez abban a pillanatban szü-letett, amikor az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem már publikálhatta Magyaror-szágon a korábban politikai megfontolások-ból a hazai kiadásból kihagyott tanul-mányokat, de a hazai negyedik kötet még nem jelent meg. A KÜLÖNBség tartalmazza Szabó Zoltánnak 1960-ban a HARMADIK ÚT című Bibó-tanulmánygyűjteményhez írt be-vezetőjét, Bibó Istvánnak a közigazgatási re-form kapcsán született fogalmazványait 1946–47-ből, 1956-os írásait és későbbi poli-tikai, személyes jellegű megnyilatkozásait, vé-gül A NEMZETKÖZI ÁLLAMKÖZÖSSÉG BÉNULT-SÁGA ÉS ANNAK ORVOSSÁGA című, 1976-ban angolul publikált könyv magyar szövegét.

Az írásokat tehát részben a véletlen hozta össze egy kötetbe, részben pedig a Kádár-korszaknak azok a cenzurális szempontjai, amelyeket lehetne ugyan elemezni, de Bibó István életműve szempontjából valójában ér-dektelenek. A közölt szövegek a sokszínű szellemi hagyaték igen különböző területei-ről származnak, így talán megengedhető, hogy a recenzióban inkább a bibói örökség néhány általánosabb kérdéséről írjunk.

Talán szokványos, de semmiképpen sem indokolatlan azzal a kérdéssel kezdeni, hogy időszerű-e ma Bibó István. Az 1949. vagy 1944. évi fordulatok előtti magyar gondolko-dók újralfedezése régebbi tendencia a rendszerváltás során megteremtett sajtósa-badságnál, de ez utóbbi tehette amazzal teljes-sé. Ma szinte előntenek bennünket a reprintek, az elhallgattatásból, a tiltásból vagy kül-földről visszatért művek. Divat a visszafordu-lás, divat az, hogy szellemi tradíciót keresve, negyven-ötven évet átugorva, a megelőző ko-rokhoz nyúlunk vissza. Ez része a közelmúlt négy évtizedétől, fél évszázadától való elfor-dulásnak. Miközben mindazon szerzők és művek újra elérhetők, aiktól-amelyektől a korábbi rendszer óvott minket, vagy egyene-sen tiltott, hiányzik a valódi újralfedezés, szellemi hagyományaink mélyebb feltárása és értékrend, irányzat szerinti újrendezése. A változások mai kapkodásában elmarad a megjelenő régi írások és alkotók kritikai méltatása. Megindult ugyan a kialakult és pola-rizálódó szellemi-politikai mozgalmainknak megfelelő hagyományok kialakítása, de eb-ben a közvetlen politikai jelleg dominál, s az erősen leegyszerűsítő nézetekben jelenlegi – gyakran nem túl épületes – irányzatos vitáink közvetlen leképeződését fedezhetjük fel. Így a magyar társadalom jellegéről, történel-münkéről újra élénk kerülő nézetek vagy a szellemi elit egy részét megosztó népi-urbá-nus vitában képviselt álláspontok a mai mo-dernizációs (párt-)programok megosztottsá-ga szerint rendeződnek el. Ezzel nemcsak az alkotók és az irányzatok vesznek el valós kü-lönbségeiket, hanem szellemi életünk tagolt-ságában is veszélyes leegyszerűsítések válnak uralkodóvá, a még mindig létező sokszínű társadalmat és gondolkodást elfogadhatatlan azonosulásokra kényszerítik.

Bibó István gondolatai még a nagy feltá-

madás előtt lettek népszerűekké, de tagadhatatlan, hogy éppen olyan jelenség Bibó mai divatja, mint számos más társáé. Az ő életműve, hál' istennek, ellenáll a beskatulyázásnak, írásai nehezen sorolhatók be a népi-urbánus, kuruc-labanc vagy más duális felosztásokba. A bibói életmű korpusza jelenleg adott, elérhető, újraolvasása mai gondjaink feletti töprengésekhez is kündulást jelent, de időszerszerűségét talán még inkább szellemi-erkölcsi magatartása adja ma is.

Jelenlegi problémáink szemszögéből közelítve Bibó István írásaihoz, meglepő, hogy mennyire szelektív az egyes gondolatok idézése, használata. A KÜLÖNBSEG első része az 1945 utáni közigazgatási reformmal kapcsolatos – néhány kéziratföredék mellett a szerző egy 1946-os hivatali előterjesztése található meg itt. Tudjuk, Bibó hivatali tevékenységének központi feladataként a közigazgatási reformot tekintette, a megkezdett munkát a Kelet-európai Intézet élén is folytatta, majd pedig az 1970-es években szakértőként szót hozza a településfejlesztési elképzelésekhez. Viszonylag korán feltárhatóvá vált munkásságának e vonulata, ma mégis az elfelejtett kérdésekhez sorolható. A helyi közigazgatás kérdésében a rendszerváltás idején végül erősebb lett a hatalomváltás igénye az át gondolt reformnál, ezt követően pedig az önkormányzat, a decentralizálás problémája a poliükai csaták kitüntetett terepévé vált. A bibói reformgondolat, a közhivatalnok szerepének, lehetséges társadalmi helyének újjá gondolása a szakszerűség jegyében – nincsen napirenden.

Hasonlóan „szunnyad” A NEMZETKÖZI ÁLLAMKÖZÖSSÉG BÉNULTSÁGA. című munka is. Várat magára még e tömör, nehezen olvasható könyv hazai kritikai fogadtatása jogászaink, de történészeink részéről is. A területi problémák tárgyalásos rendezésével, az önrendelkezés és a nemzetközi bíraskodás kérdéseivel foglalkozó könyvet újraolvasva óhatatlan a kérdés, hogy az Öböl-háború idején, a kurd problémával szembenézve, a déli határainkon kitört polgárháború súlyosbodását figyelve, a Szovjetunió felbomlását végignézve miért nem nyúlt vissza poliükai gondolkodásunk Bibóhoz. Még ha talán naivak és elavultak lehetnek is a konfliktusok lehetséges megoldására vonatkozó fejtegetései, a feudá-

lis legiümációról és a modern nemzet kialakulásáról vagy a nemzetközi életben a francia forradalom óta bekövetkezett változásokról szóló történeti elemzései (a nemzetek és népek háborúja, a nacionalizmus mint tömegérzés stb.) – mégis inspirálók, kritikusan továbbgondolhatók ma is.

Divat és felejtés – azaz szelektív újrafelfedezés. S ez a szelekció nem az életmű ellentmondásosságából fakad, hanem a valódi feldolgozás hiányából. Ide kívánczik egy másik kérdés is: Utánosztható-e a bibói módszer? Fogalmait gyakran nem merjük átvenni – ki merne ma nemzeti alkatról írni, szolgátról vagy szociális érzékről? Ugyanakkor nemritkán találkozunk azzal, hogy politológusok, politikáról író elemzők Bibót követve kísérelnek meg körbejárni egy-egy problémát. Ezeket az okfejtéseket olvasva, bennem mindig maradt valami hiányérzet. Bibó esetében nem pusztán a formális eljárások, a fogalmak alkotják a módszert, és nemcsak a szemlélet, hanem ahhoz szorosan hozzátartozik a mögötte álló moralitás is. Életműve nemcsak gondolatok rendszere, hanem morális és szellemi-emberi magatartás is. Számos gyakran idézett megfogalmazásának igazsága (például, hogy demokrata az, aki nem fél) – nem tartalmi, hanem erkölcsi jellegű.

Magamnak a 70-es években fedeztem fel néhány fontos Bibó-mondatot, s ezeket ma is időszerszerűnek tartom. A német fasizmus, Hitler társadalmi támogatottságáról (fasiszta nép?) értekezve mondja: „Mondhatnám úgy, hogy mindazokon a pontokon, ahol a hitlerizmus az európai értékek színe előtt elégtételt akart szerezni a németség számára, a németség több mint kilencven százaléka hitlerista. Mindazokon a pontokon azonban, ahol a hitlerizmus radikálisan szakítani akart az európai értékek rendjével, a németek több mint kilencven százaléka ma sem hitlerista. A németek túlnyomó többsége hitlerista volt, ha a versailles-i békeszerződés katonai rendelkezéseiről vagy az osztrák és a szudéta Anschlussról volt szó, de elenyésző kisebbség kivételével ma sem hitlerista, ha zsidó asszonyok és gyerekek legyilkolásáról van szó.” Nem történelmi értelemben, nem statisztikailag vélem igaznak és bölcsnek e formulát, hanem erkölcsi mérlegelésként.

Hasonlóan megfontolandó a zsidókérdésről írt munkájában az az ítélete, miszerint nem azt kell vizsgálni, hányan mentették zsi-

dó ismerőseiket, hányan menekültek meg környezetük segítségével, hanem a társadalom egészének a légköre a fontos: „Ha mondjuk, Dániában – hogy ne egy harcoló országról beszéljünk – egy üldözött abba a helyzetbe került, hogy az első nyitott kapu alá be kellett menekülnie, az első útjába eső házban segítséget kellett kérnie, túlnyomó valószínűséggel arra számíthatott, hogy ezt valami módon meg is kapja, s ha nem is talál minden házban a teljes önfeláldozásig menő segítségre, mindenesetre olyanokra talál, akik magukat az ő ügyével azonosítják, s a gondját igyekeznek felvenni; kisebb részben számíthatott eselleg közönyre, elutasításra vagy óvatos elhúzóddásra, arra pedig, hogy üldözöttnek feladják, csak mint kivételes szerencsélenségre kellett számíthatnia. Ezzel szemben Magyarországon, ha ismeretlen házba egyáltalán be mert kopogni, a közönyre, elutasításra és elhúzóddásra számíthatott, mint normális valószínűségre, a feladásra, mint aránylag kisebb mértékű, de még mindig reális valószínűségre, s a segítségre, mint váratlan, alig remélt szerencsére.” E megfogalmazás igazsága megint csak nem történeti tényszerűségében, valamilyen történetek közti összefüggések felismerésében rejlik, hanem emberi-morális megalapozottságában. Bibó elemzései, gondolatai mögött egy megértő, de kegyetlenül ítélni is tudó erkölcsi felfogás áll. Olyan magatartás, amelyik ma leginkább hiányzik közéletünkől. A bibói erkölcsiség sokban teszi egyedivé, kivételessé és talán utánozhatatlanná írásainak elemző és értékelő módszerét.

A bibói szellemi örökség egyik legelőbb és legtöbbet idézett vonulatát az európai és még inkább a magyar társadalomfejlődésről kifejtett értelmezései jelentik. Mindazok, akik Bibó István közelébe kerülhettek, tanúsítják, hogy – Szűcs Jenő szavaival – „a történelmet milyen halálosan komolyan vette”. De a szubjektív érdeklődésen túl gondolkodásában is központi helye volt annak. Megint csak Szűcs Jenő pontos megfogalmazását kell idéznünk: „Ez a tudós politikai gondolkodó a történelem tudósainak is példát mutatva volt tudatában annak, hogy a »történetek« mögött a századokon átnyúlóan, hosszú távon is bizonyos »szerkezetek« lényegesek, amelyek a jelen számára egyszerre jelölnek ki határokat és kínálnak lehetőségeket.” E meggyőződés formálta tanulmányainak, gondolatmeneteinek ismétlődő szerkezetét – Bibó mindig a történelemből kibontva írja le a je-

len helyzeteit, dolgozza ki fogalmait, jelöli ki a cselekvési lehetőségeket. Ennek jó példái a KÜLÖNBség kötetben szereplő vázlatok közgazdaságunk történetéről (ezek a töprengések munkamódszerébe is bepillantást engednek) vagy akár A NEMZETKÖZI ÁLLAMKÖZÖSÉG BÉNULTSÁGA... című munka visszatérő fejtegetései a XVIII. század végén a francia forradalom hatására végbement változási folyamatokról. A jelen bizonytalanságait – véli Bibó – a végig nem vitt változások, a rosszul megoldott helyzetek okozzák.

De hasonló okokból követi mindenkor a jelen változásait is, legyenek azok az ötvenes évek hazai ideológiái (marxizmus) vagy a hetvenes évek világméretű átalakulásai. Bibó sosem gondolja azt, hogy az egyszer felfedezett és megértett történeti folyamatok ismeretében lezárttá válik a múlt. Írásai arról tanúskodnak, hogy a mindenkori jelen átélése és feldolgozása újra meg újra beépül múltszemléletünkbe is. A múltbeli folyamatok, a jelenbeli változások együtt adják a meghatározottságot és a lehetőségeket – egyetlen kor, történelmi tapasztalat nem hagyható egyszerűen el, legyen az zsáktutca vagy kellemetlen közjáték.

E szemléletben a történelem nem példatár, ahonnan szeszélyeink szerint vagy akár szigorúbb logikai-módszertani eljárások segítségével példákat, esetanulmányokat emelhetünk ki, hanem egységes folyamat, amelynek terméke társadalmi csoportjaink identitása, az emberi, a társadalmi és államközi kapcsolatok formája, kultúrája.

Bibó széles körű történeti műveltsége nem hivalkodó – írásait olvasva nem találkoznak tudós hivatkozásokkal, történettudományos nagyképűséggel, egyszerűen az az érzésünk, hogy a szerző otthon van a múltban, biztosan igazodik el annak tényei és jelenségei között. A filológusoknak nem lesz könnyű dolguk, ha Bibó történeti műveltségének forrásait szedik majd össze.

A magyar társadalomfejlődéssel, annak eltorzulásával Bibó elsősorban 1945–48 közötti írásában foglalkozott. A politikai kultúra a nemzeti és politikai közösség „egészsége” oldaláról vizsgálta a társadalom történetét – támaszkodva a kor modern történelmi munkáira (Hajnal Istvánt és Szabó Istvánt említi kiemelve). 1949 óta újabb zsáktutacs modernni-

zálódási kísérleten estünk át, s az 1956-os nemzeti felegyenesedés, majd bukás után a társadalom tovább mozdult – újabb torzulások épültek be alkotunkba. Mai történeti tudásunk tehát két szempontból is bővült, gazdagodott – egyrészt újabb fél évszázad magyar és európai történelme a korábbi társadalomról létező ismereteinket is más színben látta, másrészt a történettudomány – korlátozott mozgástere ellenére – a múlt megismerését számos ponton elmélyítette. Amikor szociológusaink, közgazdászaink és politológusaink felfedezik Bibó István történeti elemzéseinek ma is érvényes gondolatait, azt is figyelembe kell venni, hol változott vagy bővült azóta történeti szemléletünk, ismeretanyagunk. Az 1960-as évek történetészvitáiban láthatjuk ugyan utólag a kor politikai-ideológiai legitimizálási kísérleteit, de tagadhatatlan, hogy ezek az ütközések tartósan és talán visszafordíthatatlanul elvetettek bizonyos paradigmákat, és újakat tettek helyükre. Bibó szuggesztív elemzéseit olvasva ezeket a fejleményeket is szembe kell állítani az ő nézeteivel.

Tudjuk például, hogy Bibó a magyar alkotórzulását a nemzeti történelemben kereste – meggyőződése szerint a XVI. századtól felrajzolt körkép két rossz fordulópontja a XVI. század eleje (Werbőczy) és a kiegyezés volt. „A magyar politikai és társadalmi fejlődés megzavarodásának kezdő időpontjával nyugodtan vehetjük a XVI. század elejét... Ekkor indul útjára az újkor magyar társadalomfejlődés legkártékonyabb jelensége, a paraszttól alig különböző és mégis uralmi szellemmel és társadalmi kiváltságigénnyel leltet parasztyüllő kisnemes.” (ELTORZULT MAGYAR ALKAT, ZSÁKUTCÁS MAGYAR TÖRTÉNELEM.) A történetiszemlélet bővülő aspektusai (a modern gazdaság- és társadalomtörténet) szemszögéből ma biztosan másképpen kell fogalmaznunk. A XVI–XVII. század – a Bibó által említett szellemi mozgékonyág mellett – gazdasági és társadalmi téren is mozgást, fellendülést, majd hanyatlást jelentett. A paraszti felemelkedés csatornáit – éppen a nemesítésekben, a katonaság formálta vitézítő rend és a hajdúság szabadabb státusán át – adva voltak, a társadalmi csoportok (nemes-ség-főnemesség, nemesség-parasztság) közötti távolság sem nőtt, a hazai polgárosodás is ígéretes volt. A XVII. században az európai és hazai recesszió sem azonnal merevítette

meg a társadalmat. A Werbőczyre épülő merrev, rendies társadalomfelfogás, a kisúri rend a XVIII. század terméke, s talán a lesüllyedő, a gazdasági fellendülésbe már bekapcsolódni nem tudó köznemesi csoportok védekezési formájaként vált elterjedtté. (A mai szociológia nyelvén státusinkonzisztenciáról beszélhetnénk.)

Hasonlóan átgondolandó a kiegyezés társadalmi hatásának megítélése is. A bibói egyértelműen negatív megítélés talán politikai téren s még inkább a politikai kultúra terén (hazugságok) elfogadható – de gazdasági síkon már az ellenkezője az elfogadott nézet, és megindult a kiegyezés társadalmi következményeinek újraértékelése is. Bibó még azt vallotta, hogy a kiegyezés terméke a „fel-felé köveledő, lefelé rangtartó úriember”, s a belőlük felépülő úri középosztály a werbőczyánus kisnemesség rossz hagyományait folytatta. Véleménye szerint „a magyar társadalom úgy, ahogyan 1867-ben minden téren mozdulatlanra merevedett, szerkezetének alapjellegetében, ha jogi intézményeiben nem is, feudális, pontosabban rendi társadalom volt”. Ma már inkább a dualista társadalom dinamizmusát emelnék ki, s a megtorpanást a századfordulóra tennék, a megmerevedés pedig jóval későbbi jelenség – a két világháború közötti társadalmat jellemezte. Talán megint csak az úriemberek, az úri középosztály – a gyors változásokban ekkor vesztes csoportok védekező magatartása formálta normák lettek széles körben elfogadottá a polgárosodás megtorpanása után, a gazdasági nehézségek viszonyai között.

Bibó mindenkor a politikai-jogi szférában mutat rá a megrekedés, a torzulás forrásaira, elvetve a korábban uralkodó magyarázatot, a külső uralmi tényezők elsődleges szerepét. Mai társadalomtörténetünk inkább fordul a népesedés, gazdaság és társadalom változásának más tényezőihez a társadalom jellegének, dinamizmusának vizsgálatokor. A magyar társadalmat és gazdaságot Európába visszahelyezve, a belső torzulás mellett a külső lehetőségek, a mozgástér problémája is kiemelődik. A XVI. század elején Werbőczy által megfogalmazott jogi és társadalomszemlélet tételeit megelőzte a városi-mezővárosi fejlődés megtorpanása. A társadalomfejlődésnek csak egyik összetevője az intézményes politikai rend, az abban élő ideológiák rend-

szere, a másik tényezőt a gazdasági felhalmozás lehetőségei, az életmódváltás, a társadalmi mobilitás és változás tendenciái jelentik.

A gazdaság- és társadalomtörténet, a művelődéstörténet új eredményeire alapozva talán ma már felrajzolható a magyar társadalomfejlődés új vázlata, amely egyrészt visszatér a korábbi értelmezésekhez, meghaladja és szintetizálja múltbeli és mai vitáinkat, újra visszahelyezi tudásunkat az európai kontextusba. Ennek hiányában az empirikus kutatások révén nyert ismerettömeg elszigetelt szakmai tudás marad, s csak újra meg újra körbejárjuk múltunk értelmezési lehetőségeit, de nem bővül valós ismeretanyagunk.

Az életmű áttekintése során más feladatok is sürgősen megfogalmazhatók. Bibó István történelemszemléletének alapvető hazai forrása Hajnal István szociológus társadalomtörténeti felfogása, és hatott Bibóra barátja, Erdei Ferenc is. Az eszmetörténeti kutatás feladata az, hogy pontosan feltárja a hatásokat, átvételeket és eltéréseket. Jelenleg a három életmű közös és eltérő pontjai alig ismertek, Hajnal István gondolatai, fogalmai Bibó közvetítésével és hozzá kötődve lettek ismertek, Erdei Ferenc kettős társadalomról vallott nézetei időnként Erdei-Bibó-konceptióként jelennek meg, jóllehet Bibótól távol áll Erdei szociológus szemlélete, noha idézi és értelmezi Erdei nézeteit. Nem használ tisztánlátásunknak az sem, hogy a szellemi és politikai divatok szerint hol Erdei, hol Bibó emelkedik ki. (Jól példázta ezt az Erdei-életmű bemutatása során született Bibó-interjú-sorozat, amelyik aztán önálló Bibó-portrévá formálódott.) Hajnal István összegyűjtött ki-sebb írásai pedig évek óta kiadóra vagy szerkesztőre várnak.

Benda Gyula

MEGKÉSETT KAPCSOLÓDÁS

Bibó-émlékkönyv I-II.

Századvég-Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991. 406 + 453 oldal, 500 Ft

A recenzensnek, ha szabályszerű ismertetést akar írni a BIBÓ-EMLEKKÖNYV-ről, könnyű dolga van: abból az evidenciából indulhat ki, hogy a szamizdatantológia a maga idejében (vagyis az 1980-as évek első felében) igen jelentős erkölcsi, szellemi és politikai tett volt, és kétségkívül üdvözlendő dolog, hogy végre nyomtatásban is hozzáférhető. Megpróbálhatja elkészíteni annak mérlegét, miféle gondolkodói készségek gyűltek föl a hetvenes évek vége felé, hogy javaslatot tegyenek a magyar társadalomfejlődés különféle torzulásainak korrigálására, s hogy kísérletet tegyenek az értelmiség (pontosabban: a gondolkodói elit) hivatástudatának adott hatalmi viszonyoktól nem függő, felelős megfogalmazására. A BIBÓ-EMLEKKÖNYV e kísérletek egyik (s talán legátfogóbb és legjelentősebb) koncentrátuma, s többek között éppen koncentrátum volta miatt rekesztődött ki a nyilvánosságból, ám sem célját, sem hatását tekintve nem választható külön azoktól a hasonló szellemű tudományos, filozófiai és irodalmi törekvésektől, amelyek akkoriban és a megelőző években eljutottak (vagy majdnem eljutottak) a nyilvánosság elé. Úgy is mondhatnám, hogy a magyar értelmiség legjava (például a BIBÓ-EMLEKKÖNYV szerzői) a hetvenes években igen sok figyelemre méltó dolgot elgondoltak, és ezek nagy (sőt legnagyobb) részét publikálhatták is; az, hogy az akkori nyilvánosság félnyilvánosság volt, az ott publikált igazságokat nem feltétlenül tette féligazságokká. Másrészt az akkori publikációkból – éppen a nyilvánosság korlátozott volta miatt – utólag nem lehet rekonstruálni a korszak szellemi összképét és annak valódi kulminációs pontjait; ehhez figyelembe kell venni a magyar szellemi élet külföldön publikált, illetve belföldön nem publikált teljesítményeit is.

Ha a BIBÓ-EMLEKKÖNYV-ről mint kordokumentumról akarnék recenziót írni, akkor

szemlélődéseim végső pontján kerülnek szembe azzal a kérdéssel, amit már most fölvetek: mennyiben több a könyv mint egész a benne szereplő írások summájánál? Aki a most megjelent kiadást nyugodt körülmények között, zavartalanul végigolvasa, az valamiféle *konszenzus* akkori meglétét mérlegelheti. Összeáll vagy inkább összeverődik hetven-egynéhány egészen különböző ember, akik semmiképpen sem tekinthetők egy bizonyos irányzat vagy csoport képviselőinek, még kevésbé alkotják több meghatározott irányzat vagy csoport szövetségét, s e szerzők egészen különböző színvonalú és irányultságú gondolatai hirtelen együvé jecsecsednek Bibó István személyisége és életműve körül. A kristályosodás abban a pillanatban következik be, amikor erre Bibó már nem reagálhat: ez tragikus mozzanat, és nagymértékben növeli a kötet súlyát, viszont az alkalmat egyszerűvé teszi. Ha Bibó még néhány évig él, katalizátora lehetett volna egy folyamatos eszmecserének mindazok között, akik hajlandók voltak kivonni gondolataikat az államhatalom és a kultúrpolitika ellenőrzése alól; ám erre nem került sor.

Amire sor került: a kérdések összességének fölvetése, majd – a demokratikus ellenzéken belül – ezek egy részének továbbgondolása. Egyébként a kötet szerzői – Bibó szellemében vagy azzal érintkezésben – különféle közös megfontolnivalókról *egymással* kezdtek volna dialógust, az úgynevezett „hatalomtól” függetlenül, s ennek során mintha kirajzolódott volna bizonyos közös értékek. Szándékosan fogalmazok óvatosan: ugyanis épp e kirajzolódás tekintetében a BIBÓ-EMLEKKÖNYV egy fokkal eklektikusabb – és ezért elmosódottabb – a kellelténél. Ám ha ezt állítom, akkor már nem kordokumentumként ítélem meg a könyvet, s nem létrejöttének pillanatára figyelek. Ez a pillanat Bibó halála után és a lengyel szabadságmozgalom kibontakozása előtt van; a körülmények alakulása folytán a BIBÓ-EMLEKKÖNYV mint a magyar demokratikus ellenzék egyik első jelentős dokumentuma él a köztudatban (holott az itt szereplő írások számszerű többségének nincsen ellenzéki – vagy a Kádár-rendszerrel szemben ellenséges – tendenciája), ugyanakkor Bibó és az ellenzék között tényleges találkozás nem jöhetett létre.

Itt azonban szeretnék egy személyes megjegyzést tenni. Én azok közé tartozom, akik szinte a szó szoros értelmében belenőttek a BIBÓ-EMLEKKÖNYV szellemiségébe: számomra Bibó mint gondolkodó kezdettől fogva magától értetődően jelen volt. A HARMADIK ÚT egy fénymásolt példányát tizenkilenc éves fejjel olvastam egyik barátomnál. Az emlékkönyv elkészültekor egyetemi hallgató voltam, s annak idején egy ízben három vagy négy napom, egy későbbi alkalommal egy egész hetem volt rá, hogy elolvassam a túlbujánzott szakdolgozatra emlékeztető, ezeroldalas, feketébe kötött, sokadik másolatot. Akkor, a kapkodó (ugyanakkor folyvást körbetekintető) olvasás során a könyvet, *mint egészet* azért éreztem katartikusnak, mert ön-maga szabad közegeként működött (ez már csak azért is meglepetés volt számomra, mert akkor, 1980-ban még nem sok belöldi szamizdatot ismerhettem), s ez a közeg – ellentétben más, kisebb igényű nem legális kiadványokkal – a társadalmi problémák szövevényét áttekinthető összefüggésekben tudta megjeleníteni. Ami tehát mai szemmel nézve a BIBÓ-EMLEKKÖNYV-ben némileg szétaprózottnak, sőt eklektikusnak hat, azt tizenkét évvel ezelőtt a könyv egyik legnagyobb értékének éreztem; ugyanakkor a BIBÓ-EMLEKKÖNYV egészében véve még híján van annak a némileg belterjes pátosznak, ami például a régi *Beszélő* némely írásaira volt jellemző. Másrészt – és itt véget is vetek ennek a személyes kitérőnek – a könyv mégsem egészében véve hatott rám; emlékezetes írásai különböző módon és okokból voltak azok.

Ha a BIBÓ-EMLEKKÖNYV-et egy végképp letűnt korszak dokumentumának tekinteném (amely egyszerűen egyik előkészítője volt a korszak letűnésének), akkor esetleg még azon töprenghetnék, miért zárkózott el az akkori politikai vezetés oly mereven attól, hogy a könyvről és a benne foglaltakról érdemben tudomást vegyen, valamint, hogy ez az elzárkózás a magyar társadalom egészének miféle veszteségeket okozott.

Az első kérdésre, úgy gondolom, aránylag igen egyszerű válaszolni. Az illetékes funkcionáriusok ugyanazon okból tekintették a BIBÓ-EMLEKKÖNYV-et rendezési kérdésnek, amiért Bibó életművén sem voltak hajlandók elgondolkodni: bármiféle, a hivatalos ideológ-

giától független, azzal együtt élő, ám együtt nem működő politikai-társadalmi gondolkodás pusztá létezésének elismerése az ő létezésüket rendítette volna meg, gyanítható elképzeléseik szerint. Csakhogy – és ez már nem gyanítás, hanem tapasztalat – olyan korszakban éltünk, amelyben a gyanítható elképzelések több-kevesebb tapasztalható önkénnyel valósággá alakították önmagukat. A funkcionáriusok gyanítható – s gyaníthatóan végig nem gondolt – félelmei szerint a független gondolkodás elismerése ráirányítaná (ráirányította volna) a figyelmet a Kádár-rendszer legitimitásának hiányára; ennek következtében a nyolcvanas évek során a Kádár-rendszer legümitásának hiánya teljességgel a figyelem középpontjába került, s bizonyára jóval nagyobb jelentőséggel, mint az esetben került volna, ha a nyilvánosság felszabadulása legalább a Kádár-rendszer lassú kimúlásának teremtette volna meg egyfajta utólagos legitimációját. A független gondolkodás jelenléte önmagában is elégséges lett volna a pártközpont ingerültségének kiváltására; ráadásul a kötet néhány írása nyíltan is fölveti a legümitáció kérdését, némelyikük éléggé éles hangon, sőt radikális gondolkodói szigorúsággal. Erről ennyit elég is mondanom; igazából nem túlzottan érdekes, mit gondoltak vagy gondolhattak volna az idejüket múlt kevéssé felelős vezetők, akik a társadalom tekintetében inkább szigetelők voltak.

Jóval érdekesebbnek tartom a második kérdést: mi lett volna, ha a hetvenes évek végének Magyarországon felszabadul a nyilvánosság, s a BIBÓ-EMLEKKÖNYV-ben fölvetett problémákat, s mindazt, ami ezekhez kapcsolódik (vagyis a társadalom összes gondját és baját), a nyilvánosság előtt, szabadon és korlátozás nélkül meg lehetett volna vitatni? Ellenvetéseknek elébe vágva: a múlt idejű feltételes módot Bibó István szellemében szeretném használni; nem azért, hogy ábrándokat koholjak, hanem hogy elgondolkozzam rajta, miféle reális lehetőségek sikkadtak el a nyolcvanas évek elején a szabad nyilvánosság hiánya miatt.

Természetesen nem a fent említett utólagos legitimáció elmaradását fájjalom, s olyasfajta illúzióim sincsenek, hogy a társadalom nyilvánossága előtt, pusztán okos és nyomós érvek erejével az akkori vezetógarnitúrát

bármifajta lényeges kérdésben jobb belátásra lehetett volna bírni. Nincsenek illúzióim semmiféle diktatórikus hatalom körüli „párbeszédet” illetően. Megjegyzem azonban, hogy a békés rendszerváltás (ha megkésve és halványan és hazugságokkal átszóve is) annál azért mégiscsak inkább megteremtette a gyengülő diktatúra utólagos legitimációját, mint azt a mai közgondolkodás általában hiszi. S ezúttal nemcsak arról van szó, hogy a mindenkori magyar közgondolkodás amnéziára hajlamos; az utólagos legümitáció, amely Kádár bukásától az első választásokig élt egyfajta ködképként a köztudatban, mai szemmel csakugyan nem látszik értéktörémtőnek. Annál inkább értéktörémtő lehetett volna, ha az a folyamat, amely 1988 tavaszától 1990 tavaszáig tartott, s lényeges mozzanatait tekintve alig egy év alatt lezajlott, már a hetvenes évek végén megindult volna. Óriási értékpusztulások lettek volna elkerülhetők vagy legalább mérsékelhetők (a bős–nagygyarosi eróműtől a veszteséges óriásvállalatokon át a településszerkezetig a példák sokaságát lehetne fölhozni), s a diktatúra elkerülhetetlen megszűnése után a demokrácia képzete nem kapcsolódhatna össze jelentős rétegek tudatában a növekvő létbizonytalansággal, másfelől nem képezhetné komoly politikai vita tárgyát a diktatúra állítólagos rejtett fennállása.

A kérdés nem úgy vetődik föl, hogy mi lett volna, ha 1980-ban a BIBÓ-EMLEKKÖNYV-et többen olvassák és gondolják végig, mint ahányan olvasták és megpróbálták végiggondolni. Fordítva: ha 1980-ban adottak lettek volna azok a politikai feltételek, amelyek között a BIBÓ-EMLEKKÖNYV a nyilvánosság elé kerülhetett volna, akkor a progresszív politikai gondolkodás nem lett volna néhány elszigetelt és üldözött (bár viszonylag óvatosan üldözött) csoport belső ügye. A hetvenes évek végétől a kelet-európai diktatúrák (főként gazdaságilag motívált) összeomlásáig eltelt több mint fél emberöltő; ezalatt kinevelődhetett volna egy szakszerű politikai elit, illetve annak több irányzata, köztük egy – a diktatúra által nem kompromittált – plebejus baloldal is, amely mint önálló tényező a mai magyar politikai életről ijesztően hiányzik.

Nem ez volt, és nem így történt: a magyar progresszióknak ugyan több markáns irányzata is kialakult a nyolcvanas évek közepére,

ám a diktatúra végső felpuhulásáig semmi esélyük nem volt arra, hogy a társadalom szélesebb rétegeire hathassanak – nem a hatósági üldözés, hanem a társadalom egészének bénultsága miatt. (Ezért lehetett hatékony a „legvidámabb barakk” primitív, ugyanakkor azonban ravasz és aljas ideológiája is.)

Ezen a ponton a múlt idejű konjunktív kérdéshez tehát („mi lett volna, ha...?”) indikativ kérdések is kapcsolódnak: mi sikkadt el és mi valósult meg az elmúlt egyynolcad (valamint negyed, illetve fél) évszázad során? Ennek nyomán pedig azon is el kell töprengenünk, hogy a BIBÓ-EMLEKKÖNYV csak-ugyan pusztá kordokumentumnak tekintendő-e, vagy közvetlenül szól a mai olvasóhoz is. Nem tagadom, hogy én inkább az utóbbit vagyok hajlamos hinni, ám ez esetben valamivel szigorúbban kell hangsúlyoznom a könyv már említett eklektikus jellegét; ugyanakkor tudom, hogy ezért nem volna korrekt elmarasztalnom sem a kötet *akkori szerkesztőit*, sem a *most* kevésbé időtállóknak látszó írók szerzőit. Azért érzem a BIBÓ-EMLEKKÖNYV-et többnek pusztá kordokumentumnál, mert írásainak egy része mai szemmel is jelentős, most is érvényes felismeréseket fogalmaz meg.

És most elnézést kell kérnem az olvasótól: én is különválasztom a könyv írásait, mint annak idején a pártközpont bürokratái tették, bár az én szempontjaim némileg mások, s nem jelentenek értéket- (vagy bármilyen egyéb) ítéletet.

Az írók eléggé nagy része szubjektív jellegű vagy indíttatású. Idetartoznak a költemények, a személyes visszaemlékezések és a Bibót személyiségként méltató dolgozatok. A könyvben Petri György, Csoóri Sándor, Szász János, Tornai József, Képes Géza, Fodor András és Weöres Sándor költeményei olvashatók. Minthogy nem irodalmi kritikát írok, a versek értékelésétől eltekintek. Kétségtelen, hogy az itt szereplő költők mindannyian kiemelkedő személyiségek az akkori magyar lírának, ám életművüknek vagy nincsenek érintkezési pontjaik, vagy ha vannak, messze az emlékkönyv keretein túl keresendők. A költői jelenlét – a versek értéke ellenére – a könyv aránylag kevésbé lényeges, inkább dekoratív mozzanata; ennek ellenére sajnálom,

hogy Illyés Gyula és Vas István lírikusként nincsenek jelen a könyvben.

A visszaemlékezések egy része Bibó emberi nagyságából közvetlenül mutat meg valamit: itt az írók minősége az élmények intenzitásától és a szerző szépirói képességeitől függ. (Ebben a nemben legmeggrázóbbnak mégis a tollforgatáshoz nem értő Bali Sándor rövid írását érzem.) Más emlékezők a Bibó életművével vagy valamelyik gondolatmenetével való találkozás élményéről beszélnek: műfajban egészen különböző képességű, látókörű és bátorságú szerzők szólaltak meg; számszerűen, azt hiszem, ebből a fajta írásból van a kötetben a legtöbb. Hogy csak a legjobbak közül említsek néhányat: Csurka István, Vargyas Lajos és Réz Pál egy-egy kérdést vet föl (olyan kérdéseket, amelyeken ma is érdemes elgondolkodni), mások személyiségük alakulásának egy-egy pozitív mozzanatát hozzák összefüggésbe Bibó életművével (itt a ZSIDÓKÉRDÉS...-tanulmányban kiemelt szerepe van), megint mások (például Domokos Mátyás, Kodolányi Gyula vagy Gelléri András) még mindig személyes indíttatásból, de már az életművet magát értelmezik; írásaik ezáltal a kötet nagy tanulmányaihoz kapcsolódnak. A két műfaj határán – újraolvasva – szinte a felfedezés erejével hatott a prózaíró Mészöly Miklós szigorú tanulmánya és a tanulmányíró Kenedi János lebilincselően megírt, vallomásos prózája, amely nemcsak az ellenzéki mentalitás egyik markáns típusának geneziséket mutatja be, hanem, mintegy mellesleg, a Kádár kori paternalizmus szatíróját is adja. (Ugyane kérdésről – már a tanulmányok műfajában – Krokovay Zsolt történelmi összefüggésben szól.)

A szigorúbb értelemben vett tanulmányok némelyike egy-egy részkérdésről beszél; van például a könyvben Németh Lajostól és Beke Lászlótól egy-egy kitűnő művészettörténeti írás, Endreffy Zoltántól egy környezetvédelmi indíttatású tanulmány, amelynek érvelését azóta sajnos nemcsak a csernobili szerencsétlenség igazolta, Vályi Nagy Ervintől egy rövid számvetés a teodiceával (ami persze csak az emlékkönyv egésze tekintetében részkérdés); mások közvetlenül kapcsolódnak Bibó István egy-egy gondolatmenetéhez (mint például Kiss Gy. Csaba vagy Bertalan László).

Míndezeken túlmenően a könyvnek két

pólusa van, mindkettő egy-egy tanulmány-típus; közös bennük, hogy egyik is, másik is a magyar társadalom sorskérdéseit elemzi, többé-kevésbé tágas perspektívából. Az egyik típus a történelmi tanulmány: az ide tartozó írások Bibó történelmi, történetbölcséleti gondolatmeneteit gondolják tovább, vagy az előzményeket vizsgálva, visszafelé az időben, vagy a közép-kelet-európai régió magyarországival párhuzamba állítható jelenségeit véve szemügyre. Fügedi Erik a térség társadalmi-gazdasági lemaradásának *egyik*, igen világosan körülhatárolható okát világítja meg a XVI. századba visszanyúló demográfiai elemzésével; Bojtár Endre ugyanezen lemaradásnak egy másik, mintegy kétszáz évre visszamenő aspektusáról ír: a felemás felvilágosodás a torz gazdasági fejlődés összefüggéseiről. Varga Domokos térben kilép a régióból, ő az elmúlt évtizedek finn fejlődését vizsgálja fel, ám ennek tanulságai annál inkább vonatkoztathatók (voltak) a magyar viszonyokra: Európa peremvidékén, totalitárius hatalmak közvetlen szomszédságában is van precedens olyan politikai konstellációra, ahol valósággá válhatott az, amit Bibó elgondolásában naivnak és (!) doktrinernek, de legalábbis gyakorlatilag megvalósíthatatlannak volt szokás (és szokás újabban is) tartani. Niederhauser Emil Bibó Kelet-Európával kapcsolatos fejtegetéseinek néhány belső ellentmondását emeli ki: ezen belül talán legfontosabb a nyugati fejlődés idealizált ábrázolásának bírálata és a Monarchia árnyaltabb megítélésének kívánalma. Kovács András magát a történelmi kutatások közegét veszi szemügyre: írása, amely a hatvanas évek történelemszemléletével foglalkozik, egyértelműen sugallja, miféle következtetések adódnak „*a dinamikus gazdasági növekedés és a társadalmi-politikai stagnálás elkülönítéséből*”. A sztálinisták által (lényegében vulgáris függetlenségi alapon) áruulásnak minősített kiegyezés „objektív” mércékkel történő rehabilitálása – figyelmen kívül hagyva a konstrukció Bibó által leírt hazugságait – óhatatlanul a kádári konszolidáció apológiájával mutat párhuzamot, a jóhiszeműség fokának és a színvonalnak minden különbsége ellenére. (Persze ahogyan a kiegyezés és a száz évvel későbbi konszolidáció apologetikus összemosásának, úgy kritikus összecsúsztatásának sem

látom sok értelmét. A kiegyezés, bármennyire hazug volt is, mégis konstrukció volt, amelynek működő formái voltak, ellenben a Kádár-rendszer a formátlanság totalitásában ülte véget nem érő torát, ennek következtében az utóbb említett rezsim gazdasági téren is – főként az infrastruktúrában – hanyatlást és züllést hozott.)

A múltba tekintés és a körületekintés szintézise valósul meg Szűcs Jenő tanulmányában, amelyben az elemző tárgyilagosság és a tézisszerű tömörség az előadásmód révén igazi drámai feszültség közepette jelenik meg: a közép-kelet-európaiság (mint államalakulatonkénti variáció egy témára) szinkronikus és diakronikus elemzése közvetlenül mélyebb önismeretre szólít fel, közvetve a társadalmi cselekvések lehetőségének végiggondolását sugallja. Írása végén Szűcs közvetlenül is fölveti a kérdést, hogy következik-e valami a történelemből, és ő az, aki sok más konzekvencia mellett arra is rámutat, hogy „*a történelem nem realizált lehetőségeire jogosulatlanul egyből rásütni, hogy mivel nem realizálódtak, irreálisak is voltak*”. Azt hiszem, a magyar kultúrában (beleértve a politikai kultúrát is) ez az egyik pont, ahol a túlfeszült lényeglátás és a gyakorlati cselekvés *elvileg* egymásra találhatna. S hogy még egy személyes megjegyzést tegyek: annak idején az emlékkönyv történelmi tanulmányaiból (s különösen Szűcs Jenő munkájából) vált számomra világossá az *iroli* történetnyomozás fontossága, valamint az, hogy a tények nem feltétlenül azonosak a megtörtént dolgokkal – s ennek tudományos elemzése önmagában, minden szubjektivitás nélkül is hitvallás. Erre való tekintettel, újraolvasva az emlékkönyv történelmi tanulmányait, ma is érvényesnek, maradandónak látom őket, függetlenül az újabb kutatások (általam nemigen ismert) állásától.

Más értelemben maradandók a könyv politikai-politológiai tanulmányai, amelyek a másik pólust alkotják, s amelyek nagyrészt a könyv fiatalabb, az idő tájt harmincas éveikben járó szerzőitől származnak. (Itt jegyzem meg: érthetőnek, de nem éppen magától értetődőnek tartom, hogy a szerzők túlnyomó többsége idős vagy középkorú volt. Bibó barátai és közelebbi ismerősei között nemigen akadtak fiatalok. Mégis furcsa, hogy harmincévesnél fiatalabb szerző összesen egy

van a könyvben, s a negyvenöt évesnél fiatalabbak is csak a szerzők egyharmadát teszik ki. Nem hiszem, hogy az akkori huszoneves értelmiség körében a Bibó-felejtés *ennyivel* nagyobb mértékű lett volna, mint az idősebbek között; az arányok mögött lappangó nemzedéki konfliktust sejtök, és a szellemi tekintély kínosan lassú gyarapodására emlékszem.) Ebben a műfajban egyfelől Duray Miklós, Vezér Erzsébet és Csalog Zsolt, másfelől Radnóti Sándor, Bence György és Kis János, Tamás Gáspár Miklós, Vajda Mihály és (más okokból) Molnár Gusztáv írásait tartom a legfontosabbaknak.

Ezek az írások az akkori vagy akkor közel-múltbeli poliükai-társadalmi helyzet egészét, illetve egy-egy dilemmáját tárgyalják; néha keveredik bennük a gondolatmenetek szigorú logikája a publicisztikai hévvel s egy-egy, az ellenőrzött nyilvánosságban tabunak minősülő kérdéskör gyors, erőteljes reflektorfénybe rántásával. Erre talán legszemléletesebb példa Tamás Gáspár Miklós írása, amely mai szemmel olvasva két részre válik, sőt csik szét: egy konzisztens gondolatmenetre, amely az erkölcs és a modern politika összekapcsolásának lehetőségét fürkészi, s néhány olyan konkrét probléma (némielg ötletszerű) taglalására, amely akkoriban közvedenül foglalkoztatta a szerzőt. Kérdés, hogy manapság mennyire érzi magáénak azt a látomásos kritikai attitűdöt, amely tanulmányának (és egyéb, akkoriban keletkezett írásainak) legszuggesztívebb részeire jellemző – ezúttal a hegeli állameszméből kinövő totális akarat bírálatáról van szó.

Bence György és Kis János tanulmánya nem egyszerűen kapcsolódási kísérlet, hanem a tudatosan választott szellemi előd néhány markáns vonásának fölvezetése, aktuális politikai program készítésének nyilvánvaló szándékával. Ők az adott politikai lehetőségek reális fölmérésére, körülhatárolására s a védelmi garanciák kidolgozására helyezik a hangsúlyt, nyilván a majdani fokozatos offenzíva reményében. Olcsó és igazságtalan dolog volna azt mondani, hogy a helyzet alakulása – éppen ami a körülhatárolást, a garanciákat és „a közösségi feladatok megoldását” illette – néhány évig minden felpuhulás ellenére sem igazolta a szerzőpáros reményeit, majd a diktatúra gyors összeomlása minden evolúciós

és revolúciós reményt utólag is illuzórikussá tett, s ennek következményei a mai poliükai kultúrában is kínosan érezhetők. Inkább úgy látom, hogy Kis és Bence írása az én főntebbi konjunkív múlt idejű eszme-futtatásomat igazolja: a diktatúra belsőleg már megérett a szétmállásra, az új poliükai elitnek, amely már kialakulhatott volna, potenciális képviselői felkészültek és koncepciózusak voltak; talán csak az alulról (mondjuk a nagyipari munkásságból) jövő kezdeményezés hiányzott. Ezenkívül feltűnik nekem a Bibóéhoz képest fordított stratégia: Bibó rohamos és reménytelen defenzíva közepette dolgozta ki a határolt forradalom, a megszorított többpártrendszer és a feltételes szuverenitás téziseit, míg ugyane téziseket Bence és Kis a megvalósulás szükségességének tudatában, de annak minden gyakorlati esélye nélkül újítják fel. Vajon itt – és ennek nyomán az ellenzéki gondolkodás legjobb teljesítményeiben – a pontos elemzés ellenére, a gondolkodói radikalizmus és a bölcs poliükai mértéktartás együttállása ellenére nem volt-e a helyzet megítélése alapvetően téves?

A tévedés egyik okát abban látom, hogy a szerzők – a progresszió híveiként – mintha nem vetettek volna számot azzal a kérdéssel, hogy több évtizedes kommunista diktatúra és annak ismert következményei után mi marad magából a progresszióból – általában a marxista vagy nem marxista baloldal eszményeiből? Az értelmiségi ábrándok berkein túl marad-e olyan terület a társadalmi cselekvésben, ahol a progresszió tartósan megvetheti a lábát? Hajlamos vagyok azt gondolni, hogy igen, de tisztában vagyok vele, hogy ez legalábbis nem magától értetődő. Például napjainkban a magyar poliükai erők igen jelentős része nem így gondolja; s ha ezek az erők elsöprő fölénybe kerülnek, akkor lehet, hogy nemsokára ismét olyan korban fogunk élni, amelyben gyanítható elképzelések alakítják tapasztalható valósággá önmagukat – akár a demokrácia intézményes keretei között is.

Progresszió és demokrácia szembenállásának kérdését az emlékkönyvben – ha Fekete Gyula eszme-futtatásától eltekintünk – egyedül Molnár Gusztáv veti föl; ő ezt kíméletlenül és sajnos egyoldalúan teszi. Abban igaz van, hogy a negyvenes évek második felében a demokrácia erőinek (s azon belül a nem

kommunista baloldalnak) élesen el kellett volna határolódnia a kommunistáktól. Azt sem vitatom, hogy a kérdés: vajon a demokratikus szocializmus 1956-ban fikció volt-e vagy sem, a szovjet tankok egyértelműen eldöntötték. Írását azért kell egyoldalúnak tartanom, mert a probléma egészét úgy állítja be, mint 1945–48-ban és 1956-ban a demokrácia és a szocializmus lettek volna egymás lehetőségei, mintha e két erő – és csak e kettő – között lehetett volna választani, méghozzá szabadon választani. Valójában pedig éppen a két háború közötti (és részben azután is aktív) konzervatív és radikális jobboldali, mindenképpen *antidemokratikus* ideológiák mosták, sőt préselték össze a demokráciát és a szocializmust; s a kommunisták erre a helyzetre – lévén a demokratikus hatalomnak egyszerre használózkodói, részesei és aláaknázóit – hatékonyabb takukát alapozhattak, mintha megpróbálták volna komolyan venni a demokrácia játékszabályait. (Bibó kétségkívül nem vonta le a legmesszebbmenő élességgel annak konzekvenciáját, hogy a kommunisták eleve nem hajlandók a játékszabályokat komolyan venni; ezt, bármily különös, éppen kommunista bírálói vetették a szemére. Hogyan is merészel valaki jóhiszeműnek lenni egy olyan korban, amikor ők is jelen vannak! Természetesen nem tévesztendő össze az egyes párttagok meggyőződése, jó- vagy rosszhiszeműsége és konkrét viselkedése a párt vezetőségének taktikájával. Hogy Bibó ezt a distinkciót megtette, nem tudom egyébként, mint érdemének tekinteni. Más kérdés, hogy ennek vagy annak voltak-e súlyosabb és tartósabb gyakorlati következményei.) Elképzelhető, hogy Bibónak azok a tévedései, amelyek már a negyvenes évek második felében is fölismerhetők lettek volna, súlyosabbak annál, mint amilyenek posztumusz tanítványai az újrafelfedezés lázában látták. Mai szemmel mégis úgy látom, hogy mindez nem érinti Bibó főbb gondolatainak tartalmi és beállítódásának erkölcsi érvényességét; s nem Bibó politikai antimachiavellizmusából következik, hogy „az ötvenhatos nemzedék nem végezte el a visszaállított diktatúra kritikáját”. Molnár Gusztávval kapcsolatban azonban külön hangsúlyozni szeretném, hogy fenntartásaimat 1992-ben, Budapesten fogalmazom meg; ő pedig 1980-ban, a Ceau-

șescu-diktatúrában írta a tanulmányt – ami nemcsak nagyfokú bátorságra vall, hanem az ő akkori nézőpontjából a kérdés kiélezett fölvetését is jogosultabbá teszi. Már csak azért is, mert írásának végső – bár gondolatmenetéből csak némi ugrással következő – konzekvenciája: „már ma fel kell készülnünk a totalitarizmus utáni létre, már ma be kell lépünk a totalitarizmus utáni világba”.

Mintha Radnóti Sándor is ennek tudatában írta volna tanulmányát a legítimáció keletkezéséről és (ami az akkori viszonyok között pusztán elméleti jelentőségűnek látszott) *fennmaradásáról*. Természetesen az ő kritikája is a „reálisan létezett” diktatúra ellen irányul; hiszen a legítimáció kérdéskörét és a társadalmi érintkezés szabályozásának formáit elemezni egy illegitím és formátlan berendezkedésben: ez mindenképpen az akkori viszonyok radikális bírálata, egyben túllépés rajtuk. Am gondolatmenetének vannak olyan konzekvenciái, amelyek, furcsa módon, inkább már a jelenlegi viszonyokra vonatkozathatók. Amikor például a legítimációváltáskor kidolgozandó formák szükségességéről beszél, vagy arról a katartikus élményről, amelynek a váltást meg kell előznie, és arról a politikai értékkonszenzusról, amelynek a váltást követnie kell, akkor Bibó Istvánnak azokat a gondolatait aktualizálta tizenhárom évvel ezelőtt, amelyekkel most, a rendszerváltás után kell (vagy kellene) léptenyomon szembeszűlnünk. Ez, azt hiszem, kelendő magyarázatot ad arra, miért nem tekintem a BIBÓ-EMLEKKÖNYV-et pusztá kordokumentumnak.

Am ezen a ponton érintenem kell azt a kérdést is, hogy most, a rendszerváltás után mennyire érvényesek, mennyire időszerűek maguk a bibói gondolatok, s mennyire vannak jelen a mai magyar politikai életben. Nyilván nem én vagyok hivatott arra, hogy megadjam a választ, amely önálló, részletes tanulmányban volna kifejtendő; én ezúttal csak néhány idevágó mozzanatra szeretnék rákérdezni, vállalva annak kockázatát, hogy írásom befejező része éppoly széteső lesz, mint az emlékkönyv egyik-másik tanulmányáé.

Az, hogy Bibóra szokás-e – és ha igen, milyen sűrűn szokás – a sajtóban vagy a parlamentben hivatkozni, önmagában véve vajmi

keveset mond. Mindenesetre az a benyomásom, hogy az utóbbi két évben egyre kevesebben emlegetik Bibót a nyilvánosság prominensei közül, s azok is leginkább egy-egy közismert, szövegösszefüggéséből kiragadott, szentenciává merevedő fordulatát ismételve. Fontosabb kérdés, hogy életművéből, valamint személyiségének példájából mit és mennyire szívlelnek meg a politikusok és a gondolkodók, s hogy a magyar társadalom mostani fejlődése mennyiben vehető össze (több évtizedes teljes vagy részleges kizökkenés után) a Bibó által *akkor* kívánatosnak láttott irányjal.

Vajon képes lesz-e az „eltorzult magyar alkát” a kádári konszolidáció során (és elfogadása következtében) elszenvedett új keletű torzulásokat is hordozva, valamiféle radikális önkorrakcióra, olyanra, amely rövidebb-hosszabb távon nem fog ismét zsákutcának bizonyulni?

Ami 1989–90-ben történt Magyarországon, vajmi kevésbé tekinthető forradalomnak, abban az értelemben bizonyosan nem, ahogyan Bibó sokat idézett híres passzusa beszél a forradalomról. Szó sincs róla, hogy széles rétegek elégedetlensége tört volna ki, s hogy ezek hirtelen megtapasztalták volna erejüket és emberi méltóságukat. Ellenkezőleg: a rendszerváltás történelmi tapasztalata végső soron az, hogy a hatalomátvétel a politikai vákuumba belenövő csoportoknak és a puhán összeroskadó diktatúra pragmatikus haszonélvezőinek belső ügye. Akkor is így van ez, ha az agonizáló MSZMP-propaganda utolsó sugalmazásai a „hallgató többségről” és mindenki kollaboráns voltáról közönséges hazugságok voltak. És akkor is így van ez, ha volt néhány euforikus hónap, amikor azt lehetett hinni, hogy az új magyar demokrácia megalapozása katartikus élmény lesz.

Aligha kell részleteznem, mennyire nem volt az.

Kétségtelen azonban, hogy a diktatúra eltűnt (azt hiszem, ez a helyénvaló kifejezés), hogy eltűnése során nem folyt vér, s hogy mindvégig fennmaradt a jogrend; sőt nemcsak fennmaradt, de meg is erősödött, és elnyerte még hiányzó intézményes garanciáit, miközben megszűnt az államhatalom egyoldalú, elnyomó eszközének lenni. Létrejött

egy működni látszó demokratikus intézményrendszer és általában egy olyan demokratikus berendezkedés, amelynek legitimitásához nem férhet komoly kétség. Megannyi pozitívum.

S bár tény, hogy a magyar társadalom széles rétegei nem tudnak és nem akarnak mit kezdeni az intézményes demokráciával, s hogy e körülményt a közigazgatásban, a gazdaságban és a politikában egyre többen kihasználják, mégsem valószínű, hogy ez és a „weimarizálódás” egyéb tendenciái rövid távon alá tudják ásni a demokráciát, már csak a *jelenlegi* nemzetközi politikai konstelláció miatt sem. S bár történelmi tapasztalat, hogy Magyarországon az elmúlt két évszázad során a demokratikus jellegű (általában rövid ideig tartó) fellazulásokat a tekintélyi uralom (általában sokáig tartó) megmerevedése követi, most minden feltétel adva van, hogy másképp legyen.

Vannak és lesznek azonban a forradalom elmaradásának és az ebből adódó belső bizonytalanságnak hosszabb távon ható, súlyos következményei is. Az egyik ilyen következmény máris észlelhető a maga teljes súlyával: az új társadalmi-politikai berendezkedés képtelen megtalálni önmaga eszmei tartalmát, illetve formájának teljességét, sőt mintha nem is lenne komolyabb kísérlet ennek megteremtésére. *Nem tudható, hogy a rendszer miről szól* – azt leszámítva, hogy legitimitációs alapja megvan, és hogy a Kádár-rendszerénél csak jobb lehet. Ne feledjük azonban, hogy a Kádár-rendszer történetesen éppen arról szólt – azt leszámítva, hogy legitimitációs alapja hiányzott –, hogy a Rákosi-korszaknál (illetve a környező diktatúráknál) csak jobb lehet.

Ezzel pedig annyit és csak annyit akarok mondani, hogy a mostani magyar politikai életben túlnyomórészt negatív értékkonzensus van: ha másban nem is, a kommunista diktatúra elvetésében többé-kevésbé minden jelentős politikai erő egyetért, miközben az ország még ma is azáltal és úgy működik, hogy az államrezon egy kommunista diktatúra jogutódja és örököse (aminek konzekvenciáit a parlamenti pártok ugyancsak együttesen nem szokták levonni). Nem az a baj tehát, amit némely politikusok – nem minden képmutatás nélkül – föl szoktak panasolni, hogy a politikai életben „túl nagy a

széthúzás”, illetve hiányzik „az összefogás, az egység”, a politika ugyanis az érdekek nyílt ütköztetésének szférája (bár kétségkívül nem jó, hogy a viták önmagukról, illetve az általuk szított indulatokról szólnak); valójában az a baj, hogy e viták során csaknem teljesen hiányzik a pozitív értékkonszenzus, ezért a vitáknak sokszor nemcsak a kimenetele, hanem tárgya, sőt kiindulópontja is bizonytalan. (Sőt a kimenetel – az erőviszonyok számszerű megoszlása miatt – néha jóval egyértelműbb, mint a tárgy.) Ennek pedig nemcsak az lehet a következménye, hogy – Bibó szavaival – álproblémákra fecseklődnek el jó erők, és igazi problémákat ráolvasással gyógyítanak; az értékkonszenzus hiánya bármikor belülről kérdőjelezheti meg a demokrácia alapvető értékeit is. (Ugyanezzel magyarázható, hogy a mértékadó politikai élet, miközben a Thürmer-féle MSZMP-vel szemben egyértelmű, éles határvonalat tudott húzni, képtelen megszabadulni egy sor egyéb szélsőséges megnyilvánulástól; s ha ezek belátható időn belül mégsem válhatnak a politika meghatározó tényezőivé, ez csupán hihetetlen színvonalatlanságuknak lesz köszönhető.)

Az új rendszer belső bizonytalansága részben a poliükusok és (ha még vannak ilyenek) a politikai gondolkodók fantáziátlanságát is jelzi. A mai magyar demokrácia, miközben képtelen önmaga új, eredeti arculatát kitalálni, megtalálni sem tudja a magyar történelmi hagyománynak azokat az elemeit, amelyekhez önmaga eszmeiségét kapcsolhatná; ilyen eszmeiség ugyanis egyelőre nincs, helyette többé-kevésbé jól csengő szövegek vannak. Régi minták élednek föl az elmúlt kétszáz év különféle időszakaiból, miközben e korszakok önmagukban nem vállalhatók, mert legjobb esetben is reménytelenül idejüket múlták, ezen túlmenően pedig értelmezés kérdése, hogy ki mit tart belőlük fontosnak; ezzel pedig visszatértünk a konszenzus imént említett hiányához. (Az talán nem kell bizonygatnom, hogy a politikai erők közti értékkonszenzust nem kollektivisták meg gondolásokból tartom fontosnak.)

A hamis realizmus és a túlfeszült lényeglátás változatlanul szemben áll egymással. Elmentük talán csak azért nem érződik igazán akutnak, mert időközben oly nagyra nőtt a távolság, hogy lassan már a kézzelfogható el-

lentétnek is elvész a lehetősége. Valamivel prózaibban ezt úgy mondhatnám, hogy a közélet kontrasztelekciója továbbra is tart, sőt éppen e sorok írásának hónapjaiban vesz új lendületet. Ennek az sem mond ellent, hogy a közelmúltban számos olyan művész és tudós kapcsolódott be a politikai életbe vagy a közélet más szférába, akik a rendszerváltás előtt a lényeglátás adományának birtokában hihették magukat. Belőlük – néhány kivételtől eltekintve – igen rövid idő alatt éppolyan színvonalú realista lett, mint azokból az elbarátaikból, akik hasonló igényt sohasem fogalmaztak meg. A hamis realizmussal beoltott „ádáz próféta” mindinkább ádáz, és mind kevésbé próféta.

A paternalizmus a gazdaság és a társadalmi élet különböző szintjein változatlanul él tovább, vagy éppenséggel új területeket hódít; az új kliensrendszer legjobb úton van a végső kiépülés felé. Ami pedig az állam- és egyéb hatalmak szétválasztását illeti, lassan kezd kirajzolódni egy új hatalomkoncentráció veszélye, amely, ha nem ütközik erélyes ellenállásba, utólag és visszamenőleg akár a köztársaság legitímációját is meggyengítheti. Némi drámaisággal azt is mondhatom: a magyar társadalomnak rövid időn belül végérvényesen (vagy legalábbis hosszú távra) el kell döntenie, hogy hirtelen jött, szerencsés helyzete jóvoltából meg tudja-e találni az organikus fejlődés tartós, új formáját, vagy pedig ismét belenyomorodik-e a régióra jellemző zsákutcák, felemás konstrukciók valamelyik új változatába.

A döntéshez rendelkezésre álló idő (ha úgy tetszik, a történelmi „folyékonyág” ideje) meglehetősen rövid; sőt attól tartok, hogy a magyar demokrácia máris elszalasztotta saját lehetőségeinek egy jelentős részét.

S ahogy annak idején oly sokan és oly sokféle megfontolásból fölvetették Bibó állítólagos naivitásának kérdését, a jelenlegi helyzetben szinte önként adódik egy másik kérdés: vajon itt és most nem naivitás-e Bibó eszméihez visszanyúlni?

Bizonyos jelek azt mutatják, hogy új Bibó-felejtésnek nézünk elébe, s ez annál súlyosabbnak ígérkezik, mivel most nem egy vattázott elnyomáson alapuló, formáulanszerű konszolidáció, hanem a demokrácia intézményes garanciái közepette sikkadnak el Bibó elem-

zései, normái és javaslatai s a belőlük *most* levonható konzekvenciák. A mai magyar politikai élet egésze, a rendszerváltás után kialakult elit – minden ellenkező szándéknyilvánítás dacára – elutasítja erkölcs és politika összekapcsolását, ezért (egyéb következmények mellett) valószínűnek tartom, hogy Bibó életműve is a túlfeszült lényeglátás hagyományát gazdagítja majd. És ezzel, azt hiszem, válaszoltam is a főntü kérdésre. A mai Magyarországon lényeglátás és naivság mindenestre jóval inkább szembeállíthatók egymással, mint mondjuk, naivság és cinizmus. Ellenben van-e komoly esélye lényeglátás és társadal-mi-politikai cselekvés valamilyen újabb találkozásának Bibó szellemében?

Ezt a kérdést a most megjelent BIBÓ-EMLEKKÖNYV-höz hozzámerendő majdani antológiák reménybeli szerzői lesznek hivatva végiggondolni és megválaszolni.

Márton László

A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NÉPI DEMOKRATIKUS NYOMORÚSÁGA

Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története I-II.*
Fordította Endreffy Zoltán
Magvető – Magyar Füzetek 1991.
277 + 380 oldal, 240 Ft

Fejtő Ferenc A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNETÉ-nek 1989. augusztus 7-i keltezéssel zárt Epilógusában a következőket írja: „...a reform útjára lépő közép-európai államok számára nem szűnt meg a visszalépés veszélye. Viszont ha bonyolult világunkban nem is minden, de sok függ a népek önbizalmától, dinamizmusától, élni akarásától és fejelemétől.”

E két mondat tömör megjelenítése azoknak az érzelmi hullámzásoknak, amelyek azon a nyáron Közép-Kelet-Európa népeinek nagy élményét jelentették. Emlékezhetünk: félelem és büszkeség, kishitűség és hirtelen támadt magabiztosság, szorongás és re-

ménykedés, a közös sors egyszeriben felemelővé vált szolidaritásérzete és a megtorlástól való állandó rettegés érzelmi szélsőségei között vergődünk mi itt mindannyian.

Mi tagadás, 1989 nyári szorongásainak alapja, a „visszalépés” veszélye rövid két esztendőn belül egyszerűen – és feldolgozhatóságában alig-alig követhető sebességgel – *el-lehetetlenült*: a kommunista restauráció, a posztstálinista totalitárius struktúrák felülkerekedésének lehetősége valóban lesodródott (néhol – mint nálunk – elegáns gesztusok közepette lelépett) a történelem színpadáról.

A veszély elmúltával azonban az emlékek kódébe veztek a közép-kelet-európai összetartozás szolidaritásérzetei, és a múlté lett 1989–90 eufóriája is. 1992 elején úgy tűnik, hogy Bibó István 1979-es víziója talán meg-alapozottabb volt, mint Fejtő Ferenc 1989-es helyzetértékelése.

Bibó ugyanis úgy látta, hogy az egykor be-köszöntő felszabadulás a *nemzeti kérdést* és az itt élő népek *egymás közötti viszonyainak* rendezését teszi a *jövő alapkérdésévé*. Nem sokkal halála előtt, egy Szalai Pálnak írott – és a közelmúltban megjelent BIBÓ-EMLEKKÖNYV-ben olvasható – levelében így fogalmaz: „...*komolyan képzeled azt, hogy ha egyszer egy pillanatban a minden irányban vett demokráciizmus a közép-kelet-európai országok egymás közötti viszonylatában érvényesülni kezd, hogy akkor bármiképpen meg lehetne akadályozni azt, hogy ezek a sérelmek [a kisebbségi sérelmek – Sz. J.] nyíltan szóba kerüljenek? És nyilvánvalóan ezeknek a szóba hozása nem a leendő federációs fejlődés akadálya, hanem éppen ellenkezőleg, az előfeltétele [kiemelés – Sz. J.]”*

Ezzel szemben egy évtizeddel később Fejtő Ferenc – követve a nyolcvanas évek széles körökben osztott, nagy hatású reformgondolkodásának érvrendszerét – lényegesen kisebb jelentőséget tulajdonított a régió *belüli* (esetleges) konfliktusoknak; a demokratikus fejlődés kulcskérdésének az egyes országoknak a Szovjetunióhoz fűződő viszonyát tekintette. Alapvetőnek azt látta, hogy külön-külön mennyire képesek azokra a *finom politikai manőverezésekre*, amelyek a „rugalmas elszakadás” játékerét *anélkül* tágíthatják, hogy kivívnák a „Nagy Testvér” 1956 óta oly sokszor és oly fájón megtapasztalt haragját.

Számára tehát 1989-ben úgy tűnt, hogy a demokrázizálás erőinek elsősorban a függetlenedési kísérletek még megtehető lépéseiről és a Szovjetunió számára még elviselhető relációk kiszabta mozgástér, illetve az egyensúly fenntarthatóságának alapfeltételei felől érdemes gondolkodniuk: „... az Egyesült Államok és nyomdokain az Európai Közösség... kész megjutalmazni azokat az országokat, amelyek tiszteletben tartják az emberi jogokat, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy nem akar ártani a Szovjetunió életbevágó érdekeinek. Általában nagyra értékeli a gorbacsovi szándékat, hogy nagyobb önállóságot kell engedni nemcsak az érdekszférájában lévő országoknak, hanem a föderáción belül, például a balti államoknak is.”

Azóta tudjuk: a közép-kelet-európai térség sorsának alakulásában a bibói vízió bizonyult maradandóbbnak: „A Szovjetunió életbevágó érdekei” immár magát a szovjet rendszert emésztették fel, s nyomában mindennapjaink valósága a térségen belüli feszültségek felszínre jutása lett. Az új demokráciák kül- és belpolitikájában a nemzeti problematika a „rendszerátalakítás” minden más kérdésénél előbbre tolokodott, s ma kétségtelenül régiószerte a politikai konfliktusok centrumában áll. Korai volna persze mérleget vonni, hogy mindez vajon a „szükséges megbeszélés” szakaszához tartozik-e még, vagy hogy a kérdést kísérő indulatok és a radikalizálódó politikai szembefordulások immár magukat a frissen létrejött demokráciákat veszélyeztetik, s újabb évtizedekre történelmi sérelmek okozásához, illetve elszenvadásához vezetnek-e el. Azt azonban, hogy a nemzeti problematika a poliúikai élet első számú kérdésévé vált, mindenképpen történelmi tényként kell elfogadnunk, és ekként érdemes a jelenkor társadalmi alapkérdései szempontjából újra-gondolnunk.

Az újragondolást különösen sürgetővé teszi a nacionalizmus legújabb kori jelentkezésének néhány szembeszökő paradoxona. Úgy tűnik ugyanis, hogy a politikai indulatok fellángolása ellenére a köznapi nemzettudat, valamint a nemzeti hovatartozás társadalmi jelentéstartalma az elmúlt évtizedekben jelentős történelmi változásokon ment keresztül. Mintha a politikai és ideológiai nacionalizmus elvesztette volna társadalmi háttországát: ma inkább szűk és társadalomtörténeti

szociológiai jellegzetességeikben körülhatárolható elitcsoportok, semmint széles társadalmi rétegek törekvéseit és aspirációit fejezné ki. Mintha fontos – de legalábbis megfontolásra érdemes – jelzései volnának továbbá annak, hogy a hatalom új intézményeivel szembeni növekvő szkepticizmus valójában nem a tegnap még lelkesült tömegek mára apátiába fordult „apolitikusságából” eredeztethető. Talán inkább tulajdonítható annak, hogy a politikai életet – a társadalmakat foglalkoztató gazdasági, szociális és jogi kérdések megvitatása helyett – az „igaz nemzetértelmezés” körüli hangos csatározások uralják el. Mintha tehát a politikai gondolkodás köznapi és intézményes szinterei között sajátos hasadás és megkettőződés jelei mutatkoznának.

E szokatlan megkettőződésre utal mindezekelőtt az a – történelmileg mindenképpen új – jelenség, hogy a térség társadalmi eleddig nemigen mutattak hajlandóságot nacionalista mozgósítások tömegmozgalom-szerű követésére. (E megállapítás – úgy tűnik – még a polgárháborús Jugoszláviára is igaz. Az elmúlt hónapok történetének egyik szembeötlő sajátossága, hogy a háború mind ez idáig a politikai és katonai csatározások többé-kevésbé körülhatárolható körein belül maradt, s a harcban álló feleknek egyik oldalon sem sikerült széles lakossági támogatást és pártoló tömegmozdulásokat a hátuk mögé sorakoztatniuk. Igaz ugyan, hogy a nacionalista érzületektől vezérelt népi önkéntességre – felfegyverzett milicistákra és csetnikekre – támaszkodó harci események szaporodása vészterhes jelzése annak, hogy a gyűlölködések és elvakultságok felszíthatók, a régi sérelmek felhánytorgathatók. Mint napjaink tragikus fejleményei mutatják, az elvakult indulatok a polgárháborút akár veszélyes szélsőségek felé is sodorhatják. A mérleg nyelvét azonban ez idáig mégsem sikerült a maguk javára billenteniük. Úgy tűnik, széles bázisra és tartós tömegtámogatásra mégis inkább a békét és a helyzet politikai rendezését előmozdítani kívánó erők számíthatnak. A szemben álló köztársaságok lakosai a háborúra ugyanis eddig inkább együttes – és sokszor közösen szervezett – elmeneküléssel, valamint megannyi – a belső országhatárokat átszelő – helyi szolidaritási és támogatóakcióval vála-

szoltak. A majdani rendezés esélyeinek latolgatásában számba vehető – és optimizmusra okot adó – legfontosabb fejlemény pedig talán az a valóban történelmi előzmények nélkül való jelenség, amelynek a polgárháború közel egy éve alatt többször is tanúi lehetünk: nemzeti és kisebbségi hovatartozásra való tekintet nélkül, az egykori Jugoszlávia népeinek sokszázvezres tömegei csatlakoztak újra meg újra azokhoz a poliükai erőkhöz, amelyek sürgető feladatuknak a polgári jogok alkotmányos szavatolását, az állam új tartalmát kijelölő többpárti parlamenti demokrácia megteremtését, illetve a föderáció új alapokon történő felépítését tekintik. Megkockáztatható tehát, hogy nemzeti identitás és állami berendezkedés kérdései talán még a térség e legfeszültebb régiójában is *elváltnak* egymástól.) Más megfogalmazásban: Közép-Kelet-Európa társadalmi – elemzésre és feltárássra való folyamatok és okok folytán – nagy valószínűséggel túljutottak a második világháború befejeződésekor még mindenképpen akut alapfeszültségen: az etnikai határok és az állami berendezkedés összehangolhatatlanságának oly sok történelmi tragédiát okozó mély konfliktusán. Számos jel mutat arra, hogy ma e társadalmak többsége az államforma tartalmát sokkal inkább a polgári jogviszonyok és mindennapi életformák felől, mint a Bibó által egykor oly érzékletesen jellemzett territoriocentrizmusból, a létért való egzisztenciális félelemből és a népek nyelvi-kulturális háborúinak győzelmi igényeiből eredezteti. (Amivel – ismétlem – nem kívánnám tagadni az amúgy is tagadhatatlan veszélyt: e többségi beállítódás ellenére a népi nacionalizmusra apelláló politikázás idővel visszhangra találhat. A régió elhúzódó gazdasági válsága nyomán reménytelen élethelyzetbe került társadalmi rétegek perspektíva-vesztése, a pauperizálódó és leszakadó tömegek elkeseredettsége idővel bármiféle – így akár szélsőségesen nacionalista – politikai radikalizmus törekvéseinek is társadalmi bázisává válhat. Hogy ez bekövetkezik-e vagy sem, az a polgári felemelkedés útjára lépett és nacionalista sérelmein immár túljutott többségi társadalmak ma talán legkomolyabb poliükai felelőssége.)

A nacionalista indulatú töltéseitől megszabadult és polgáriassá vált többségi gondolko-

dás háttérében minden bizonnyal az elmúlt évtizedek – itt legfeljebb utalásszerűen említhető, a nemzeti problematikával való összefüggésükben azonban komolyan átgondolandó – szociológiai folyamatai állnak. E helyütt csak sejtésként fogalmazhatom meg, hogy a hangsúlyok áthelyeződésében fontos szerepet játszhatnak olyan tényezők, mint az elnyomó állammal való tartós szembehelyezkedés összetartozás-élményei és látens közöségteremtő ereje; a szocialista berendezkedések tömeges kényszeremigrációjának ama sajátos következményei, amelyek a vegyes házasságoknak „megállapodottabb” társadalmakban ismeretlenül magas arányához, ennek nyomán pedig a korábban egymástól elszigetelt szubkultúrák közötti érintkezések megszorodásához vezettek; továbbá, perdöntő jelentőségűek valószínűleg a térségben véghezvitt modernizáció ama félsikerei, amelyek – minden ellentmondásosságuk és felemáságuk ellenére – széles társadalmi csoportok felemelkedésére és bizonyos polgárosulási tendenciák kibontakozására is módot nyújtottak. Mindezek a folyamatok nem hagyták, nem hagyhatták érintetlenül az értékrendeket sem. Hogy hatásuk az énazonosságok és a mindennapi történelmi tudatok alakulására pontosan mi is volt – a jelenkor szociológiai, társadalom-lélektani és politikatudományi kérdései közül talán a legizgalmasabbak közé tartozik.

Tárgyilagos vizsgálódást és friss szempontú megközelítést surget továbbá az is, hogy a nemzeti problematika korántsem „klasszikus” vértetéiben jelenik meg előttünk: a második világháború előtti vitákhoz képest mára jelentősen elhalványultak a romantikus-nosztalgikus elemek, viszont megjelent bizonyos „polgárius” közmeggyőződés. A népi-nemzeti és a velük ütköző liberális irányok – heves retorikai összecsapásaik ellenére – ma jóval nagyobb közös értékalmazra hivatkoz(hat)nak, mint a történelemben bármikor. Az embernek néha az a benyomása, hogy vitájukban „nem arról van szó, amiről a szavak értelme szintjén beszélnek”. S talán tényleg nem. Hátha a gondolatmenetek igazi különbségeinek felfejtéséhez akkor jutunk közelebb, ha ütközeteiket egy ritkán tárgyalt nézőpontból, a versengő *nemzettudat-értelmezések* és az új politikai *elit*ek legitimációs törekvései

szempontjából gondoljuk újra. Ha pedig így járunk el, akkor felmerül, hogy a zavarok forrása vajon nem a versenyben álló politikai erőknek a *közelműlthoz* való ambivalenciájában keresendő-e? Azaz nem arról van-e szó, hogy hovatovább *megkerülhetetlen* a létezett szocializmusok nemzetfelfogásainak és a „szocialista internacionalizmus” leple alatt véghezvitt függetlenedési törekvéseinek elfogulatlan végiggondolása? Mivel azonban a frissen hatalomra került erők mindegyike az előtörténet *átugrásából*, pontosabban, *megtagadásából* igyekszik a hatalomra való történelmi jogát levezetni, elfogulatlan elemzések helyett a régmúlt vitáihoz és útközeti terepeihez tér vissza.

Csakhow e megbicsaklott legitimációs kísérlet politikai üzenetc igencsak kérdéses. Hiszen azt hordozza, hogy az embereknek az elmúlt negyven év történelmével együtt *saját* múltjukat is meg kellene tagadniuk; holott a kommunista uralom összeomlásától éppen annak *küteljesítését* várhatták volna.

Ez a múlt az itt élők túlnyomó többségének életében ellentmondásos és kompromisszumteli volt ugyan, de alapjában mégis vállalható. Hiszen tudjuk, hogy a rendszer összeomlását a térség országainak többségében nem forradalmi küzdelmek idézték elő, hanem annak alapjait a totalitárius intézményrendszer lassú erodálódása teremtette meg; az erózió tartalmát viszont végső soron éppen széles tömegeknek a kommunista uralommal szembeni folyamatos szabotázsakciói és az egyéni szabadságoknak a mindennapi életben véghezvitt tágítási kísérletei adták. Igaz ugyan, hogy a szembehelyezkedés ritkán és szűk körökben öltötte a politikai szervezkedés nyílt formáit. Ennek ellenére sem tagadható azonban, hogy a fennálló rend elutasítása a társadalmak túlnyomó többségének mindennapi alapállása volt, amely világos tudattartalmakon, a „mi” és az „ők” nyilvánvaló megkülönböztetésén és az egyéni küzdelmek lassan köznapi gyakorlattá emelt kulturális formáin nyugodott. A rendszerváltások igazi alapja széles tömegek folyamatos *individuális polgárjogi mozgalma* volt tehát. Csendes és folyamatos polgárjogi harcokról is szóltak (és ekként tartattak számon) ugyanis a családi autonómiáért, az oktatás vagy a munka szabad(abb) megválasztásáért a hatóságokkal vívott küzdelmek; a mikrovi-

lág modernizálásának az államtól függetlenített akciói; a kisközösségek informális védőhálóinak az évek során egyre hatékonyabbá és egyre kiterjedtebbé tett működtetése – a jól ismert, de politikai tartalmukban ritkán elemzett példák sorát még folytathatnánk.

De éppen a polgárjogi szabadságküzdelmek tömeges volta miatt mondható, hogy a választók és a választottak közötti politikai párbeszéd az elmúlt négy évtized kérdéseinek elfogulatlan újrafelvetése nélkül *elképzelhetetlen*. A dialógus alapfeltétele a közelmúlt végigélt történelmével adekvát nemzettudat megformálása, amely nem a büntudat szításából, hanem a társadalmak látens függetlenedési törekvéseinek el- és felismeréséből merítkezik. A történelmet „átugró” és megtagadó legitimációs kísérletek hosszabb távon legitimációs válságot idézhetnek elő, és csak a demokrácia működésében már ma is érzékelhető zavarok szaporodásához vezethetnek el. A torések és szakadáspontok gyarapodása pedig újabb történelmi zsákutácsba torkolthat, ha végső kimenetelében magukat az életre hívott demokratikus intézményeket ássa alá. A veszély és a felelősség tehát nem csekély.

E messze vezető problematika újragondolásához alpmű került az elmúlt évben a könyvesboltokba: Fejtő Ferencnek a népi demokráciák első három évtizedéről szóló két-kötetes munkája. A kelet-európai kisállamok fejtői története ott kezdődik, ahol Bibó István 1946-ban (akkor még a béketárgyalások némi befolyásolásának reményével) a tollat letette: a második világháború utáni párizsi békeszerződéseknél. Az első kötet – amelyet a szerző 1949 és 1952 között írt – a „népi demokráciák” alapítását, a második – 1979-ben befejezett rész – pedig a Sztálin halálától a Brezsnyev-éra virágzásáig terjedő korszak történetét dolgozza fel. Fejtő alapállása – a két kötetet egybefogó alapgondolat – világos és koherens. 1952-ben, a sztálinizmus tomlásának tetőfokán, Közép- és Kelet-Európa szovjetesítésének, a történelmi kiindulópontok különbözőségét eltipró egyneműsítésének láttán kevesen gondolhatták úgy, ahogyan a képletet ő már akkor is látta: „*Vizsgálódásaink szükségképpen meg fogják botránkozatalni azokat, akiknek már véglegesen kialakult elgondolásuk vannak a fejlődésről, akiknek a szemében a háború utáni Kelet-Európa az a csatater, ahol a*

Jó és Rossz közti nagy küzdelem folyik – és ahol ki-ki ízlése szerint dönti el, hogy kik a Jók és a Rosszok. Csak azokhoz az olvasókhoz szólunk, akik, mielőtt cselekszenek, megpróbálják megérteni, hogy miről van szó...

Amiről szó van, nyilván többféle olvasatban olvasható. Lehet a könyvet politikatörténeti forrásmunkaként kézbe venni. Kosáry Domokos a magyar kiadáshoz írt utószavában ezt javasolja, amikor jövendő történeti feldolgozásokhoz forrásmonográfiaként ajánlja Fejtő Ferenc könyvét az olvasók figyelmébe. Lehet – közelebről – a kommunista hatalomátvétel és a népi demokráciák rendszerének ma már dokumentumértékű első interpretációs kísérleteként olvasni, amelyből máig érvényes ismeretek és megállapítások szerezhetők az egyes országok kommunista pártjai mindenkori vezérkarának beállítódásbeli különbségeire, de arra is, hogy e különbségek lényegében egészen a nyolcvanas évek végjátekáig elhanyagolhatók voltak a szovjet pártvezetésen belüli konfliktusok koronkénti állásához képest. Az egyidejű történetírás e nagyszabású munkájából azonban az is kiolvasható, hogy a végjáték fejleményei – s talán napjaink, illetve a közeljövő folyamatai – a beállítódások évtizedeken át továbbhagyományozott különbségeitől és az egyes kommunista rezsimeknek a tradíciókra támaszkodó nemzeti függetlenedési kísérleteitől azért mégsem választhatók el.

Fejtő könyve azonban a recenzens számára nem e két megközelítés, hanem egy lehetséges harmadik olvasat szempontjából jelentett alapvető fontosságú olvasmányélményt. A könyv gondolatvezetése ugyanis – anélkül, hogy szerzője a megfejtés kulcsát direkt módon adná az olvasó kezébe – eljuttat bennünket ahhoz, hogy a nemzetudat-értelmezések fentebb vázolt mai konfliktusai szemszögéből néhány alapvető és eddig megvizsgálatlan kérdést újrafogalmazzunk a magunk számára.

A könyv – e harmadik olvasatban – azt tárgyalja, hogy vajon valóban elvégezhető volt-e a háború utáni nagy kísérlet: bízható-e bárki akár egy percig is annak valóságos sikerében, hogy a nemzeti törekvések mint olyanok semmissé nyilváníthatóak és egyszerűen eliminálódjanak a történelemben még valaha is felmerülő fontos kérdések sorából. Vajon

volt-e egyetlen pillanat is, amikor a hatalomra került kommunista pártok megteremthették a kihívást, hogy oly módon teremtsenek legium és „élhető” berendezkedéseket, hogy azok népeik elintézetlen nemzeti történelmét egyszerűen „felülírják”, s azonosságtudatukat egy olyan új világhoz kapcsolják, amelynek küldetése az egyénnek az emberiség összességében való feloldása, a tradíciók jelentőségének egyszer s mindenkorra való gyökeres kiirtása?

Nem kérdéses: a „nemzet” fogalmát generációk számára gyanússá tévő második világháború utáni történelmi helyzetben a nemzeti különbségek negációjaként felfogott internacionalizmus eszméje valóban számíthatott bizonyos sikerre. De a kivételes történelmi helyzet egyúttal egy új nagyhatalmi konstelláció létrehozásának történelmi helyzete is volt, s az „internationalizmus” egy elnyomó és imperialista törekvés ideológiai bázisát jelentette. A nemzeti kommunista pártok az internacionalizmus e kettősségének dilemmáját igen hamar megértették. Fejtő történeleminterpretációjában a negyvenes évektől a hetvenes évek végéig tartó három és fél évtized a dilemma megoldására tett különböző kísérleteik története.

A térség országait a háború vége igencsak eltérő társadalmi és politikai állapotban érte, s a győztes nagyhatalmakkal tárgyalni képes, illetve belpolitikai súlyukban számottevő politikai erők merőben különböző befolyással és társadalmi támogatottsággal rendelkeztek. (Lengyelországnak ez időben két kormánya volt; mindkettő szerepet játszott a fasizmussal szembeni küzdelemben, és nem jelentéktelen haderőt is a magukénak mondhattak, miközben politikai programjuk és orientációjuk aligha volt összeeleglyíthető. Jugoszláviában az antifasiszta küzdelem széles társadalmi bázisa, majd a partizánháború feltétlen sikere Tito győzelmével és hallatlan népszerűségével szemben lényegében minden más, nem kommunista lehetőséget súlytalanná és esélytelenné tett. Csehszlovákiában a háború utáni alaphelyzet kulcsproblémái a szlovák konzervatív erőknek a fasizmusban játszott szerepe, illetve a magyarokkal szembeni sérelmei, valamint az eltiport demokrácia föderatív keretek közötti újjáépítésének kérdései voltak. Magyarországon a korábbi politikai

vezetés teljes kompromittálódását tetézte, hogy a hazatérő moszkovita kommunisták az „utolsó csatlós” pozíciója feletti történelmi büntudat keltésével igyekeztek végképp kiszorítani potenciális versenytársaikat a hatalom megosztásából. Romániában és Bulgáriában a kommunista ellenállásnak a háború utolsó szakaszában játszott viszonylagos pozitív szerepe alapot jelentett ugyan a jaltai kompromisszumban foglalt „szovjethűség” megteremtéséhez, ám csakhamar borulékony eleme lett a kompromisszum másik pilérének, a demokratikus programok útra indításának.)

Fejtő ezekből az alaphelyzetekből kiindulva aprólékos gonddal elemzi a szövetségesek közötti egyensúlykeresés konkrét mozzanatait, s mutatja meg, hogy a demokratikus berendezkedéseknek a negyvenes évek végére már nyilvánvalóvá vált történelmi veresége, a szovjetek támogatta kommunista vezérkar teljhatalmának kiépítése korántsem azonos tartalmú politikai konstellációkat hozott magával. Márpedig a hátrahagyott különbségeknek és az adott pillanatban a hatalomgyakorlásból kiszorított politikai erők társadalmi támogatottságának a későbbi években meghatározó szerep jut majd abban, ahogyan az egyes országok kommunista pártjai az „internacionalizmus” és nemzeti legitímáció fentebb említett dilemmáját értelmezní, illetve kezelni próbálják.

Fejtő e háború utáni „látens hagyatékot” veszi szemügyre, amikor – gondos dokumentációval és érzékletesen megjelenített szociálpszichológiai mozzanatok figyelembevételével – országról országra haladva kimutatja, hogy – bár különböző időkben és különböző motivációkkal, de – *valamennyiükben* fontos kísérletek történtek a nemzeti önmeghatározás újraértelmezésére, az internacionalizmus lépés alatt kivívható nemzeti függetlenség elérésére, a szovjet berendezkedésnek a nemzeti tradíciókkal való összeegyeztetésére. (A könyv egyik csúcspontját jelenti a lengyel és a magyar 1956 ebből a szempontból vett összehasonlító elemzése. Az előzmények számításbavétele nélkül aligha érthető meg, hogy a börtönből kiszabadult Gomulka a nemzeti függetlenség kérdésének felvetése nélkül hogyan válhatott *nemzeti* hőssé és a szovjetek által tolerált, a maga korában meglepően „revizionista” reformok sikeres elin-

dítójává. Ugyancsak az előzmények ismeretében válik világossá – s helyez egy manapság sokat vitatott kérdést új megvilágításba – az, hogy a nemzeti matematika iránt a leginkább „botfűlő” Rákosi-rezsim bukása Magyarországon miért tette megkerülhetetlené, hogy a forradalom vezéralakja végül is rövid néhány napon belül eljusson a *nemzeti önrendelkezés* és a katonai *semlegesség* követeléséhez, amivel Nagy Imre a forradalom levereése ellenére három évtizedre kijelölte a Kádár-rendszer poliükai manővereinek és jártéklehetőségeinek keretfeltételeit, s a forradalmat a kommunizmus történetében az első – és 1989-ig az egyetlen – *nemzeti felszabadított* forradalommal emelte.) Fejtő fejtegetései nyomán történelmileg igaznak kell elfogadnunk, hogy a nemzeti problematikának a kommunista internacionalizmussal való állandó egyeztetési kísérletei nélkül a középkelet-európai „népi demokráciák” rendszerei valószínűleg nem maradhattak volna fenn négy évtizeden át – a legümmációt az uralmon lévő kommunista pártok merőben fegyveresekkel, sőt még relatíve sikeres gazdaság- és életszínvonal-poliükájukkal sem biztosíthatták volna e viszonylag hosszú történelmi korszakon keresztül.

Ez a megállapítás pedig el kell hogy vezessen bennünket a létezett szocializmusok „nemzetietlenségének” újraértelmezéséhez. Valóban helytálló-e az a ma oly indulatosan és oly sokfelől hallható kritika, hogy az elmúlt négy évtized a nemzeti történelem *megszakítása* volt, s hogy Közép-Kelet-Európa társadalmi a szovjetesítés eredményeként olyan intézményeket örökölt, amelyek *sui generis* alkalmatlanok a tradíciók, a nemzetinek tekinthető kultúra továbbépítésére? A Fejtő-féle történet továbbgondolásaként ennél bonyolultabb következtetés adódik. S ez valójában nem az örökölt intézmények eredendő alkalmatlansága, hanem tartalmaiknak a nemzetfelfogás szempontjából vett súlyos politikai *torzulása*.

A felemás függetlenedési kísérletek elelendőknek bizonyultak ugyanis ahhoz, hogy a nyolcvanas évekre valóban meglehetősen erőteljes különbségek álljanak elő az érintett társadalmak finomszerkezetében, intézményeik működtetésében, s még talán ahhoz is, hogy a rendszer gyengülésével – a kommunista pártok által kezdeményezett, vezérelt és

kontrollált reformok során – „visszatérjenek” a legkeményebb sztálini időkben kényszerűen elhagyott pályáikra. A hatalmon lévő pártok e „tükös”, névértékükön soha nem vállalt tradíciók őreivé azonban csak azon az áron válhattak, ha tekintettel voltak „a Szovjetunió életbevágó érdekeire”, ami magyarán annyit jelentett, hogy kísérleteikben sorozatosan el kellett árulniuk – egymást. 1956 magyar forradalmának heves támadói között ott voltak a „különutas” jugoszláv és lengyel kommunisták; a szégyenteljes 1968-as cseh bevonulást a maguk „függetlenségét” féltő magyar és lengyel kommunista vezetések nemcsak elvileg, hanem katonáik odavezénylésével is támogatták; az 1981-es lengyelországi puccs a közép-kelet-európai kommunista pártok meleg pártfogását élvezte már csak azért is, mert – 1956 és 68 óta először – legalább az „internacionalista” segítségnyújtás nemzetietlenségének és elnyomó törekvéseinek igazolására nem kellett energiát fordítaniuk. S e meghunyászkodások eredménye végül is az egyes kommunista pártok saját nemzeti legitimitációjára tett szerény kísérletek folyamatos aláásása és torzulása volt; az ismételt üzenet világossá tette, hogy a tradíciók legfeljebb engedményekként jöhetnek számításba, alapszabálynak nemlétük tudomásulvételét kell tekinteni. Ezáltal pedig a fenntartásukért folytatott harc a totalitárius uralkodás szembeni társadalmi ellenállás állandóan napirenden tartott kérdése, ütközőterepe lett.

Ebben az értelemben mondható talán ki, hogy a jelenkori kritikának nem a nemzeti tradíciók vállalásának a szocializmus évtizedei alatti „szüneteltetésére”, hanem a jogszerű biztosítékok hiányára és tartalmaik állandó megkérdőjelezhetőségére kellene irányulnia. Ehhez pedig ma nem az örökség „átugrása”, hanem differenciált végiggondolása és konstruktív elemeinek vállalása is szükségeltetik.

Társadalmi cselekvés és politikum szétválasztása, az igazságnak a torz politikai viszonylatok alóli kihámozása annál is fontosabbnak látszik, mert a történelem folyamatosságának fenntartása a kommunista pártjaikkal szembeforduló közép-kelet-európai népek talán legnagyobb kollektív teljesítménye volt. A közelmúlt történelmének igazi csodája

az, hogy a szocializmus „internacionalizmus” sehol sem volt kellően erős a tradíciók összeroppantásához; hogy a totalitarizmussal szembeni csendes társadalmi harcokban széles rétegek képeseknek mutatkoztak nemcsak továbbörökítésükre, hanem még modernizálásukra is; hogy mára nyilvánvalóvá vált, demokratikus képességeik és meglepő felnőttégük „fű alatti” csendes megépítése az egykori „torzult” kultúráknak éppen a szembenálláson alapuló fokozatos megtisztulásából merítkezik.

Politikum és társadalmi folyamatok kettéválasztását, a közöttük lévő összefüggések világos külön tartását, a közelmúlt történelmének „átugrása” helyett annak elfogulatlan újragondolását teszi szükségessé végül az is, hogy 1989 önbizalmának és szolidaritásának éppen „a király meztelen” egyhangú kimondhatósága adott töltetet. Az élmény hittele, közössége és elementáris ereje pedig azon alapult, hogy a közép-kelet-európai társadalmak *mindegyike* magáénak tudhatott egy olyan történelmi múltat, amelyben mindvégig fennmaradtak, továbbépültek és továbbörökítődtek a saját zárt nemzeti kereteik között folytatott csendes szabadságküzdelmek, s amelyeknek végső sikere – kommunista berendezkedéseik eróziója, majd szétesése – immár nemzettudatuk *vállalhatóságának* bizonyítéka lett.

A „nemzetietlenség” minősített elmúlt évtizedek pedig az egykori beteg nemzettudatok gyógyulásának ezeket a fontos teljesítményeit kérdőjelezi meg, amikor egyfelől (népies irányból) a nemzeti jelleg soha ki nem mondhatóságát, másfelől (liberális irányból) a tradíciók modernizálásának eredménytelenségét állítják kritikájuk középpontjába. S talán megkockáztatható, hogy – bár mindkét oldalú kritikának van létjogosultsága – a felsemés teljesítmények mégiscsak teljesítmények, amelyeknek elismerése nélkül az újonnan választott politikai elitnek újonnan választott legitimitációs törekvései nem „népi demokratikus nyomorúságunk” meghaladásához, hanem a *vagy* polgári, *vagy* nemzeti fejlődés Jászi és Bibó által oly sokszor és oly meggyőzően bírált hamis szembeállításának újabb zsákutcájához vezethetnek el.

EGY MAGYAR FRANCIA

Fejtő Ferenc: Budapesttől Párizsig (Mémoires. De Budapest à Paris)

Fordította Balabán Péter

Magvető, 1990. 503 oldal, 120 Ft

Maga Fejtő Ferenc használja ezt a titulust önmagára: „egy magyar francia”. Könyve második részének is ez a címe, s valóban, alig lehetne az író találékban minősíteni. Először egy breton halászasszony jellemezte így a német megszállás napjaiban. „Elvesztette a hazáját? Micsoda szerencse!” Ez a Gombrowicz-hoz is méltó felkiáltás viszont a román származású francia filozófustól, Ciorantól való. Cioran nem a könyv szerzőjére, hanem önmagára értette, de keserűen ironikus paradoxona Fejtő Ferenc életútjára is vonatkozhat.

A BUDAPESTTŐL PÁRIZSIG a francia kiadás után négy évvel jelent meg magyarul. Aki a hontalanság, az új hazára találás és a régi, a „vesztett” haza értékeihez való ragaszkodás bonyolult és nehéz belső (s persze külső) kalandjairól akar megtudni valamit, jó, ha elolvassa ezt a regényes önéletírást. Fejtő Ferenc hivatalos, professzionista politológus és történész, mégsem joggal, ha „regényes” önéletírást mondunk, hiszen emigrációja óta első, Magyarországon megjelent könyve, az ÉRZELMES UTAZÁS legalább annyira regény, szépirodalom volt, mint politikai útirajz. A BUDAPESTTŐL PÁRIZSIG is megőríz valamit írójának szépirodalmi múltjából – főleg a kötet első fele.

„Megszakadt az ÉRZELMES UTAZÁS-sal indult szépírói pályám” – olvassuk egy helyütt, s a könyv vége felé megint felteszi a kérdést: „Miért is ragaszkodom az újságírói mesterséghez, amikor taníthatnék valamelyik egyetemen, vagy az irodalomnak szentelhetném minden időmet...” Fejtő csupán anyagi problémákkal és lehetőségekkel magyarázza, hogy feladta írói terveit, de talán közelebb jár a mélyebb igazsághoz, amikor hozzátesszi: „Voll a hírnagyvágy és hírnagyíró tevékenységében valami sportteljesítmény-szerű, s ez a versengési vágy vagy versenyszellem ott tartott az AFP-nél.” Vonzások és választások: Fejtő tehetsége nem a szépirodalomban teljesedett ki.

De térjünk vissza a könyv első fejezeteihez. A memoárok kétféle módon tudnak ér-

dekesek lenni: információt, új ismereteket adnak az önéletíró környezetéről, felidéznek a történelem mellék- meg főeseményeit, vagy megismertetnek egy sors belső fejlődésével, egy valóságos, mégis fiktív hőssel: magával az elbeszélővel. A BUDAPESTTŐL PÁRIZSIG első fele mindkét módon érdekes, sőt izgalmas. 1919 májusa Nagykanizsán, a keresztény kurzus első évi e kisváros piarista gimnáziumában, majd Dalmácia – mindez nemcsak a francia érdeklődőnek ismeretlen világ, de a mai magyar olvasónak is. A nagykanizsai, zágrábi, majd Budapestre kerülő ifjú figurája érdekesebb, megragadóbb, mint a felnőtt, franciává vált politológusé. Minél közelebb érünk a jelenhez, a belső utak rajza annál inkább elhalványul.

„Belső utak?” Kicsit általános, semmitmondó ez a kifejezés. Fejtő Ferenc esetében a kommunista mozgalomhoz közelítő és az attól távolodó utat jelenti. 1934-től szociáldemokratának és antisztálinistának vallja magát, a Károlyi vezette rákosista párizsi magyar nagykövetségen mégis sajtóattaséi állást vállal, s még 1948 decemberében is hivatalos ízű magyarázattal védi meg Mindszenty perbefogását. Csak a Rajk-per hoz végleges, visszavonhatatlan szakítást. Mint annyi más jelentős baloldali gondolkodó esetében – Koestler, József Attila vagy később Semprun példájára gondolok – nehéz, fájdalmas ez a szakítás Fejtő életében is. De sok más jelentős író elhitte és védte a moszkvai pereket (sőt még André Gide nagy erkölcsi súlyú szembe fordulása sem nyitotta fel a szemüket), amikor Budapesten Fejtő megírta AMI FONTO-SABB OROSZORSZÁGNÁL IS című tanulmányát, mai szemmel az egyik legmaradandóbb értékelést erről a vizolyogtató tragikomedjáról. Fejtő Szép Szó-beli munkássága nagy erővel cáfolja azt az olykor még ma is felbukkanó öngazoló tévtant, miszerint a harmincas évek Magyarországon csak a fasizmus és a sztálinizmus között lehetett választani.

A könyv emlékezetes portrét rajzol József Atuláról. A nyugati olvasó Koestler memoárja mellett – melyben leginkább Németh Andor alakján át megsűrve elevenedik meg a költő – a BUDAPESTTŐL PÁRIZSIG lapjain olvashatja róla a legérdekesebb tanúvallomást. S nemcsak róla. Radnóti Miklós göröcsös menekülése zsidósága elől például olyan

kényes és bonyolult kérdés, hogy Vas István önéleírása kivételével itthon alig érintették. Fejtő a józan tanú hitelességével vizsgálja.

Károlyi Mihály alakja többször is előtérbe kerül, olykor a politikus, olykor az ember, de furcsa módon a Fejtőhöz kevésbé közel álló s általa kevésbé ismert Lukács György a maga káros varázsával érdekesebb fejezeteket inspirál. Némi ellenszenvvel, de tárgyilagosan ír róla és műveiről, francia és magyar híveinek az elismerését sem hallgatja el. Mégis, ritkán akad a könyvnek olyan forró haragú felkiáltása, mely a Rajk-pert megideologizáló Julien Benda (és a francia kommunista frásztudók) kapcsán tör ki szerzőnkből: „Ó, ezek a makulátlan, kifogástalan, szigorú férfiak, ó, ezek a cicerói tógában díszelgő állítólagos nagy gondolkodók és szabad szellemek, ezek a Lukácsok, Althusserék és Bendák! A szellem extra árulói!”

Ekkor már a háború utáni Párizsban vagyunk. A memoárt olvasva újból rá kell döbennünk, mennyire „kimaradtunk” a század második felének nyugati baloldali szellemáramlataiból. Csak egyetlen példa: magam valamennyire ismerem Edgar Morin tevékenységét – de csak azért, mert filmszociológusként, a rendező Jean Rouch munkatársaként is jelentős (Fejtő erről egyébként sajnos nem ír). A könyv magyar szociológus olvasói is nyilván tájékozottak a maguk szakterületéről ismerős tárgyak és személyek felől. Gondolom, a történészek úgyszintén. Mindez azonban rész tájékozottság, távlatok nélkül. Nem hiszem, hogy igazán ismerjük azoknak a folyóiratoknak és szellemi műhelyeknek a történetét, hatását, melyeknek Fejtő a munkatársa volt. Szerzőiknek, jelentős publikációiknak s általában a bennük publikált elméleti írásoknak tévedéseit, ma is használható igazságait nem tudjuk megítélni, s ami ennél is fájóbb: igazságaikból, tévedéseikből nem tudunk gazdagodni. Az utólagos, iskolás „bepótlás” már csak steril, holt tudás marad. Emmanuel Mounier *Espirit* című folyóirata, majd az *Arguments*, de mondhatnánk a *Temps Modernes*-t is: Fejtő könyvéből mintha egy más kor, más évszázad, másik világ dokumentumait ismernénk meg.

1956 és a magyar forradalom. Nemrég kezembre került hatvanas évekbeli nagy olvasmányélményemnek, Simone de Beauvoir memoárjainak az a kötete, melyben 1956-hoz

ér. Mellbevágó az az öngazoló szándék, mellyel a maga és Sartre szovjetbarátságát mentegeti, az a nehezen leplezett közöny, mellyel mások (baloldali és kommunista barátai) megrendülését fogadja; az a rendíthetetlen makacsság, mely halálukig megakadályozta mindkettejüket, hogy Camus-nek és Raymond Aronnak – legalább utólag – igazat adjanak. (És mellbevágó az is, hogy mindezt annak idején, egyetemistaként, a Beauvoir-könyv izgatott olvasásakor mennyire nem éreztem.) Fejtő itt is józan tárgyilagossággal elemzi Sartre 1956-os magatartásának ingadozó változásait. Megemlíti Claude Roy nevét is. Tegyük hozzá most mi: ha egyszer valóban meg akarjuk ismerni – sőt valamiképpen intellektuálisan átélni – a francia kommunista írók méltóbbjainak (mint Claude Roy vagy Roger Vailland) meg legméltatlanabbjainak (mint Aragon) öncsalásait, vívódásait, akkor az ő, Claude Roy háromkötetes önéletrajzában találhatjuk a legőszintébb önvallomást, kontrasztként pedig egy éles fényű portrét az egykori barátról, Aragonról, akit önáltató, narcisztikus gögje haláláig hazugságba burkolt.

A BUDAPESTTŐL PÁRIZSIG utolsó harmada, az 1956 utáni fejezetek elsietetteknek, túl sokat markolóznak tetszenek a könyv egészéhez képest. A miniportrék is szürkébbek, meg sem közelítik például a Magyarországon máig teljesen ismeretlen magyar eredetű angol filozófus, Kolnai Aurél különösen eleven rajzát a könyv első feléből. A tárgyalt évtizedek (egy egész korszak) legnagyobb hatású francia gondolkodója Sartre mellett Raymond Aron volt. Fejtő róla, kapcsolatukról itt számol be, könyve második felében. Feltűnő, hogy mennyire kevésbé tudja megéreztetni a Sartre alakjának, munkásságának felidézésekor oly izgalmas érzelmi ambivalenciát. Fejtő és Aron nézetei többnyire egyeznek vagy közel állnak egymáshoz, ennek a nyugodtabb hangnak, szürkébb rajzolatnak azonban nem ez a magyarázata. (Aronnak például nem tetszett Fejtő főműve, A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNETE. A kéziratban olvasott művet hűvösen, idegenkedve utasította el – mindezt felidézve azonban a memoáriró nyugodt, szinte közönyös marad.) Talán a memoárt addig átfűtő

nagy belső feszültség csökken itt: az emigráns, a kisebbségi sorsban hazáját, eszmérendszerét kereső és megtaláló emlékiratíró feszültsége. Az önéletírás innen válik munkakronikává: egy izgalmas belső fejlődés végét ér, „élet” és „munka” között már nincs jótékony, akadályokat leküzdő konfliktus, élet és munka ettől kezdve egyet jelent

A sietős eseménykrónika az író személyiségének háttérbe szorulásával így hát kevésbé érdekes (még a – képzeljünk: oly izgalmas – 1968. augusztusi Karlovy Vary-i napok is elnagyoltan, zsurnalisztikusan idéződnek fel), de az egész könyv legérdekesebb esszéfejezete mégis itt olvasható, ISTEN ÉS AZ Ó ZSIDAJA címen. Ez Fejtő DIEU ET SON JUIF című, 1960-ban megjelent könyvének visszhangjával foglalkozik, ismertetve persze a kötet mondandóját. „A könyv témája, kiindulópontja az volt, hogy a judaizmus meghatározó sajátossága az Isten ellen indított, soha véget nem érő per azokért az ideálokért, eszményekért, mint például a szeretet, az igazságosság, amelyeket Isten plántált el a zsidó népben a prófétái közvetítésével” – emlékezik az író, majd a következőket idézi 1960-as művéből: „Még a teljesen asszimilálódott zsidó, aki tartózkodás nélkül alkalmazkodott új, fogadott hazájának kultúrájához és szokásaihoz, még a magát ateistának gondoló zsidó, mint egy Lévy-Strauss vagy egy Raymond Aron, még egy kitért zsidó, mint Mahler, tehát az ilyen zsidó is így vagy úgy hordozója ama közösség szellemi örökségének, amelyből elszármazott vagy kiszakadt.” Vitára ingerlő gondolat, magam is nehezen tudok például megbarátkozni vele, de megjelenésekor is nagyon támadták, a baloldali sajtó nagy része elutasította. Tanulságos volna magyar kiadásban olvasni, érdekes lenne mai hazai visszhangja.

Fejtő önéletírásának két legfontosabb gondolköré ott bujkál a BUDAPESTTŐL PÁRIZSIG minden fejezetében, minden külső történéseiben. Az egyik a szocialista gondolat és a marxizmus (meg a kommunista gyakorlat) kibékíthetetlen ellentéte. A marxizmus Fejtő szerint utópisztikus valláspótlék; saját gondolati fejlődésének igazi eredménye lett az a szellemi küzdelem, melyet a marxi utópia és a lenini dogma ellen folytatott.

A könyv másik s a mai-holnapi magyar ol-

vasó számára talán még fontosabb rétege a napjainkban új gonoszsággal fölsebződő „urbánus-népi” ellentét vizsgálata. Az író persze az eredeti, a harmincas évekbeli szembenállást elemzi. Mint a marxizmussal foglalkozó fejezetekben Lukács, itt Illyés áll a mű előterében. Fejtő sokkal többre becsüli Illyést, mint Lukácsot, de mégsem siklik el afölött, hogy Illyés 1938-ban megtagadta az (első) zsidótörvény elleni tiltakozás aláírását. (Érdekes e mellé olvasni Vas István emlékeit erről a MÉRT VIJJOG A SASKESELYŰ? lapjain.) NÉPI-ESEK A DEMOKRATÁK ELLEN – a Fejtő-memoár ezt tárgyaló szóló fejezetcíme sajnos mára megint érvényessé vált. (Az 1985-ben írt könyv Csúrka István akkori szereplésére is kitér.) De maradjunk csak 1938 körül. Nagyon tanulságos, hogy a Szép Szó urbánusai ellen Lukács György Moszkvából kíméletlenebbül küzdött, mint Sárközi Válasza. S ha már a Nyugat 1945 után tervezett újjáindításáról Ottlik sohasem mondta el pontosan, hogy ki, mikor és milyen indokkal tiltotta meg, a Szép Szó tiltásáról szólva Fejtő ugyanezt megteszi: személyesen Lukács György volt, aki csak „demokratikusabb” szellemű Szép Szót engedélyeztetett volna pártjának döntőkeivel.

Befejezés előtt még, sajnos, egy ünnepontot zárójel. A magyarra fordított szöveg számtalan elképesztő, sőt hihetetlen hibától hemzsecg. „J. Rollan” (!) – olvassuk (Jules Romains és Romain Rolland neve van ily rútul összecsonkítva), a közelmúltbeli szocialista miniszterelnök, Mauroy viszont Maurois-ként szerepel, s vajon hová tegyük a többször is „Octavio Praz”-ként elének ugró Octavio Pazt? A Magvető előzékeny hasznos szerkesztői jegyzetekkel látta el a kötetet, de e jegyzetek sem igazítanak el a hibásan írt nevek (s emiatt olykor felismerhetetlenné vált személyek) ügyében. Azt már némi meghökkenéssel észleljük, hogy a korrekt és rutinos fordító, Balabán Péter sincs jó formában: „fogoly nemzetek!” ír a nálunk meghonosodott „rab nemzetek” formula helyett, másutt meg például az Írószövetség „kantinjáról” szól. Kantinja magyarul inkább laktanyáknak vagy hadihajóknak van, az Írószövetségnek büfeje, presszója, kávézója. Másfajta bosszantó melléfogásokra is bukkanunk. Az ünnep-

rontás – úgy érzem – nem e kritika, hanem a kiadó terhére rovandó: egy fontos könyvet gondatlanul gondoztak.

Mert fontos könyv a BUDAPESTTŐL PÁRI-ZSIG JÓ, hogy megjelent, értékes mai tanulságokat is kínál. Magam, sokakkal együtt, a marxizmust – a Szovjetunió és utódállamai-nak fennmaradásától vagy Kína jövőjétől függetlenül (e szörnyállamok politikájának Marx eszméihez eddig is csak kisért volt köze) – feltámaszthatatlan halottnak vélem. Nem úgy a populizmust, nacionalizmust, jobboldali utópiákat. Fejtő könyvének élő, mondhatnám, „jövőre tanulságos” rétege mindenképpen ez lesz inkább: a nacionalista megszállottság átvilágítása. Hiszen a „marxizmus-leninizmus” elleni baloldali szellem harca talán utoljára a magam nemzedékének jelentett átélhető élményt. Fiatalabbaknak inkább a félreértett hagyományörzések, az érzelem fűtötte irracionálisok, a szűk szemhatáru nemzetfelfogás, a kirekesztő szemléletek elutasítása válhat élővé. Van ez olyan nehéz sorsú program ma is, mint ötven vagy hatvan éve.

Bikácsy Gergely

ZENETÖRTÉNETI MŰVEK – ASZTALFIÓKBAN

Króó György: Szabolcsi Bence. 1600 oldal
Bajti János-Papp Márta: Modeszi Muszorgszkij. Levelek, dokumentumok, emlékezések. 900 oldal

A könyvkiadás problémái előbb vagy utóbb, kisebb vagy nagyobb mértékben mindenkire rákényszerítik magukat, aki ma Magyarországon a kultúra valamelyik területén működik. *Tudjuk*, hogy állami rendszere rossz volt, egyszerre túellenőrzött, ideologikusan szelekív és irracionális, s *tudjuk*, hogy a piacgazdaság alapján kell átalakulnia és újraszerveződnie. *Tudjuk*, hogy ez az átállás – mint minden valamilyen fokon mégiscsak működő rendszer összeomlása-szétrombolása – nagy veszteségekkel és negatívumokkal is jár, de azt is *tudhatjuk*, hogy azokon a területeken,

ahol elementáris szükségletek érvényesülnek, ezek keresztültörnek a romokon, az anarchián, a dilettantizmuson és a szüklátőkörűségen, s megteremtik azokat a rugalmas, vitális formákat, amelyek – versenyben – új rendszerré fognak szerveződni. Jogosak az aggodalmak a szépirodalomért, a szépirodalmi könyvkiadás sorsáért, de irodalmár-pánikunk közepette is tudhatjuk azért titokban, hogy az irodalom minden társadalomban alapvető szükséglet, s nagyobb – és főleg más típusú – nehézségek árán, konfliktusosabb formában ugyan, olvasók, alkotók, kiadók és terjesztők bonyodalmasabb, de aktívabb egymást keresése során a felszínre fogja küzdeni magát. Kevesebb könyv fog megjelenni, s nehezebben, de a magyar irodalom nem fog megszűnni. Azokon a területeken pedig, amelyek leginkább megsínylették a kultúrpolitikai-ideológiai ellenőrzést, szelekciót és kontraszelekciót, máris érezhető a felszabadulás, megélenkülés. A politikai, filozófiai, történelmi, kultúrtörténeti, vallási könyvkiadás a nyomás alól felszabadulva a korábbi állami könyvkiadás *ellenében* működik, a kompenzálás és pótlás lendületével ömleszt elénk elavult ócskaságtól és mai dilettantizmustól, sőt szélhámoságtól klasszikus értékekig, félmúlt impulzusokig és up to date izgalmakig változatos anyagot.

De a könyvkiadásnak nemcsak olyan területei vannak, ahol elementáris szükségletek érvényesülnek, s amelyeken ezért a piaci mechanizmusok és a kulturális igények előbb-utóbb közvetlenül meg fognak felelni egymásnak, hanem olyanok is, ahol az ország, a nyelvterület kicsinyisége, a magyar értelmiség körének és az iskolázottságnak Európához képest korlátozott volta következtében a kereslet mennyiségileg messze elmarad (és el is fog maradni) a minőségtől, tehát egyszerűen szólva: ahol a könyvkiadás közvetlenül sohasem lesz rentábilis. Teljes súlyosságában kell hogy megjelenjen előttünk a tény: olyan könyvkiadás, amely a magyar társadalom *minőségi* igényeinek finoman tagolt rendszerét lefedné, csak nagyon magasan fejlett és kifinomult piacgazdaságban jöhet létre, amely a maga kompenzatórikus mechanizmusaival közvetve rentábilissá tehet közvetlenül nem rentábilis befektetéseket és támogatásokat, s így lehetővé teszi, hogy a könyvkiadás érzé-

kennyé váljon a differenciált minőségi igényekre. *Ilyen* piacgazdaságról ma nálunk legfeljebb csak álmodozni lehet. Minden okunk megvan feltételezni, hogy azokon a területeken, ahol nincs politikai vagy világnézeti piktéria, csak kultúra, a piac „cenzúrája” minden korábbi politikainál erősebb lesz, s ezek a területek egyszerűen ki fognak esni a könyvkiadás új rendszeréből. Ilyen az esztétika-művészetelmélet, az irodalomtudomány-irodalomtörténet, a zenetudomány-zenetörténet s a reprezentatív képzőművészeti albumoktól eltekintve a művésztörténet és annak elmélete. Olyan diszciplínák tehát, amelyekben a hatvanas évek közepe-vege óta végre folyamatosan közeledni látszottunk Európához. Szemben az irodalmi könyvkiadással, Magyarországon nem volna precedens nélkül való ezeknek a területeknek a szinte teljes negligálása – a negyvenes évekig mindezekben egyáltalán nem volt rendszeres könyvkiadás, és a külföldi irodalomból egyetlen fontos munka sem jelent meg magyarul. A rendszerváltás kezdetén a kultúrában is mindenki osztozhatott még az Európához való felzárkózás reményében – ezeken a területeken ma már a katasztrófális leszakadás, a nyilvánosság számára a teljes elhalás veszélyével kell szembenéznünk.

Ha majd a magyar zenetudomány eljut egyszer az önreflexió szükségességének felismeréséig, alighanem megkísérel magyarázatot adni arra, hogy miért a Szabolcsi- és Barthantiványok első generációja volt egyszerűen az utolsó zenetudós-nemzedék is, amelyik olyan egyéni teljesítményeket, műveket – némelyek esetében életműveket – produkált, melyek a zenéről írást a nemzetközi standardokhoz közelítő szakszerűség szintjére emelték, s mégis a zenéről való társadalmi-értelmiségi diskurzus, az ezoterikus tudományfejlődésen túli nemzeti kultúra tényezői tudtak lenni. Természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a magyar zenetudomány az utolsó évtizedekben mindaddig ismeretlen mértékben, módszerességgel és rendszerességgel koncentráta-koncentrálja erőt alapkutatásokra és reprezentatív vállalkozásokra (pl. kézikönyv, Bartók-összkiadás), mégis feltűnő, hogy egyrészt túlnyomóan a mai hatvanasok jelentkeztek és

jelentkeznek művekkel, másrészt szinte csak nekik van mondanivalójuk a zenéről és a zene kapcsán a szűk szakmán túli nyilvánosság számára. Ami e folyamat jegyében különösen ritkává vált: az olyan tudományos vállalkozás, amely nem egy intézmény programjának, munkatervének részfeladataként, hanem a tudósnak, a kutatónak a tárgyhoz fűződő mélyen személyes viszonyából és érdeklődéséből, a tudományos tevékenységnek is e legnagyobb energiaforrásából jött létre. De az utóbbi években, amikor a zenetudomány-nyal-zenetörténettel való foglalkozás már végképp elveszteni látszott a személyes motívumok felhajtóerejét, s úgy tűnt, a zenetudós-társadalom szcientista öntudatossággal vállalja, hogy az eleven kultúra perifériájára szoruljon, két elkötelezettség is vállalkozással érett, két monumentális munka is született a tárgy iránti személyes odaadás eredményeképpen: Kroó György monográfiája Szabolcsi Bencéről s Bojti János és Papp Márta Muszorgszkij-dokumentumgyűjteménye. A magyar zenei könyvkiadás összeomlásának, egyértelmű megszűnésének idején mindkét munka kiadatlanul áll, plasztikussá téve egyfelől, hogy a könyvkiadást a piaci mechanizmusok nyers érvényesülésének prédául vető kultúrpolitika a kultúra bizonyos területein az Európáról való minden eddiginél nagyobb leszakadáshoz vezet, másfelől, hogy a szakmai szolidaritás és érdekérvényesítés hiánya, amikor a nagy programokon kívül létrejött egyéni teljesítményeket kimondatlanul ugyan, de gyakorlatilag mégis anakronisztikus személyes hobbinak minősítü, voltaképpen az egész tudományterület védtelenségét növeli. Igaz, a maga módján egyik könyv sem kellemes. Kroó megkerülhetetlenül nyilvánvalóvá teszi, hogy Szabolcsi Bencében, akinek művével és személyével kapcsolatban mind leplezetlenebbül mutatkozik meg szellemi életünk egyik legellenzenvesebb vonása: a nyilvánosság előtt a legendaképző hódolat, szóbeszéd formájában pedig az ellenlegenda-gyártó kritika, tehát hogy Szabolcsiban kivételesen magas fokon koncentráldott mind az, ami a mai magyar zenetudományból hiányzik, s hogy e hiány történeti elemzése, egyrészt a tudományfejlődés tényleges szükség szerűségeinek és hozamának, másrészt zenetudományunk felelősségének feltárása fő-

lőttebb időszakról, ama fent említett önreflexió feladata volna. A Muszorgszkij-kötet pedig a történelmi és az egyéni folyamatok aszinkronitása következtében elköveti azt a tapintatlanságot, hogy a magyar kultúrát, amely a szovjet megszállás alóli felszabadulás érzelmi dinamikáját hajlamos volna az orosz kultúrára is eszkalálni, szembesíti a ténnyel, hogy az 1989 óta nem lett kevésbé jelentős.

Nálunk a művészetek legnagyobb alkotóiról sem szokás megírni a nagy, alapvető, reprezentatív monográfiákat, nemhogy a művészetek történészeiről. A zenénél maradván: nincs Erkel-monográfia, standard magyar munka a magyarnak követelt Lisztől, ismeretterjesztő szintet meghaladó pályakép Bartókról és Kodályról. Ebből a perspektívából nézve nem az tűnik fel a legsürgetőbb feladatnak, hogy zentörténészről készüljön monumentális, valamennyi magyar zeneszerző életének és művének feldolgozását meghaladó dimenziójú monográfia. Mégis nagyon jó, hogy így történt. Nemcsak azért, mert annak az értéknek kell örülni, amellyel valaki megajándékoz bennünket, s nem azt hiányolni, amelyet mi szerctnénk helyette – persze ugyancsak ajándékként, anélkül hogy bármit is tennénk érte. S nem is csak azért, mert Szabolcsi életének és művének feldolgozásához sohasem fog pillanat és személy, közeledés és rálátás, tanítványi kötődés és történelmi objektivitás, szinte fiúi szeretet által táplált empátia, tökéletes belső megértés, illetve történelmi distancía és bölcsesség oly szerencsésen, egymást inspirálóan találkozni, mint Kroó Györgynek mestere halálát másfél évüzeddel követő hatalmas vállalkozásában. Hanem elsősorban azért, mert Kroó Szabolcsi Bence életét, szellemi arcát, munkásságát meggyőzően olyan történelmi és szellemtörténelmi jelenségként tudja bemutatni, amely messze túlnó a „zenetörténész” kategóriáján, és egy egész magyar évszázad egyik reprezentatív tényeként jelenik meg. Monográfiája azáltal, hogy nyilvánvalóvá teszi: Szabolcsi életútja, gondolati fejlődése, műve tele van a történettudomány, a művelődéstörténet, a művészetkutatás, a közgondolkodás számára lényeges és aktuális problémákkal, maga is releváns és aktuálissá válik mindezek számára.

A munka tizenöt fejezetben mutatja be Szabolcsi Bence pályaképét a családi előtörténettől kezdve elvileg 1950–51-ig, valójában azonban, elsősorban a problémátörténeti végigvezetés, kitekintés szintjén, a „tanár úr” munkásságának lezárultáig. Az élet és az életmű – a publikációkén túl a ma ismerhető kéziratok hagyatéka, életrajzi dokumentumok és levelezés teljes körű feldolgozása jóvoltából – a maga egészében, történelmi, szellem- és (internacionális) tudománytörténelmi kontextusában, kereken és belső összefüggéseiben átvilágítva áll előttünk.

A CSALÁD, VALLÁS, HAZA című I. fejezet a nagyapáig, a '48-as szabolcsi őrsereg katonájáig követi vissza az időben a századvég, a századforduló magyar zsidó értelmiségének ket-tős gyökerét, a magyar öntudat és a zsidó hit szerves egységét. Az 1886-tól 1915-ig az apa, majd később a báty által szerkesztett *Egyenlőség* című hetilap szellemiségének részletes, gazdagon dokumentált bemutatása nemcsak Szabolcsi Bence szellemi arcának kialakulása szempontjából, fejlődésének viszonyítási pontjaként és háttérként lényeges, hanem értékes hozzájárulás a magyar sajtótörténethez és a liberális-asszimiláns magyar zsidó értelmiség mentalitástörténetéhez. Az I. fejezet nem egyszerűen egy egyéni pálya történelmi háttérét vázolja fel, hanem egy kivételesen jelentős egyéniség és élet történelmi dimenzióját előlegezi, adja meg.

A II. fejezet a diákkori noteszok elemzésével, majd az *Egyenlőségben* megjelent első – zsidó témájú – zenetörténelmi írások bemutatásával azt demonstrálja, miként mutatkozott meg „a zseniálisan tehetséges ifjú autodidakta muzikológus”. Kroó plasztikussá teszi a későbbi pálya felől nézve fontosnak bizonyuló kiindulópontokat: a zenetörténelmi preferenciáknak már a kezdet kezdetén meglepően kész alapirányait, majd 1916-tól a család liberális hagyományához képest lázadónak minősülő radikális gondolkodásmód kialakulását, végül 1919 őszétől Kodály mindent meghatározó hatását.

A III. fejezet Szabolcsi Bence első könyvét, az 1920-ban írt Mozart-esszét elemzi. Amellett, hogy körültekintően helyezi el szellemi kontextusában (Dilthey, fiatal Lukács, Mannheim) és a Mozart-irodalomban, hogy kimutatja személyes jelentőségét („írója, mielőtt be-

ülne a lipcsei egyetem és konzervatórium iskolapadjába, azért ragad tollat Mozart nevében, hogy kiírja magából, hogy tisztázza magában 1917–1919 családostömögét”), hogy exponálja Szabolcsi fanatikus, antiliberalis, egységes etikai és esztétikai értékvalasztást követelő zenetörténet-írását, igazi zenetörténeti troubaille, hogy a Mozart-esszé „Erlebnishilosophie als Ideenlehre”-je mögött voltaképpen a Kodály-élményt kell keresnünk: „Szabolcsi Bence Mozart-esszéjének célja egy olyan Werk felmutatása volt, az »esztétikai kultúrák korában«, amely »eredeti küldetését« vállalva »az önmagáért teljesíteni akaró léleknek a megnyilvánulása volt«. A Mozart-műhelyre mutatva »a matéria kezelésének« olyan fokú hivatkozhatott teljes meggyőződéssel, amely »képessé tette a Werket, hogy elérje a lélek végül benne önmagát«. De mi vagy ki tette ezt a 20 éves fiatalembert egy olyan korban, amikor »a formák és mondanivalók diszkretáns volta mind világosabbá lett«, ily érzékenysé, mondjuk Mannheimmel, ily intencionált/á a belső kényszerből fakadó formálási princípiumok iránt? A válasz egyértelmű: Kodály Zoltán. Az élő mester, aki nemcsak a tanítvány minőség iránti velészületelt érzékét, igényét fejlesztette ki, nemcsak mint ember, mint tudós szolgált morális ideálként és intellektuális mérceként, hanem alkoholiként, a műveivel reprezentálta a fiatal Szabolcsi számára egy új »kulturkiindulás vagy megújulás« tényét. A zenetörténet lipcsei leveleiből majd kiderül számunkra, hogy az a nagybetűs »Trió«, amelyet a művek műveként aposztrofál, nemegyszer, voltaképpen két kompozíció egyesített ideálképe. Megtestesíti a K. 563-as Esz-dúr divertimento tökéletességét, amelyről Kodály oly szuszorító költészettel beszélt óráin növendékeivel, de megtestesíti a »tanár úr« triószereadóját is. Szabolcsi számára a Kodály-kompozíciók »őstényként« hatoltak.”

A IV. fejezet a másfél éves lipcsei tanulmányokat követi nyomon. Hogy mit jelent egy magyar tudósjelöltnek, tudósnak egy olyan világgal találkozni, amelyben a kultúrát nemcsak verbálisan támogatják, valójában azonban művelőinek esetleges megszállottságára hagyva, hanem magas fokon ellátott intézményrendszerrel biztosítják, azt jól illusztrálja Szabolcsi egy 1921-es levele: „XVII. századbeli zenék roppant és intenzív kultusza – nem történeti kuriózum, hanem élő és lélegző probléma, viák tárgy, könyvtárak anyaga és élete gyanánt. Ez a szó: Monteverdi, nem jelent többé gúnyos

Weiner Leó-i arcfinloritást (*ki az, kérem? maga mindig ilyen extravaganciákat kutat?«), hanem 400 könyvet, ötven főlíánsol, egy dolgozószobát, tizennyolc íróasztalt, szakadallan, száraz, komoly filológusmunkát; Gesualdo di Venosa? 42.-ik polc, 67.-ik állvány b./ csoport: irodalom, c./ kiadott és kiadatlan munkák: operairodalom 1658-ban? kérem, kérem, 74. polc, 16.-ik...” Kroó dokumentációjából szédületes szellemi intenzitás válik számunkra érzékletessé; Szabolcsi rövid másfél év alatt elképesztő szélességben és mélységben sajátította el, dolgozta fel a zenetörténetet, és hihetetlen gyorsasággal hágozt fel a kor zenetudományának magaslatára. De ez mégsem csupán adaptáció volt, hanem a zenetudósi szuverenitás kidolgozódása is. Szabolcsi kezdettől fogva idegenül állt szemben a német zenetudomány spekulatívításával, a pozitivisták kutatás által felhalmozott tényanyagot absztrakt elméletekkel uralni igyekvő hajlamával, s részint életfilozófiai-etikai indíttatásból, részint „a Kodály-féle humanista embertípus” példája által ösztönözve a zenét életjelentősége felől próbálta megérteni. Kroó vezetésével az egyetemi tanulmányok valamennyi vonatkozásában intenzíven tapasztaljuk, hogy „a történelem nyelvi Szabolcsi számára saját kora megértéséhez adnak magyarázatot. A műalkotások és stílusok, irányzatok mögött mindig az eleven ember, a kor véleménye, a szándék, az irányultság érdekli: számára a művészet egy darab életsűrítvény, a múlt: egy darabka jelen”.

Az V. fejezet Szabolcsi húszas évekbeli pályáját mutatja be. „Az akkori Magyarországon az egyetlen zenetudományi diploma volt az övé. Jellemző a kor viszonyaira, akár a magyar egyetemi bölcsészkarokon nem létező zenetudományi fakultásra, akár a numerus clausus miatt külföldön szerzett végzettséggel hazatérő és elhelyezkedni nem tudó zsidó diplomások helyzetére utalunk, hogy Szabolcsi – mint egy 1949-ben, már zeneakadémiai tanárként kitöltött Nyilvántartási lap »foglalkozása a felszabadulás előtt« rovata tanúsítja – hazatérése után több mint két évtizeden át »hírlapíró és szerkesztő«-ként kereste meg a kenyerét. A dokumentum két további, a foglalkozásra vonatkozó érdemleges adata (1926-tól 1942-ig »lektor Győző Andor könyvkiadó« alkalmazásában, 1927-ben »zenekritikus a Pestü Napló«-nál) semmit sem mond a Szabolcsi Bence tudományos életpályája iránt érdeklődőnek.” Pedig ez a tudományos életpályája nem kevesebbet jelent, mint a ma-

gyar zene történetének tudományos diszciplínaként való megalapozását és megteremtését. Hasonlóan fontos, ám problematikusabb Szabolcsi zenekritikusi tevékenysége. Kroó nagy belső megértéssel ábrázolja Szabolcsi fanatikus Kodály-kultuszát s a modern zene más útjainak intoleráns elutasítását, de a belső megértés nem helyezi gátlás alá a történet-szi objektivitást: „majd észre kell vennünk, hogy ez a népköltőidéal, amely így, ennyire bibliai hevülettel és ilyen mély progresszív közösség- és szemludattal átitatódva már 1923–25-ben megszületett Szabolcsiban Kodály PSALMUS-a nyomán, a történelem és a kultúrpolitika útvesztőibe kerülve, milyen furcsa módon torzulhat el, fordulhat akár önmaga ellentétébe, és vezethet – hivatalos, állami művészeti ideológiaként – konzervatívizmushoz, narodnyikizmushoz és zsdanovizmushoz is”.

A VI. fejezet tárgya az 1930 táján Tóth Aladárral együtt szerkesztett s részben írt ZENEI LEXIKON. Kroó nem azt elemzi extenzíven, ami közhelyként nyilvánvaló, hogy tudnillik ez a lexikon milyen óriási minőségű ugrást jelentett a hasonló hazai kiadványok történetében, hanem – korabeli vádakkal és modern lekezeléssel szemben – azt bizonyítja be meggyőzően, hogy a lexikon éppen a legvitatottabb pontokon, a modern zene alkotóinak értékelésében kevésbé elfogult, információkban viszont gazdagabb, mint a gyakran pozitív ellenpéldaként kijátszott, hasonló profilú külföldi lexikonok. Finom és pontos történet-szi megfigyelés továbbá, hogy a ZENEI LEXIKON Szabolcsi pályáján híd a magyar zenetörténettől az általános zenetörténet felé.

A VII. fejezet Szabolcsi munkásságának azt a területét fedezi fel és rehabilitálja, amelyről a múltban a legkevesebb szó esett: a zsidó zenetörténetet. Ez természetesen tudományos önértéke szempontjából is fontos tett, de nem kevésbé fontos a szellemi arc alakulása, a szellemi pályakép szempontjából. A zsidó tematika súlyának megnövekedése a zsidó öntudatnak azzal az elmélyülésével és erősödésével van kapcsolatban, amely az 1919 után bekövetkezett csalódások, a fellángoló antiszemitizmus, a numerus clausus eredményeképpen, tehát a liberális-asszimiláns magyar zsidó értelmiség negatív történelmi tapasztalataiból, frusztrációjából, elbizonytalanodásából fakadt. Mivel ezek a problémák Szabolcsi munkásságában nemcsak ze-

netörténetté transzponálva jelentek meg, hanem explicit formában is, e dokumentumok részletes és szellemi kontextusukban való feldolgozása ismét túlmutat Szabolcsi egyéni pályáján, és értékes adalék a század első felének magyar történelméhez, eszmetörténetéhez, társadalomlélektanához.

A VIII. fejezet annak a hatalmas felhalmozódási folyamatnak a kiteljesedését érzékelteti, amelynek mindinkább a magyar zenetörténeti, az egyetemes zenetörténeti és a daltörténeti kutatóprogram válik meghatározójává, s a történeti zenefolklor és az összehasonlító zenetudomány összekapcsolása a módszertani alapjává, s amelyen belül a harmincas évek közepétől fordulat megy végbe az egyetemes zenetörténet felé.

Ennek a fordulatnak nagyszabású eredményét mutatja be a IX. fejezet. A korszak két nagy műve közül, Szabolcsi legismertebb könyvének, A ZENE TÖRTÉNETÉ-nek átvilágítása előtt Kroó végre méltó helyére állítja egyik legizgalmasabb munkáját, az 1936-os BEVEZETÉS A ZENE TÖRTÉNETÉBE címűt. Ebben jelenik meg először Szabolcsi „legsajátosabb módszere”, amely az ötvenes évektől mind uralkodóbbá válik, s amelyet Kroó majd csak a XIV. fejezetben azonosít határozottan: a kérdés. Magyarországon a kultúratudományokban aligha tudott még valaki úgy, oly lankadatlanul, érzékenyen, megvilágítón, nyitottan, szilárd tudásnak véltet leleplezve és inspirálóan kérdezni, mint Szabolcsi Ben-ce. Kroó e könyv elemzésével szuggesztívan mutatja meg a legizgalmasabb, a kérdező, a problémafelvető Szabolcsit, s attól sem riad vissza, hogy felmutassa az életmű, a legnagyobb Szabolcsi-művek e könyvtől kezdve nyilvánvaló, gondolatilag soha fel nem oldott, gyakorlatilag azonban mindig termékennyé változtatott paradoxiját: Szabolcsi egyfelől kimutatta a romantikus zenetörténet-írás nagy, szerves egységet teremtő paradigmájának széthullását a modern korban, másfelől saját munkásságában mégis fenntartotta azt. A ZENE TÖRTÉNETE nemcsak legismertebb könyve Szabolcsinak, hanem a legvitatottabb is – a laikusok szívesen olvassák, de a felművelt szakemberek és a szcientisták szóvirággyűjteménynek tartják. Ám minél jobban ismeri valaki a zenetörténetet, annál inkább ráébredhet, hogy Szabolcsi „irodalmias” stílusának,

stílusfogásainak fedezete van, minden jelzője valóságos tényállást világít meg. Kroó ezt végre demonstrálja is: „*Dufay-ról, a XV. század kiemelkedő flamand komponistájáról így kezd az értékelést Szabolcsi*” »Az ő kezében a zene immár visszavonhatatlanul személyes jellegű művészet, még egyénibb sors, mint Machautnál volt; az ember, akinek belső világát ez a muzsika eldalolja, szükségszerűen, szakadatlanul változtatja a zene szövetét, mert ő is folytonosan változik. Dufay szuverén fölénnyel nyúl ehhez a szövethez: kibontja és újraszövi. A Magnificatok hangcsoportjaiban olyan kombinációkhoz jut el, mint előtte senki. Legtöbb kartétele a világos hangok mennyei-kék, fehér és arany fényében lebeg, mindig a magasban, mindig közel az éghez. Alighanem ő az első zenész-misztikus, a hangokban megjelenő élet- és halálmisztérium első tudatos felidézője, varázsló, akinek kezében még a felfedezés részegségétől és rémületétől reszket a varázsvessző.« »A zene változó szövege« olvassuk; *ez csak a változó szólamszámra és a szólamok összeszövésének más-más módjára vonatkozhat. Azt, hogy interpretációnkkul jó úton járunk, a »hangcsoportjaiban olyan kombinációkhoz jut el« kifejezés teszi kétségtelenné. Itt jutottunk legközelebb a szaknyelvi ballaszljához: a kombináció szónak nincs aurája, csak jelentése. És most következik az a mondat, amely Szabolcsi zeneiroi műhelyének belsejébe kinnál bepillantást.* »Legtöbb kartétele a világos hangok mennyei-kék, fehér és arany fényében lebeg, mindig a magasban, mindig közel az éghez. Alighanem ő az első zenész-misztikus.« A kombináció szó tompaságát, lélektelenségét feloldja, színt, fényt sugároz maga körül, sőt gondolatainkat a Magnificat és Mise szövegek megzenésítésének transzcendenciájára irányítja ez a kép. A képzőművészetre utaló hasonlat konkrétan látható: »a mennyei-kék, fehér és arany« valódiságát, konkrétségét a quattrocento, a Dufay-periódus száz meg száz festménye igazolja. A zenei elemzés azonban napfényre hozhatja az irodalmias mondat még ennél konkrétabb-szakmai gyökerét is. Dufay karstílusának jellemzője ugyanis a század közepe táján írott cantus-firmus misékben, hogy gyakran énekelteit duellként a két felső szólamot. Ilyenkor az alsó két szólam elhallgat. Nos, ez a konkrét kottaképet, ez a jellegzetes hangzást, hangszínféleséget »fordította le« Szabolcsi – az olvasó képzőművészeti eleményeire hivatkozva – egy »irodalmias« hangulatú

mondattá.” A könyv részletes bemutatása, idézése Kroó munkájában végső soron annak a képnek a „kompozícióját” hivatott átvilágítani, amelyet Szabolcsi a zene történetéről ad. Ez a kompozíció nem más, mint értékrend. Kroó nem leplezi el, hogy ez a zenetörténet erősen normatív, benne – mint Szabolcsinál kezdettől fogva töretlenül – Bach és Mozart a mérték. Ez a normativitás – amely ráadásul maximalista is – természetesen a modern zene megítélésénél válik kritikussá. Kroó egyik legfinomabb elemzése a könyv eredeti és 1958-as befejezésének az összehasonlítása s Szabolcsi rezignációjának bemutatása.

A X–XI. fejezet élettörténeti szempontból a mű legtorokszorítóbb része: három munkaszolgálat, az életért, a család megmentéséért folytatott küzdelem története, s Szabolcsi tizennégy éves kisfiának tragédiájáé, melyet Keszi Imre regénnyé formált az ELYSIUM-ban. És mindezenközben a zenetörténeti pályára a szerves továbbépülés és a döntő fordulatokká érő latens átalakulások példás egyensúlyát mutatja. A szervezést a Szabolcsi egyik legmélyebb érdeklődését kiteljesítő melódiatörténeti tanulmányok demonstrálják, a fordulatokat az első Bartókról szóló önálló írás, A HATVANÉVES BARTÓK BÉLA (1941) és a Beethoven-monográfia. Kroó munkájának a roppant részletes dokumentáción keresztül is érvényesülő nagyvonalú kompozíciója pontosan érzékelteti annak a folyamatnak a megélt drámáját, belső feszültségeit és ezek feloldódásait, nyitott és egyre választ követelőbb kérdéseit, majd megszülető feleleteit, melynek során Szabolcsi gondolatilag mind teljesebben hódítja meg a zene történetét. Kodály abszolút szerepének megtörése és Bartók jelentőségének teljes dimenziójában való felismerése a legnagyobb horderejű fordulatok közé tartozik Szabolcsi pályáján. Hasonlóképpen fontos a bachi és mozartü zenemodell mellett mindig problematikusnak látott beethoveni művészet „rehabilitálása” – két munkaszolgálat között. De bármilyen torokszorító is önmagában e fejezetek élettörténeti vonala, s bármilyen fontos is a tudományos, a legmegrendítőbb éppen a kettő kontrasztja s mégis benső összetartozása. A mai kor elkényeztetett s kevésbé produktív szakembere szegyenkezve nézhet szembe azzal, hogy e fizikailag nem éppen

robustusnak mondható emberben micsoda szellemi-lelki energia összpontosult, s iszonyatos történelmi tapasztalatai ellenére is milyen megtörhetetlen volt hite a kultúra értelmében. E fejezetek olvastán nem a legjobb lelkiismerettel érezhetünk csodálatot annak a generációnak és annak a kultúrának a teherbírása iránt.

A XI. fejezet utolsó része, majd a XII–XIII. fejezet a felszabadulás utáni évek jelentős élettörténeti változásait, a hivatalos elismerés folyamatát és a sokirányúvá váló tudományos tevékenységet mutatja be. Külön fejezet (XII.) foglalkozik Szabolcsi háború utáni zsidó tematikájú munkásságával. Kroó nem kerül meg a korszak neuralgikus kérdéseit, így például Szabolcsi és generációja viszonyát: „*A két háború közti évtizedben magyar muzikológusok egy kis csapata (Major Ervin, Molnár Antal, majd Bartha Dénes, Gárdonyi Zoltán) vállvetve küzdött Szabolcsival a magyar zenei – és a zenei lélel kapcsolatos – emlékek feltárásának, értékelésének frontján, a magyar zene történelmébe vágó életrajzok megírásán, jelentősebb személyiségekről szóló monográfiák létrehozásán fáradozva. Akarva-akaratlanul Szabolcsi nőtte ki magát e kiváló team vezető alakjává. Ennek több oka volt. Szerepet játszott e természetes kiváltságokban Szabolcsi Bence mindegyiküknél nagyobb, szélesebb körű erudíciója, zenetörténész személyiségének és zeneirodalmi tevékenységének áthatóbb kisugárzása, tehetségének a filológiát meghaladó koncepcionális jellege és nem utolsósorban Kodály belé vetett bizalma. Amíg Szabolcsi e vezető szerepe – társadalmi-politikai helyzete következtében – kizárólag a tudományos publikáció területén és a zenéről szóló irodalom vonatkozásában nyilvánulhatott meg, és semmit sem változtatott hivatalos mellőzésén, mindenki elfogadni látszott ezt a helyzetet. A háború után azonban, amikor mind Kodály, mind Szabolcsi közéleti figurává kezdte magát kinőni, és fokozatosan „beépült” a hivatalos kulturális-tudományos életbe, mindenki érzékenyebb lett e probléma iránt.*” Ez a feszültség máig hat abban a kettősségben, amelyet fentebb jeleztem: a nyilvános legendaképzés és a leleplező, ellenlegenda-gyártó szóbeszéd együttlésében. Kroó részletesen dokumentálja Szabolcsi következetes, de persze a lehetőségek keretei között folytatott harcát a zsdanovizmus ellen és Bartókért

A XIV. fejezet az utolsó nagy hangsúlyeltolódást ábrázolja Szabolcsi zenetörténeti ori-

entációjában, hiszen azóta, hogy Lipcséből hazatért, és belemerült a magyar zenetörténet és az aktuális hazai zenekultúra kérdéseibe, mindig is foglalkoztatta az a problémakör, amely most dominánssá vált: „*az európai zene történelének szociológiai és recepciótörténeli áttekintése*”. Kroó bemutatásaiból megvilágosodik az utolsó két évtized tanulmányainak egyszerre összefoglaló és nyitó jellege. Ez utóbbi mélyen összefügg Szabolcsi már említett s éppen ebben az időszakban mind egyetemesebbé váló „*legsajátosabb módszere*”-vel, a kérdéssel, a kérdezéssel. E „recenzió” írója is tanúsíthatja, Szabolcsi Bence utolsó éveiben gyakran mondta: „*újra kell írni a zenetörténetet*”. De Szabolcsi nyitottsága nemcsak a zenetörténeti „*információrobbanás*” jelentőségének és az új rendezővel szükségességének a megértését jelentette, hanem értékrendszerét is módosította – Kroó megvilágítja, hogy miként vált megértővé korábban elutasított irányok és teljesítmények iránt, Kafka-tól Schoenbergig.

A XV. fejezetben fontos felismerése Kroónak, és rávilágít a szellemi hatások nem mechanikus jellegére, hanem szinte alkimijára, hogy a Taine-hatás, amely Szabolcsit még egyetemista korában Riedl Frigyes révén érte, csak a negyvenes évek végére, az EURÓPAI VIRRADAT írásakor ért be. Ez az utolsó fejezet nemcsak a pályaképet zárja le, de egy zene-tudományi korszaktól is búcsúzik. Kroó A MELÓDIA TÖRTÉNETE külföldi fogadtatásának bemutatásával „*konkretizálja számunkra a 60-70 éves Szabolcsi és a zenetudományi világtrend egyre erőteljesebb divergenciáját*”. A zenetudomány (sőt a „*kultúratudományok*”) e nagy belső meghasadását ma két világtrend, a szcientizmus és a hermeneutika divergenciaként jellemezhetjük. Kroó leírja Szabolcsi elmagányosodását a háború utáni Magyarországon: „*Elöl ment, közvetlenül Kodály után vagy Kodály mellett, a magyar zenetudományi élet vezetőjeként, szervezőjeként; mint tudós mégis mindig egyedül maradt. Magányossá vált, mert soktémájú zenetörténeti tevékenységétől minden specialista „idegenkedett”, mert enciklopédikus tudásra, tájékozottságra, érdeklődésre támaszkodó és meghatározhatatlanul, kiszámíthatatlanul személyes hajlamokból táplálkozó munkássága sem intézményesíthető, sem – ideológiai okokból – államosítható nem volt. Magányos maradt voltaképpen a világban is,*

egy pozitívista, a struktúrára, az analízisra koncentrálo nemzetközi muzikológiai környezetben: a maga zenetudományi műhelyének egyik alapvető törvénye maradt, hogy az analízis az épülő ház állványzata; olvasóira csak az tartozik, ami az elemzésből következik. Magányos maradt egyre inkább, mint a vonatkozások, a kapcsolódások, a nagy összefüggések keresője, »meglátója«, magányos mint »nagy zenetörténész«, hogy saját szavaiat kérjük Töle kölcsön, az általa mindig sokra becsült »kís zenetörténészek« áradatában. S magányos maradt művészalkatával, interpretátori személyiségével egy olyan korban, amely muzikológus ideálját egyre inkább a természetudós közelében látta. » Kroó érzékenyen fejt meg az 1955-ös akadémiai székfoglaló, a LISZT FERENC ESTÉJE személyes jelentését, példázatjellegét, s ábrázolja „Szabolcsi esztétét”. Ez utolsó korszak írásaiiban kiteljesedik Szabolcsi Bence intenciója: „Szabolcsi tanár úr többször is mondta e sorok írójának, hogy minden művét palackba zárt üzenetnek tekintti, amelyet a tengerbe dob. Ha akad akár csak egyjelen ember, akihez eljut, akit megszólít, akiben visszhangra lel, a munka nem volt hiábavaló.” Aligha van ezeknek az üzeneteknek értőbb felfedezője és őrzője, mint Kroó György.

Ez az írás nem könyvkritika, mert Kroó hatalmas Szabolcsi-monográfiája ma nem könyv, és éppen ennek a ténynek képtelen, sőt botrányos voltára akarom felhívni a figyelmet. Szabolcsi Bence olyan jelentős alkotója a magyar kultúrának, hogy szégyenletesnek tartanám, ha érvelni kellene egy róla szóló – és ilyen színvonalú – monográfia megjelenése mellett, mégis szeretném kiemelni a munka néhány olyan vonatkozását, amely különös érdeklődésre tarthat számot éppen napjaink szellemi mozgásai szempontjából. Bizonytal ilyen a zsidóproblematika. Kroó filológailag és eszmeileg egyaránt teljes jelentőségében ábrázolja Szabolcsi életének és életművének ezt a területét és dimenzióját, amelyről persze lehetett volna tudni egyet s mást, de beszélni nem illett róla. E monográfiából olyan összefüggő munkásság bontakozik ki, amely Szabolcsi művének szerves része, s ha nem annak mértékével mérünk, önmagában is teljes életmű értékű. Ez a munkásság nemcsak zenetörténeti, hanem ideológiai is – reprezentatív példája a magyar zsidóság egyik útjának: az asszimilációtól a csalódáson ke-

resztül egy új, magas fokon szublimált, spirituális zsidó öntudatig.

Ez előtt a háttér előtt teljesen új módon jelenik meg Szabolcsi magyar zenetörténeti értékválasztásainak legneuralgikusabb kérdése: a Kodály–Bartók-probléma. Anélkül, hogy az egyenlősítő összekapcsolás reális értelmével és ideologikusságával a magyar zenetudomány valaha is becsületesen szembenézett volna, ma szeretnénk egyértelműen Bartókot normatív alaknak látni. Ebből a szempontból zavarbaejtő – kinek számára kényelmetlen, kinek számára „jellemző” – Szabolcsi egyértelmű Kodály-kultusza, majd lassú és viszonylag kései Bartók felé fordulása. Kroó a probléma komplexitásához méltó sokoldalúsággal mutatja be Szabolcsi Kodály-kultuszát, s hogy a húszas években miért nem lehetett Bartók Szabolcsi vezércsillaga. A sokféle összefüggés között van egy, amely Szabolcsi egész szellemi arcának egyik legmélyebb, legalapvetőbb motívuma, és így egész életművének kulcsa, s amelynek felmutatása Kroó egyik legnagyobb érdeme: „A PSALMUS nemcsak az Istenhez fordulásnak adott új, drámai hangsúlyt, nemcsak a Föld és az Isten bibliai értelmű elválaszthatatlanságára emlékeztetett; hanem a Földet a hazával – s nem a hazai tájjal – azonosította, a költő, a szoltáros sorsát a népével, a bibliát a nemzet történelmével. Szabolcsi Bence, aki azzal tért vissza a »bujdosásból«, hogy hazajön, hogy otthonra lel, úgy érezhette, hogy Kodály a PSALMUSzal neki személyesen is üzent. A választott apa üzent a fiúnak, akinek édesapja az emancipáció beteljesülésének pillanatában, az Egyenlőség 1894-es évfolyamának június 29-i számában az Úr földjévé szentelte a magyar hazát: »Kiválasztott népe vagy ím' a szabadság örökkévaló istenének, imádott magyar nemzetem.« Ez az érintés, ez az üzenet kerle fel magyar zenetörténész Szabolcsit. Őseinek könyve ill, ekkor, a Kodály-zene sugallatára változott át magyar bibliává.”

Kroó Szabolcsi életművét aktuális példaként tudja felmutatni a mai művészetelméleti vitákban. Mert noha nyilvánvaló, hogy az a zenetörténet-írás, amelynek jegyében egyetlen személy képes volt birtokba venni a zenetörténet egészét, amelynek megvolt az ereje ahhoz, hogy egységes nézőpontból szemlélje azokat a műveket és stílusokat, amelyekig horizontja terjedt, amelynek egységes képe volt a zenei univerzumból – ma folytathat-

atlan; viszont Szabolcsi alapvető attitűdje, miszerint a zenei hagyomány, a múlt minden zenei alkotása a jelen értelmes kérdései által szólaltatható csak meg, nagyon is eleven és aktuális. Szabolcsi számára evidencia volt és kifogyhatatlan produktivitás, a tényleges zeneértelmezés folytonosan tápláló erőforrása, amit a modern hermeneutika mérhetetlen elméleti fontoskodással fejlesztett. Szabolcsi kérdezni tudásában hatalmas szellemi-tudományos potenciál rejlik a mai zeneértelmezés számára.

Nem kevésbé élő probléma, évtizedek át-ideologizált, sőt kultúrpolitikává deformált művészetszemlélete után különösen itt és most: az elfogultság. A művészetkritika, a művészetelmélet boldogan ünnepli, hogy megszabadult az „ügyektől”, s azt tartja mindenekelőtt kívánatosnak, hogy mindenki csak saját véleményét képviselje, s csak arról kelljen beszélnie, hogy egy adott teljesítmény – szerinte – jó-e vagy sem. Eltekintve attól, hogy vagy naivitás vagy álszentség azt vélni, mintha a kritikus esztétikai értékválasztásai nem mutatnának túl személyén, s nem kapcsolnák irányokhoz, tendenciákhoz, körökhöz és – kimondva-kimondatlanul – „ügyekhez”, figyelemre méltó az a szempont, amelyet Kroó idéz a fiatal Szabolcsi Bence egy leveléből: „Lehet, hogy valamibe mélyebben behatolni tényleg csak elfogultsággal lehet.” *Ezt Kodálytól idézem.* Az elmélet- és kritikátörténeti tapasztalat csakugyan azt mutatja, hogy legalábbis pszichológiailag genetikusan összefüggés van a választott értékek iránti szenvedélyes elkötelezettség, ha úgy tetszik: elfogultság, és a felismerések mélysége, az elméleti és kritikai teljesítmények lényegessége között. Nem biztos, hogy a tudósok és kritikusok ügyek iránti elkötelezettségének megszüntetése a kívánatos, nem pedig azé a *lehetőségé*, hogy művészeti ügyek hatalmi megerősítést kapjanak.

Kroó György Szabolcsi Bence-monográfiája egy nagy pályát és életművet szinte olyan zárt, teljes és szerves egészként mutat be, mint egy klasszikus műalkotást. De a pályakép, mint minden valamirevaló műalkotás, az értőn kérdező előtt minden ponton felnyílik, és eleven, aktuális problémákkal szembesít.

Ismeretes, hogy Muszorgszkij zseniális és korszakalkotó művészetét a nyugati zenei romantika-késő romantika kompozíciós normáihoz igazítva, mondhatni szalonképessé téve és polírozva fogadta be közvetlen utókorra, hazájában és világszerte egyaránt. Autentikus formájában a húszas évek orosz avantgárdja próbálta meg rehabilitálni, amíg el nem fojtották s meg nem rendszabályozták. Az igazi Muszorgszkij megismerése szinte búvópatakként Nyugaton folytatódott, míg a hetvenes évektől elementáris erővel nem tört át újrafelfedezése. Muszorgszkij a modernizmus közelmúlt végjátékáig, a posztmodern divatjáig szinte avantgardista zeneszerzőnek számított. A budapesti Operaház történelmi érdeme volt, hogy 1976-ban bemutatta a BORISZ GODUNOV autentikus formáját – más kérdés, hogy nem volt meg a felkészültsége és a művészi kapacitása ahhoz, hogy meggyőzővé is tegye. E sikertelen próbálkozásokon túl a magyar zenekultúra nem reagált azokra a változásokra, amelyek a hazai szellemi életben a hetvenes és nyolcvanas években az orosz történelem és kultúra megértési kísérlete terén végbementek, főként Fehér Ferenc, Köves Erzsébet, Kun Miklós, Szvák Gyula, Tallár Ferenc és Szilágyi Ákos könyveiben és tanulmányaiban. Pedig e problémákra iránt érdeklődést tanúsítani egyszerre jelentette volna a magyar – ha úgy tetszik – „sorskérdések” mélyebb megértését és az európai problémaérzékenységhez való közeledést. A magyar zenekultúra e közömbösségének, „a nap követelményét” fel nem ismerő problémaérzékenységének közegében egyedülálló vállalkozás Bojtó János és Papp Márta szívós, példásan alapos és koncepciózus munkálkodása Muszorgszkij élete és műve, köre, sőt kora feltárása érdekében. (Csak zárójelben: ma Magyarországon Muszorgszkij egyetlen operáját sem játsszák, az utóbbi időben mind a BORISZ GODUNOV, mind a HOVANSZINA előadásáért legalábbis Bécsbe kellett menni.) Tudni való, hogy e tárgyat kutatni nem „természetes” zenetörténeti feladat, „normál” kutatói intuíciót, szorgalmat és kitartást igénylő vállalkozás. Az egykori Szovjetunióban olyan zene- és kultúrtörténeti dokumentumokhoz hozzájutni, amelyek nem triviális könyvtári anyagok, majdnem

olyan vállalkozás és teljesítmény volt, mint a KGB-től valamilyen ütökos politikai dokumentumot megszerezni. A hatalmas anyag, amelyet összegyűjtöttek, a taktika, a lelemény, a furfang diadala is.

Bojti és Papp dokumentumgyűjteménye létrehozói terve szerint egy Muszorgszkij-monográfia megalapozása, de rögzítendő: önmagában is egyszerre példátlan és példás teljesítmény. Példátlan, mert teljesebb és korrektebb, mint az eddig legteljesebb és legkorrektebb *amerikai* (és magyar könyvtárban persze egyáltalán nem található) Muszorgszkij-dokumentumkötet, Jay Leyda és Sergei Bertensson *THE MUSORGSKY READER* című könyve – s ugyanezért példás is. A gyűjtemény kronologikus rendben, hét fejezetben közli Muszorgszkij teljes fellelhető levelezését (oda-vissza), a belső kör, az ún. „*hatalmas kis csapat*” és a külső kör tagjainak minden releváns írásos megnyilatkozását s a Muszorgszkij-művekkel kapcsolatos kortársi kritikákat. A kézenfekvő megállapítás, hogy e dokumentumgyűjtemény Muszorgszkij megértése szempontjából nélkülözhetetlen, nagyon keveset mond valóságos szellemi tartalmához képest. A gyűjtemény sok szempontból olvasható, s valamennyiből lenyűgöző.

Olvasható mint egyfajta „levélregény”, mégpedig „dialogikus levélregény”. Egy és ugyanazon tény állandó perspektívaváltás eredményeképpen jelenik meg, más szemszögből, beállításban, megvilágításban, értékelésben. Az olvasó ide-oda hányódik a nézőpontok között, hideg zuhany alól meleg zuhany alá, s úgy kell olvasni a dokumentumokat, e különböző *emberi megnyilatkozásokat*, ahogy egy dráma dialógusát, replikát, pontosabban: ahogy az életben „olvassuk” az emberek viselkedését.

Olvasható szociálpszichológiai esettanulmányként. A „*hatalmas kis csapat*” történetén jól tanulmányozható a csoportképződés, a csoportdinamika és a csoport felbomlása, s mindennek sokféle megélése és reflektálása.

Olvasható a művészeti fejlődés és a kritikátörténet szembesítésének paradigmátikus eseteként, mint pompás demonstrációja Tjanyanov tételének: „*a kortársak hallása érzékenyebb, és bár dicsőretek nem mindig tesznek éleslátásról tanúbizonytságot, vadjaik csaknem mindig*

a lényegre tapintanak, azt ragadják meg, ami az adott művészetben új, s ami más, későbbi áramlatok prizmáján át nézve már nem olyan szembeszökő”. Nagy hiba volna a sok-sok „megbukott zenekritikát” fölüeny lenézéssel olvasni. Eltekintve attól, hogy csodálattal kell adóznunk annak a kultúrának, amelyben egy-egy zenemű bemutatójáról vagy kottakiadványról terjedelmes tanulmányok jelentek meg a napilapokban, s még a konzervatív, sőt korlátolt kritikák is analitikusak voltak, és a szakszerűség ma e műfajban ismeretlenül magas fokát reprezentálták, a Muszorgszkij műveit illető kritikákból rendkívül árnyaltan lehet rekonstruálni a XIX. század második felének konszenzuális zenei s különösen operadramaturgiai normarendszerét, ízlését. Manapság, amikor a befogadásesztétika divatja nálunk kimerül az „elvárás horizont”-féle szavak mágikus ismételtetésében, anélkül hogy történeti-tárgyi kutatásokban hasznosulnának, a Bojti és Papp által felhalmozott anyag különös figyelmet érdemel.

Olvasható a dokumentumgyűjtemény az egyik póluson egy tragikus művészsors, egy személyes pszichológiai dráma bemutatásaként, ahol is tokélctesen összefonódik és teljesen szétválaszthatatlan a levezethetetlenül egyéni és a tipikusan kelet-európai. És olvasható a másik póluson az orosz történelem alapproblémájának, a Nyugathoz való viszonynak, az elzárkózás vagy felzárkózás dilemmájának hol közveden, hol zenei kérdésekké transzponált manifesztációjaként, sőt az elfojtott múlt jelent és jövőt fenyegető feltámadásának víziójaként is, csupa olyan probléma gyűjteményeként tehát, amely ma elevebb, aktuálisabb, sorsunkat közvetlenebbül érintő, mint a dokumentumgyűjtemény elkészülésének idején volt.

Szeretjük kijelenteni a magyar irodalom bizonyos műveiről, sőt életműveiről, hogy világirodalmi rangúak, csak hát a nyelvi korlátok... A szépirodalomban az efféle értékítéletek mindig kétségesek. A tudományban azonban van mód egzakt viszonyításra, s bizvást mondhatjuk, hogy Bojti János és Papp Márta Muszorgszkij-dokumentumgyűjteménye valamelyik világnyelven a nemzetközi zenetudomány és kultúrtörténet egyik alapműve lenne tárgykorében. Nálunk asztalfiókban marad.

Magyarországon megszűnt a zenei könyvkiadás – s mint kündulásként szó volt róla, nemcsak a zenei. A művészetekről való értelmiségi diskurzus, a művészeti közgondolkodás területén katasztrófális regresszió indult el. Ha az előállt helyzetet szubjektív oldalról közelítem meg, Szabolcsi Bence jut eszembe, aki gyakran hivatkozott Berlioz példájára: „Egy szimfónia zsong a fülében valamelyik éjszaka, de meg kell fojtania magában, mielőtt letrná, hiszen »ha leírom, könnyen kísértésbe jövök, hogy végigkomponáljam«. De akkor a mű nagyra nő, több hónapját veszi igénybe, azalatt pedig nem kereshet egyébbel: »jövendmem meg fog csapanni«. S ha a mű elkészül, bizonyosan enged a kísértésnek, lemásoltatja; »ezzel mindjárt a nyakamon lesz egy-kétezer franknyi adósság«. Akkor meg talán elő is akarja adatni; talán hangversenyt rendez, annak bevétele pedig bizonyosan nem fedezi a költségeket, köveiknek újabb anyagi gondok... Nem, nem, jobb, ha a mű meg sem születik! S van rá elég ereje, hogy a kísértő szimfóniát megölje magában. »Hidd el, ifjú olvasóm, hogy nem gyávaságból határoztam így, hanem épp abból a meggyőződésből, hogy férfi módra kell cselekednem...« Iszonyú pillanatsfelvétel bizonyára nem készült a XIX. század zenéleletéről.”

Ha pedig objektív oldalról közelítem meg az előállt helyzetet, Habermas új keletű figyelemzetését tartom fontosnak hangoztatni: „Ami kifogásolunk, az az imponderabilitás, a megóvásra és védelemre szoruló erkölcsi és szellemi források kíméletlen kezelése, mivel ezek csak spontán módon és nem pedig rendeleti úton regenerálhatók. A közmegegyezés, egy állampolgárokból képződött nemzet politikai öntudata csak a médiumok közleményeinek nyilvánosságában alakulhat ki. Ez pedig csak olyan kulturális infrastruktúrára támaszkodhat, amely ma az új szövetségi államokban egek harmincadjára jut. Akadémikák, főiskolák, műzeumok adminisztratív »lebontása«, a színház, a film, az irodalom Nyugaton már begyakorolt piaci modellekre és szubvenciókra való átállítása rosszabb eredményre vezet, mint a gazdasági szektorban a termelőkapacitások szétrombolása. Az intellektuális kapacitásokat, ha kettő, három vagy öt évre megszakítjuk működésüket, nem lehet többé már regenerálni. A kettőtört biográfikák minden esetben egy-egy katasztrófát jelentenek. Ipari kapacitásokat más feltételek közt pótolni lehet. Szétesett kulturális múltól nem lehet hasonlóképpen újra felépíteni. Ha lerombolják őket, véglegesen rommá lesznek.”

Ebben a helyzetben különös érzés fogja el az embert, amikor Sztaszovot olvassa Flaubert SZALAMBÓ-járól, „melyet 1862-ben adtak ki, de Péterváron csak az év végén vagy 1863 elején jelent meg”. Csak. Hát így tekintünk vissza a múlt századi, elmaradott Oroszország kultúrájára 1992 Magyarországról, amely visszhangzik az Európához való felzárkózás szlogenjétől!

Fodor Géza

A HOLMI POSTÁJÁBÓL

Pór Juditnak

Stockholm, 1992. február 27.

Asszonyom!

Izgalommal és élvezettel olvastam beszámolóját az új magyar ANYEGIN-ről és Tatjana levele három magyarításának összehasonlító elemzését. A bemutatott részletekből ítéelve Galgóczy Árpád fordítása valóban mester-munka, vállalkozásnak pedig óriási. Hogy megrendelés nélkül vitte véghez, azon nem csodálkozom: kinek is jutott volna eszébe Bérczy és Áprily fordítása után újat rendelni? Ő is nyilván úgy járt vele, mint jómagam közel tíz éve a KALEVALÁ-val: előbb csak kóstoltgatta, aztán belészeretett, nem állhatott ellen a kihívásnak. Szoltsenyicin GULÁG-ját a hetvenes években megrendelésre fordítottam, a KALEVALÁ-t ötödször azonban főleg a magam gyönyörűségére, hogy meghódítsam magamnak, hogy olyanakkal olvashassam anyanyelvemen, amilyenek szeretem.

Tatjana levele különösen kedvencem: ez volt az első orosz memoriter, amit annak idején bevágtam Honú Rezső kicűnő nyelvkönyvéből. Nem állhattam meg, hogy az Ön elemzésének és a három változatnak olvasása után ne ragadjak ceruzát, és ne próbálkozzam meg a negyedikkel. Az eredményt mellékelem. Nem hiszem, hogy mint szakembert ne érdekelné erényeivel s fogyatékoságaival együtt. Mivel az ANYEGIN egy magyar változata sincs meg nekem, lehet, hogy akaratlanul is „plagizáltam”. Különben azt hiszem, a fordítóknak nem kellene féltékenyen őrizni-

ük „truvájaikat”, inkább át kéne örökíteni őket az újabb kísérletekbe, hogy végül létrejöjjön a legtökéletesebb fordítás.

Hadd vitakozzam egy kicsit Onnel – vagy Magával? Nekem tetszik az „ön” Tatjana levelében; a „maga” olyan bizalmasnak, fesztelennek tűnik, s mintha nem férne meg a szorongással, amellyel a levélíró küzd, míg el nem ragadja szenvedélye a tegezésig. Az sem baj, ha kicsit régies a hangütés: „Széchenyi szava” illik a korhoz. S az „én” is indokolt szerintem, bár Puskin valóban nem hangsúlyozza, hisz a korabeli olvasónak anélkül is világos lehetett, mekkorát vétett a nő az erkölcs és etikett ellen, ha kezdeményezett. Ma azonban, hogy immár dühöng az egyenjogúság, talán célszerű kiemelni, hogy én, a nő, írok önnek, a férfinak. A két első sor csak Áprilynál kifogástalan. Az én megoldásom ezenkívül lehetőséget ad a hármas (többet – büntet – csöppet) rímelésre, ha kissé sántít is a közepe. A „jog”-ot is sikerült „alkalom”-ra cserélnem, ami a „lehetőség, szabadság” szinonimájaként jobban ideillik. A „cserbenhagy” is pontosabbnak tűnik: Tatjana (még) nem merné kérni Anyegintől, hogy ne hagyja el, csak azt, hogy lelki válságában ne hagyja magára. „Miért is jött el, Istenem!” – az „Istenem” persze nincs az eredetiben, de nem út ki a levélből, s nem állhattam ellen az „ismerem”-mel való rímeltetés lehetőségének. Különben ez a két sor (a halk magánnyal és az árnyas, néma kerttel) még jobban elrugaszkozik az eredetűtől Galgócynál. Ugyancsak a legutolsó sor: „S hiszem, hogy van miért remélnem...” – Tatjana ugyanis nem reményének ad kifejezést, hanem annak, hogy megbízik Anyegin becsületességében.

De nem ügyvédekem tovább a magam megoldásai mellett, hisz nincs szándékom nekiveselkedni az egész ANYEGIN magyaráításának. Ezt a kísérletet is inkább csak bemutatkozásul küldöm el; kapcsolatot keresek „rokon lelkekhez”.

Tisztelettel (Önnek) és tavaszi köszöntéssel (Magának)

Szente Imre
Svinningegränd 14
163 61 Spånga
Svédország

Tatjana levele Anyeginhoz

Én írok önnek – kell e többet, lehet-e többet mondanom?
Tudom, ha megvetéssel büntet, most volna erre alkalom.
De hogyha szánja csak egy csöppet én boldogtalan sorsomat, hiszem, hogy cserben mégse hagy.
Hallgattam volna – úgy akartam, s ön soha – higgye el nekem, meg nem tudhatja szégyenem; míg abba vethettem bizalmam: ha csak hetente egy napon, falunkban olykor láthatom; hogy hangját hallhatom, szavára felelhetek, s gondolhatok aztán csak egyre éjt-napot az új találkozásra várva.
De mondják, unja kis falunk, untatja önt a mi körünk is, s mi semmivel se csillogunk, ha önnek szívből örülünk is.

Miért is jött el, Istenem!
Itt élve eldugott falumba' önt soha meg nem ismerem, e kínkeservről mit se tudva.
Naiv lelkemnek csillapulna idővel háborgó zaja, tán szívbéli baráttra lennék, kinek hűséges társa lennék, erényes asszony, jó anya.

Hogy másé? Ó, nem, senki másé szívem e földön nem lehet!
E döntés egy magas tanácsé: az égé, hogy úéd legyek.
Hogy egyszer megtalállak, hittem, tanúm a teljes életem;
oltalmamul küldött az Isten, hogy mind a sírig légy velem.
Még látatlan beléd szerettem: átszótted minden álmomat; tekinteted emel s nyomaszt, s a hangod visszazeng szívemben.
De rég nem álom ez, tűnő: beléptél s rád ismertem ottan; kővé meredtem, föllobogtam, s magamban suttoztam: ez ő!

Nem úgy van? Téged hallak egyre,
csöndemben társalogsz velem,
ha gondom van szegényeimre,
vagy ha az éghez esdekelve
könnyítek égő lelkemen.
S imént is – nemde – drága álmom,
te lengtél át a félhomályon?
fölvillantott egy pillanat;
párnám fölé – ugye te voltál?
halkan, szerelmesen hajoltál,
susogva biztató szavad.

Ki vagy te? Órzoangyalomnak
vagy tartsalak rossz ártalomnak?
Oszlasd el kétkedésemet!
Naiv szívemnek tévedése,
merő badarság ez, lehet,
és más a végzet rendelése...
De mindegy már! Átengedem,
ím, sorsomat a te kezedbe,
a lábad előtt könnyezem,
oltalmat tőled esdekelve.
Gondold el: oly magam vagyok,
itt senki meg nem érthet engem.
Nem bízhatom ítéletemben,
s elpusztulok, ha hallgatok.
Jöjj, várlak! Egy szemvillanásod
szívem reményét gyűjtsa fel,
vagy sűrű álmom hajtja el.
Ó jaj! Megillet rosszállásod.

Zárom. Átnézni sincs erőm,
megöl a borzadály s a szegyen...
De bátorságom nékem ön:
bízom szilárdan jellemében.

Réz Pálnak

1992. április 11.

Kedves Barátom!

Nem kis meglepetéssel olvastam a *Holmi* áprilisi számában Vas István *AZUTÁN-járól* írt recenzióm egyik mondatát: „*Piroska is kettős vonzásban forgolódott, bár az ő belső törvényeibe nem kapunk betekintést.*” (599. o.) Nem tudom, a hiba hol csúszott be, a kéziratban még nem volt benne; a levonatban lehet, hogy igen, csak nem vettem észre. Nem is egyszerűen a helyesbítés végett írok most – hiszen én, mint a mondat kezdetéből is látszik, a belső *örvényekre* gondoltam, célozva egyben Vas István kötetcímére, a *KETTŐS ÖRVÉNY-re* –, hanem mert a szedéshiba arra késztet, hogy kimondjam: *Piroska lényének törvényeit* nagyon is megmutatja a regény, sőt bizonyos értelemben épp erről szól: nem hogy *miként* örvénylik, hanem hogy *miként* törvénylik.

Szívélyes üdvözléssel:

Farkas János László

A folyóirat a Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
az MTA–Soros-alapítvány, a Budapest Bank, a József Attila-alapítvány
és a Central & East European Publishing Project (Oxford)
támogatásával jelenik meg